

HEINZ – GÜNTHER NESSELRATH
Καθ. Πανεπιστημίου Göttingen

Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία

Τόμος Α΄
Αρχαία Ελλάδα

Με την συνεργασία των καθηγητών
Walter Ameling Adolf H. Borbein Robert Browning (†)
Herbert A. Cahn Enzo Degani (†) Tiziano Dorandi
Kenneth Dover Robert Fleischer Fritz Graf
Dieter Hagedorn Jürgen Hammerstaedt Herbert Hunger
Richard Hunter Αθανάσιος Καμπύλης Richard Kannicht
Gustav Adolf Lehmann Wolfram Martini Edgar Pack
Georg Petzl Friedo Ricken Klaus Strunk
Alfred Stückelberger Ernst Vogt Dietrich Willers Nigel Wilson

Με 84 εικόνες, 3 χάρτες και 1 πίνακα

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ
Ιωάννη Αναστασίου Ιωάννη Βάσση Σοφία Κοτζάμπαση
Θεόκριτο Κουρεμένο Πουλχερία Κυριάκου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ - ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΕΓΚΑΚΟΣ
Καθηγητές ΑΠΘ

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
ΠΗΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 8, ΑΘΗΝΑ 2003

1 Η αρχαία ελληνική λογοτεχνία έως το 300 π.Χ.

ENZO DEGANI

Η σύνοψη που ακολουθεί αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και παράλληλα αποσκοπεί στην παρουσίαση μερικών ελασσόνων συγγραφέων και ειδών. Χρήσιμη βιβλιογραφία υπό τον τίτλο “Bibliografia della letteratura greca” υπάρχει στο συλλογικό έργο *Lo spazio letterario della Grecia antica III*, (εκδ. G. Cambiano, L. Canfora και D. Lanza) (Roma 1996), 179-810· στο εξής η βιβλιογραφία αυτή συντομογραφείται ως “BLG”.

Άλλες συντομογραφίες: Ar.: *Aristophane*, *Entretiens* Hardt 38 (1993)· *CPFST*: *Corpus dei papiri filosofici greci e latini. Studi e testi* (III, Firenze 1988)· *CPFTL*: ... *Testi e lessico I/1* (Firenze 1989)· *DSGL*: F. Della Corte (εκδ.), *Dizionario degli Scrittori Greci e Latini* (Milano 1987)· *FCMS*: *Frammenti della commedia greca e del mimo nella Sicilia e nella Magna Grecia*. Testo e comm. di A. Olivieri (I, Napoli 1946· II, 1947)· *MK*: H.-G. Nesselrath, *Die attische Mittlere Komödie* (Berlin-New York 1990)· *NFPht.*: K. Tsantsanoglou (εκδ. - σχόλ.), *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius*, (Athens 1984)· *PE*: B. Gentili - C. Prato (εκδ.) *Poetarum elegiacorum testimonia et fragmenta*, (Leipzig: I, 1988· II, 1985)· *PT*: E. Corsini (εκδ.), *La Polis e il suo teatro I-II* (Padova 1986-1988)· *SCG*: R. Bianchi Bandinelli (εκδ.), *Storia e civiltà dei Greci* (II/3, Milano 1979) 255-350· *SFA*: C. Diano, *Studi e saggi di filosofia antica* (Padova 1973)· *SPA*: C. Diano, *Saggezza e poetiche degli antichi* (Vicenza 1968)· *St.*: M.L. West, *Studies in Greek Elegy and Iambus* (Berlin-New York 1974)· *TE*: R. Pretagostini (εκδ.), *Tradizione e innovazione [...]. Scritti in onore di B. Gentili* (Roma 1993). Για τις υπόλοιπες συντομογραφίες βλ. τον γενικό πίνακα συντομογραφιών.

A. ΑΡΧΑΪΚΗ ΚΑΙ ΟΨΙΜΗ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

1.1 Η ελληνική λογοτεχνία της αρχαϊκής εποχής:

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Παρά τις αδιαμφισβήτητες ανατολικές επιδράσεις που δέχθηκε, η αρχαϊκή ελληνική λογοτεχνία παρουσιάζει σαφή χαρακτηριστικά πρωτοτυπίας ως προς το περιεχόμενο και τις μορφές της.

Τα είδη της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας αποτέλεσαν τα πρότυπα της ρωμαϊκής λογοτεχνίας και των μεταγενέστερων επιμέρους λογοτεχνιών της Ευρώπης. Κάθε ποιητικό είδος είχε την τάση να διατηρεί τη διάλεκτο της περιοχής στην οποία δημιουργήθηκε (βλ. III 1.3.4). Αντίθετα η πεζογραφία χρησιμοποιούσε τη διάλεκτο της εκάστοτε κυρίαρχης φυλής: στην αρχαϊκή εποχή την ιωνική, στην κλασική την αττική, κατόπιν την Κοινή (III 2.1.1).

Τα ομηρικά ποιήματα είναι τα πρώτα σωζόμενα έργα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας που όμως μαρτυρούν την ύπαρξη μιας παράδοσης αιώνων· βλ. Simonetta Grandolini, *Canti e aedi nei poemi omerici* (Pisa-Roma 1996). Ουσιαστικά χαρακτηριστικά αυτής της πρώιμης λογοτεχνικής παραγωγής ήταν η σύνθεση σε στίχους, η προφορική απαγγελία μπροστά σε ένα ακροατήριο, η προφο-

ρική μετάδοση των έργων και η συχνή σύνδεση με τη μουσική.

Η σύνθεση σε πεζό λόγο –και ταυτόχρονα η σταδιακή διάδοση του γραπτού λόγου– άρχισε μόλις στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. Η αλφαριθμητική γραφή ήταν βέβαια γνωστή ήδη από τον 8^ο αι., αλλά κείμενα (κατά κανόνα γραμμένα σε πάπυρο: I 1.3.1) διέθεταν σχεδόν αποκλειστικά οι εγγράμματοι επαγγελματίες (π.χ. οι ραψωδοί, βλ. Ξενοφ. *Απομν.* 4,2,10).

BLG 181-224.

1.2. Το έπος

1.2.1 Προομηρικό και ομηρικό έπος

Το έπος, το πιο διαδεδομένο ποιητικό είδος στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, πραγματευόταν κυρίως ιστορίες για θεούς και ανθρώπους αλλά και για τη γένεση του σύμπαντος, την καταγωγή οικογενειών και την ίδρυση πόλεων, τη γεωργία, τη ναυτιλία και πολλά άλλα (ακόμη και η φιλοσοφική σκέψη αρχικά εκφράστηκε με επικούς στίχους). Από την τεράστια αυτή παραγωγή σώζονται μόνο η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*. Δεν αποτελούν την αρχή αλλά το απόγειο και την κατάληξη μιας μακράς παράδοσης που άνθισε στη μητροπολιτική Ελλάδα κατά τη μυκηναϊκή περίοδο (18^{ος}/17^{ος}-12^{ος} αι., βλ. PAA 70, 1995, 251-254) και ωρίμασε στις ελληνικές αποικίες της Μ. Ασίας στη διάρκεια των ‘σκοτεινών αιώνων’ (11^{ος}-9^{ος} αι.). Το μέτρο της ήταν το δακτυλικό εξάμετρο, η διάλεκτός της η ιωνική με πολλές προσμίξεις από την αιολική και τη μυκηναϊκή (III 1.3.2) και εμπλουτισμένη με λογότυπους, δηλ. φράσεις δύο ή περισσότερων ισοδύναμων λέξεων με σταθερή μετρική δομή. Αυτός ο λογοτυπικός πλούτος αποτελεί ένδειξη ότι το υλικό δουλεύτηκε, απαγγέλθηκε και μεταδόθηκε προφορικά πριν αποκρυσταλλωθεί στην *Ιλιάδα*, την *Οδύσσεια* και τα άλλα (χαμένα) ποιήματα. Στο κατώφλι της αρχαϊκής εποχής το έπος έπαιξε έναν πανελλήνιο πολιτιστικό ρόλο επιτρέποντας σε όλους τους Έλληνες να μοιράζονται τις ίδιες μνήμες, παραδόσεις και γνώσεις.

Σε μια πρώτη φάση της ιστορίας του αρχαϊκού έπους οι ‘αοιδοί’ ή οι ‘ραψωδοί’ συνόδευαν την απαγγελία τους με ένα έγχορδο όργανο· αργότερα η λύρα του αοιδού αντικαταστάθηκε από τη *ράβδο* του ρήτορα, και η απαγγελία των ποιημάτων δεν συνοδευόταν πλέον από μουσική. Οι ραψωδοί ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες· η γνωστότερη, οι Ομηρίδες της Χίου, θεωρούσε ιδρυτή της τον Όμηρο. Περιφημος είναι ο ραψωδικός αγώνας στον οποίο λέγεται ότι ο Ησίοδος, ο ποιητής της ειρήνης, κατατρόπωσε τον Όμηρο, τον αοιδό του πολέμου (βλ. τον ψευδοομηρικό *‘Αγώνα Όμηρου και Ήσιόδου*, 1.2.2).

BLG 225-227.

1.2.2 *Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*

Στην αρχαιότητα δεν αμφισβητήθηκε βέβαια ποτέ η ιστορικότητα του Ομήρου, αλλά υπήρχαν μόνο θρύλοι για το άτομό του.

Ο *Βίος Όμηρου* και ο *‘Αγών Όμηρου και Ήσιόδου* παρουσιάζουν τον Όμηρο ως ηλικιωμένο, φτωχό και τυφλό ραψωδό. Ο ποιητής ενός από τους *Ύμνους* αυτοαποκαλείται “ο τυφλός κάτοικος της Χίου” (3, 172): από εδώ προέκυψε η παράδοση του τυφλού Ομήρου. Τη Χίο συναγωνίζονται και άλλες πόλεις (π.χ. η Σμύρνη και η Κολοφώνα) που διεκδικούν τον τίτλο της γενέτειρας του Ομήρου (βλ. Σιμωνίδη απ. 19,1 West). Ο Ηρόδοτος (2,53,2) τοποθετεί την ακμή του γύρω στα 850. Μελέτες

για τον Όμηρο είχαν γραφεί ήδη στον 4^ο αι. από τον ποιητή Αντίμαχο (βλ. 1.15.7) και τον Αριστοτέλη (βλ. M. Sanz Morales, *El Homero de Aristoteles*, Amsterdam 1994). Στους αλεξανδρινούς γραμματικούς (II 1.2.1-6) οφείλουμε την οριστικοποίηση του αριθμού των στίχων και τη διάκριση των δύο επών σε 24 ραψωδίες το καθένα, την λεπτομερή ερμηνεία των επών και την πραγματέυση προβλημάτων κριτικής του κειμένου.

Οι διαφορές μεταξύ *Ιλιάδας* και *Οδύσσειας* και τα πολλαπλά προβλήματα των δυο ποιημάτων δεν διέφυγαν από τους αλεξανδρινούς εκδότες και σχολιαστές του Ομήρου. Οι λεγόμενοι *χωρίζοντες* (μεταξύ αυτών ο Ξένων και ο Ελλάνικος) υποστήριζαν ότι τα δυο έπη ανήκαν σε διαφορετικούς ποιητές. Μερικούς αιώνες αργότερα ο συγγραφέας της πραγματείας *Περί ὕψους* (IV 3.1.1) θεώρησε την *Ιλιάδα* έργο της νεότητας και την *Οδύσσεια* έργο της ώριμης ηλικίας του Ομήρου (9,13), προλαβαίνοντας έτσι από μια άποψη τις σύγχρονες θεωρίες που υποστηρίζουν σχεδόν ομόφωνα ότι τα δυο ποιήματα συντέθηκαν με διαφορά μιας γενιάς μεταξύ τους. Ήδη στην αρχαιότητα ήταν διαδεδομένη η άποψη ότι ο μεγάλος αριθμός *διαφωνιών* στην ομηρική ποίηση οφείλεται στο γεγονός ότι καταγράφηκε αργά (Ιώσ. *Κατά Ἀπ.* 1,12): τα διασκορπισμένα έπη του Ομήρου συγκεντρώθηκαν σε ένα corpus με εντολή του αθηναίου τυράννου Πεισίστρατου (6^{ος} αι.) με σκοπό την απαγγελία τους στα Παναθήναια. Εδώ εμφανίζονται τα πρώτα στοιχεία του 'ομηρικού ζητήματος' που απασχόλησε στη νεότερη εποχή ολόκληρες γενιές ερευνητών.

Ήδη ο François Hédelin, Abbé d'Aubignac υποστήριξε στις *Conjectures académiques ou Dissertation sur l'Iliade* (που υποβλήθηκε το 1664, αλλά δημοσιεύτηκε ανώνυμα μόλις το 1715) την άποψη ότι η *Ιλιάδα* είναι μια μεταγενέστερη συλλογή από *petites tragédies* που συντέθηκαν σε διαφορετικές περιόδους (παρόμοιες θέσεις προβάλλει ο Giambattista Vico στο τρίτο βιβλίο του έργου του *Scienza nuova seconda*, 1730). Ο Robert Wood στο *Essays on the Original Genius and Writing of Homer* (London 1769) και ο Friedrich August Wolf στα *Prolegomena ad Homerum* (1795) προτείνουν την αρχική προφορική μετάδοση των επών και την καταγραφή τους στην εποχή του Πεισίστρατου: και τα δυο ποιήματα αποτελούνται από μια συλλογή σύντομων ραψωδιών διαφόρων ποιητών, μεταξύ των οποίων ο Όμηρος κατείχε σημαντική θέση. Από την εποχή του Wolf ξεχωρίζουν πέντε κύριες κατευθύνσεις στην έρευνα: 1. Οι 'ενωτικοί', με πρώτους τους M. Cesarotti (1730-1808) και G.W. Nitzsch (1790-1861), υπερασπίστηκαν την παραδοσιακή απόδοση των επών στον Όμηρο· την αρχαιότητα των ποιημάτων (στη μορφή με την οποία σώζονται) αποδεικνύει κατ' αυτούς το γεγονός ότι προϋποτίθενται ως γνωστά από ένα μεγάλο τμήμα των Κύκλιων επών. Οι ενωτικοί θεωρούσαν τις ασυνέπειες του κειμένου μεταγενέστερες παρεμβολές και τις ερμήνευαν με περίτεχνες μεθόδους (συχνά ψυχολογικού χαρακτήρα). 2. Ακριβώς σε τέτοιες εσωτερικές αντιφάσεις επιμενιζώθηκαν οι 'αναλυτικοί': ανέλυσαν και τα δυο ποιήματα σε τμήματα θεωρώντας άλλα 'ομηρικά' και άλλα πρωιμότερα ή μεταγενέστερα. Ένας από τους πρώτους και πιο ακραίους εκπροσώπους των αναλυτικών ήταν ο K. Lachmann (1793-1851) που εντόπισε 'αυτοτελή τραγούδια' στις ραψωδίες 16-18 της *Ιλιάδας* υποστηρίζοντας ότι 'συγκολλήθηκαν' στην εποχή του Πεισίστρατου. Στην *Οδύσσεια* έστρεψε κυρίως την προσοχή του ο A. Kirchoff (1826-1908) υποθέτοντας την ύπαρξη ενός αδέξιου "διασκευαστή" που συνέγραψε στον 7^ο αι. τέσσερα "μικρά έπη" διαφορετικών περιόδων. Από την άλλη πλευρά οι 'αναλυτικοί' δεν αρνήθηκαν πάντα την ύπαρξη μιας 'ενωτικής' φάσης στη δημιουργία των ποιημάτων: σύμφωνα με τον G. Hegmann (1772-1848) στον Όμηρο ανάγονται δύο αρχικά ποιήματα (*μῆνις* του Αχιλλέα και *νόστος* του Οδυσσέα), θεωρία που αναπτύχθηκε με ποικίλους τρόπους έως τον P. Von der Mühl (*Kritisches Hypomnema zur Ilias*, Basel 1952). Μεγάλη διαμάχη προκάλεσε το ερώτημα αν η συρραφή πραγματοποιήθηκε στην αρχή, στο τέλος ή ακόμη και κατά τη διάρκεια της διαδικασίας παραγωγής των ποιημάτων (π.χ. ο Wilamowitz υπέθεσε ότι ο Όμηρος συνένωσε τον 8^ο

αι. ορισμένα προοιμιακά "αυτοτελή τραγούδια" και "μικρά έπη" κάτω από το κύριο θέμα του θυμού και του θανάτου του Αχιλλέα: στον πυρήνα αυτόν αργότερα προστέθηκαν μεθοιμιακά ποιήματα διαφόρων μεγεθών). 3. Μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο παρουσιάστηκε η 'νεο-ενωτική' τάση ως αντίδραση στον αναλυτικό ορθολογισμό. Με κύριο εκπρόσωπό της τον W. Schadewaldt (1900-1974), η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται κυρίως στις συχνές περιπτώσεις προοικονομίας και απηχίσεων μεταξύ των διαφόρων τμημάτων των επών, οι οποίες δεν μπορούν να αποδοθούν ούτε σε κάποιον διασκευαστή ούτε σε τυχαία συρραφή ή συνένωση που πραγματοποιήθηκε σε διαφορετικές εποχές. 4. Με κύριο εκπρόσωπό τους τον Ι.Θ. Κακριδί (1901-1992), οι 'νεο-αναλυτικοί' επαναφέρουν τάσεις της αναλυτικής κριτικής αναζητώντας τις 'πηγές' των ομηρικών ποιημάτων σε αρχαία έπη για την Τροία (Μεμνονίς) ή σε άλλους μυθικούς κύκλους (Μελεάγρεια, Αργοναυτικός κύκλος). 5. Η θεωρία της 'προφορικής ποίησης' βλέπει στα ομηρικά ποιήματα το αποτέλεσμα μιας μακράς προφορικής παράδοσης και ξεκίνησε με τις έρευνες του Milman Parry για τη φύση των λογοτύπων (βλ. *l.2.1*), οι οποίες δημοσιεύτηκαν στην περίοδο 1928-1932 και συνεχίστηκαν από διάφορους μαθητές του (Α.Β. Lord, G.B. Kirk, J.B. Hainsworth, Α. Hoekstra κ.ά.). Η προσέγγιση αυτή δεν έλυσε το ομηρικό ζήτημα, αλλά το έθεσε σε νέα βάση. Η επανάληψη ημιστιχίων, στίχων και τυπικών σημείων αναγνωρίζεται τώρα δικαιολογημένα ως χαρακτηριστικό του έπους και του ύφους του, το οποίο, ως προφορικό, ευνοεί τις επαναλήψεις.

Τα ποιήματα αφηγούνται 'ιστορικά' γεγονότα. Οι αρχαιολογικές έρευνες έδειξαν ότι η Τροία πράγματι υπήρχε και καταστράφηκε γύρω στο 1260 π.Χ., καθώς και ότι οι άλλες πόλεις που αναφέρονται από τον Όμηρο ως πλούσιες και ισχυρές (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλος, Θήβα κ.ά.) ήταν πράγματι σημαντικές στη μυκηναϊκή περίοδο. Είναι πιθανό ότι και οι ομηρικοί ήρωες ήταν ιστορικές μορφές (αν και μεταμορφώθηκαν από τον μύθο). Οπωσδήποτε όμως τα στοιχεία που διαθέτουμε αφορούν μόνο τον ιστορικό χαρακτήρα του υπόβαθρου του έπους.

Σχηματικά, στα έπη εμφανίζονται χαρακτηριστικά τριών περιόδων: της μυκηναϊκής εποχής (πολεμικά άρματα, χάλκινος οπλισμός, υψηλή αξία του σιδήρου), των 'σκοτεινών αιώνων' (Φοίνικες έμποροι, πολιτικές δομές) και της αρχαϊκής εποχής. Ωστόσο ο κόσμος που συνθέτουν αυτές οι περιοδοί υπήρχε μόνο στη φαντασία των αοιδών. Ο Τρωικός Πόλεμος ίσως ήταν ποιητικό θέμα ήδη στην όψιμη μυκηναϊκή και υπο-μυκηναϊκή εποχή (γύρω στον 11^ο αι.), αλλά ο κόσμος των ποιημάτων ανήκει ουσιαστικά στον 10^ο και 9^ο αι. Τα μυκηναϊκά στοιχεία είναι απλά 'απολιθώματα', οι αναφορές όμως στον 8^ο αι. δείχνουν ότι τα κείμενα προσέλαβαν την οριστική μορφή τους εκείνη την εποχή.

Τα δύο έπη αποτέλεσαν σταθερά ηθικά και λογοτεχνικά πρότυπα στην εκπαίδευση και τον πολιτισμό των αρχαίων Ελλήνων. Η *Ιλιάδα* (περίπου 16.000 στίχοι) εξυμνεί τη γενναιότητα του αριστοκρατικού πολεμιστή (Αχιλλέα), ενώ η *Οδύσσεια* (περίπου 12.000 στίχοι) επαινεί την εμμονή, την καρτερία, την αμοιβαία πίστη και την *μητιν*, που σημαίνει ταυτόχρονα εξυπνάδα και πονηριά.

Η *Ιλιάδα* δομείται γύρω από τον θυμό και την εκδίκεση του Αχιλλέα. Η *Οδύσσεια* διηγείται την επιστροφή του Οδυσσέα από την Τροία, και στη διήγηση αυτή ενοφθαλμίζεται το ταξίδι του γιου του Τηλέμαχου που αναζητά τον πατέρα του. Έτσι, η *Ιλιάδα* παρουσιάζει ενότητα τόπου και θέματος, ενώ η *Οδύσσεια* έχει μια πολύ πιο περίπλοκη δομή, όπου διάφορα αφηγηματικά νήματα διακόπτονται και επανασυνδέονται.

Η *Ιλιάδα* είναι πλούσια σε μάχες, αλλά παρουσιάζει και την ομορφιά (Ελένη), την αγάπη (ομιλία Έκτορα και Ανδρομάχης), τη φιλία και τη φιλοξενία: στις παρομοιώσεις εμφανίζονται όλες οι πλευρές της ζωής και της φύσης. Παρομοιώσεις του τύπου αυτού είναι σπανιότερες στην *Οδύσσεια*, όπου η θάλασσα, η ύ-

παιθρος, η οικιακή ζωή των ευγενών και των απλών ανθρώπων περιγράφονται με αμεσότερο τρόπο.

Στην *Οδύσσεια* οι γυναίκες, οι νέοι, οι ηλικιωμένοι και οι έμποροι παίζουν σαφώς σημαντικότερο ρόλο από ό,τι στην *Ιλιάδα*. Νέο είναι επίσης το ενδιαφέρον για 'ταπεινότερες' μορφές (ο χοιροβοσκός Εύμαιος, ο σκύλος Άργος, ο ζητιάνος Ίρος, η τροφός Ευρύκλεια κ.ά.). Ο Οδυσσεύς θυμίζει τους παλιούς ήρωες, αλλά έχει και νέα χαρακτηριστικά: είναι σε θέση να αντιμετωπίσει οτιδήποτε απρόβλεπτο, δείχνει ιδιαίτερη επιμονή στην επιδίωξη του σκοπού του αλλά και ευελιξία στην επιλογή των μέσων που χρησιμοποιεί, ενώ σε περίπτωση ανάγκης χρησιμοποιεί ακόμη και πλαστή ταυτότητα.

Στην *Ιλιάδα* οι θεοί είναι πανταχού παρόντες ως υποκινητές, βοηθοί ή πρωταγωνιστές. Διαφέρουν από τους ανθρώπους μόνο ως προς την αθανασία και σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν πρότυπα αρετής. Συχνά παρουσιάζονται με λεπτό χιούμορ που φτάνει στα όρια της παρωδίας.

Ένα γνωστό παράδειγμα είναι η διήγηση της μοιχείας του Άρη και της Αφροδίτης (*Οδ.* 8.266-366). Αυτή η εικόνα του θείου θα προκαλέσει σύντομα τις επιθέσεις του Ξενοφάνη (βλ. 1.3.3) αλλά και αλληγορικές προσπάθειες δικαιολόγησης (βλ. 1.6).

Όπως παρατηρήθηκε ήδη στην αρχαιότητα, η επιτυχία της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* οφείλεται, εκτός από την γενικότητα του θέματος, στο γεγονός ότι, αντίθετα με τα Κύκλια έπη, τα δύο αυτά ποιήματα δομούνται γύρω από ένα θέμα και έχουν έναν συγκεκριμένο στόχο. Έτσι αποτελούν την πρώτη μεγαλοφυή προσπάθεια για δημιουργία ενός έργου με πραγματική οργανική ενότητα.

Έκδοση: *Ιλιάδα*, H. van Thiel (Hildesheim 1996), *Οδύσσεια*, H. van Thiel (Hildesheim 1991). BLG 227-252.

1.2.3 Άλλα έργα που αποδίδονται στον Όμηρο

Στον 7^ο και στον 6^ο αι. ανάγονται τα 15 λεγόμενα 'επιγράμματα', λαϊκά ευκαιριακά ποιήματα με διάφορα θέματα (παραδίδονται στον ψευδο-ηροδότειο *Βίον Όμηρου*, εκδ. T.W. Allen, *Homeri Opera* V). BLG 254. Η *Βατραχομυομαχία* γράφτηκε πιθανόν τον 1^ο αι. π.Χ. και διηγείται σε περίπου 300 δακτυλικούς εξάμετρους μια επική σύγκρουση μεταξύ βατράχων και ποντικών. Ομηρικό χαρακτήρα έχουν η γλώσσα (τα ονόματα των πρωταγωνιστών είναι αστείοι νεολογισμοί), το ύφος και η δομή των σιγνών (στις οποίες εμπλέκονται ακόμη και θεοί): το κωμικό στοιχείο προκύπτει από την αντίθεση ανάμεσα στην 'υψηλή' μορφή και στο 'ταπεινό' παραμυθικό θέμα. Ο μεγάλος αριθμός των χειρογράφων αποδεικνύει την απήχηση του έργου που αποτέλεσε το πρότυπο του κωμικού ηρωικού ποιήματος στα νεότερα χρόνια. Σχολιασμένη έκδοση R. Gleit (Frankfurt a. M. κ.α. 1984). BLG 253-254.

Για τον Αριστοτέλη ο Όμηρος ήταν ο πατέρας κάθε είδους ποίησης: της τραγωδίας με την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* και της κωμωδίας με τον *Μαργίτη*. Ήρωας αυτού του έργου που χρονολογείται στον 7^ο ή 6^ο αι. είναι ένας ανόητος (μάργος) που ανάμεσα στα άλλα δεν ήξερε τι να κάνει τη νύχτα του γάμου του. Στα εννιά σωζόμενα αποσπάσματα εναλλάσσονται χωρίς σύστημα δακτυλικοί εξάμετροι και ιαμβικοί τρίμετροι, υψηλό ύφος και ρεαλιστικά στοιχεία της λαϊκής γλώσσας. Το έργο εκτιμήθηκε πολύ (μεταξύ άλλων από τον Καλλιμάχο) και σωζόταν έως τον 12^ο αι.

Έκδοση: IEG II 69-77. BLG 254-256, DSGL 1010-1012. Για την απόδοση του *Μαργίτη* και της *Βατραχομυομαχίας* στον Πίγρητα τον Αλικαρνασσία βλ. H. Wölke, *Untersuchungen zur*

Batrachomyomachie (Meisenheim 1978) 54-58.

Ως *Ομηρικοί Ύμνοι* παραδίδονται 33 ποιήματα σε εξάμετρο και επική-ομηρική γλώσσα, από τα οποία το καθένα είναι αφιερωμένο σε μια θεότητα. Πρόκειται για προοίμια (πρβ. Θουκ. 3, 104, 4) διαφόρων εποχών (από τον 7^ο αι.) και έκτασης, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως εισαγωγή στην απαγγελία κατά τους ραψωδικούς αγώνες.

Για τη χρονολόγηση των Ύμνων υπάρχουν ορισμένες εσωτερικές ενδείξεις. Ο Ύμνος στη Δήμητρα προϋποθέτει ότι η Ελευσίνα δεν ανήκε ακόμη στην Αθήνα και επομένως πρέπει να χρονολογηθεί πριν από το 550 π.Χ. Νεότερος είναι ο Ύμνος στον Άρη (8), καθώς τα αστρολογικά και ορφικά στοιχεία που περιέχει είναι αδιανόητα στην προαλεξανδρινή εποχή.

Οι Ύμνοι στη Δήμητρα (2), στον Απόλλωνα (3), στον Ερμή (4) και στην Αφροδίτη (5) έχουν από 293 ως 580 στίχους και είναι κυρίως αφηγηματικοί. Οι υπόλοιποι είναι πολύ συντομότεροι. Με εξαίρεση τον Ύμνο στον Διόνυσο (πρ' αριθ. 7-59 στίχοι), το περιεχόμενό τους περιορίζεται στον έπαινο της θεότητας και σε μια παράκληση για βοήθεια. Σε σύγκριση με την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* η διήγηση στους εκτενέστερους Ύμνους επικεντρώνεται στην ουσία, είναι κατάστικτη με λαϊκά στοιχεία και σε ορισμένες περιπτώσεις πνευματώδης. Ο Ύμνος στον Απόλλωνα είναι αποτέλεσμα της συνένωσης δύο αρχικά ανεξάρτητων ποιημάτων: το πρώτο εξιμνούσε τον θεό ως προστάτη της Δήλου (5. 1-178), το δεύτερο την ίδρυση του μαντείου του στους Δελφούς (5. 179-546). Ο Ύμνος στην Αφροδίτη διηγείται με εκλεπτυσμένη ηδυσία τον έρωτα της θεάς για τον θνητό Αγκίστη. Ξένοιαστο, γιορταστικό χιούμορ διατρέχει τον Ύμνο στον Ερμή, που περιγράφει την κλοπή των βοδιών του Απόλλωνα από το θεϊκό βρέφος.

Έκδοση: T.W. Allen (*Homeri Opera* V, Oxford 1946), σχολιασμένη έκδοση: F. Càssola (Milano 1975). BLG 254-256.

1.2.4 Η κυκλική επική ποίηση

Ο αρχαίος συλλογικός όρος 'επικός κύκλος' καλύπτει μια μεγάλη σειρά ποιημάτων που πραγματεύονταν μύθους από τη δημιουργία του κόσμου έως το τέλος της ηρωικής εποχής (θάνατος του Οδυσσέα). Εδώ ανήκαν και η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια*, τα υπόλοιπα έργα έχουν χαθεί εκτός από 120 περίπου στίχους. Χρονολογούνται ανάμεσα στο τέλος του 8^{ου} και του 6^{ου} αι.

Ο *Κύκλος* (PEG 1-105) άρχισε με μια *Θεογονία*, ακολουθούσαν μια *Τιτανομαχία* και δύο 'κύκλοι' αφιερωμένοι στους μύθους της Θήβας και της Τροίας. Ο πρώτος κύκλος περιλάμβανε την *Οιδιπόδεια* (6600 στίχοι), τη *Θηβαΐδα* (7000 στίχοι), τους *Επιγόνους* (7000 στίχοι) και την *Αλκμειονίδα*, ο δεύτερος τα *Κύπρια* (11 βιβλία), την *Ιλιάδα*, την *Αιθιοπίδα* (5 βιβλία), τη *Μικρή Ιλιάδα* (4 βιβλία), την *Ιλίον Πέριον* (2 βιβλία), τους *Νόστους* (5 βιβλία), την *Οδύσσεια* και την *Τηλεγονία* (2 βιβλία). Η απόδοση αυτών των έργων σε διαφορετικούς ποιητές (συχνά και στον Όμηρο – με αμφιβολίες όμως ήδη από τον εποχή του Ηρόδοτου – στον οποίο αρχικά ίσως αποδιδόταν ολόκληρος ο Κύκλος) είναι αμφιλεγόμενη. Τα *Κύπρια* αποδόθηκαν στον Στασίνο (7^{ος} αι.) αλλά επίσης στον Ηγησία και στον Ηγησίνο, η *Τιτανομαχία* στον Αρχίνο αλλά και στον Εύμηλο τον Κορίνθιο (βλ. 1.2.6), η *Αιθιοπίδα* και η *Ιλίον Πέριον* στον Αρχίνο, η δεύτερη όμως και στον Λέσχη τον Μυτιληναίο. Στον Λέσχη αλλά και στον Θεστορίδη από τη Φώκεια και στον Κιναιίθωνα από τη Σπάρτη (7^{ος}/6^{ος} αι.) αποδιδόταν επίσης η *Μικρή Ιλιάδα*. Ο Κιναιίθων θεωρούνταν ποιητής της *Οιδιπόδειας* και της *Τηλεγονίας*, που συνήθως αποδιδόταν στον Ευγάμμωνα τον Κυρηναίο (6^{ος} αι.). Οι *Επιγόνους* αποδιδόταν στον Αντίμαχο από την Τέω και οι *Νόστους* στον Αγία τον Τροιζήνιο (και οι δυο ποιητές είναι άγνωστης χρονολογίας).

Ο Αριστοτέλης (*Ποιητ.* 23, 1459a 29-b7) κατηγορήσε τα ποιήματα του Κύκλου για έλλειψη δραματικής ενότητας, και οι Αλεξανδρινοί τα στιγματίσαν ως δύ-

σκαμπτα και ξεπερασμένα. Ωστόσο, έως το τέλος της κλασικής εποχής ο επικός κύκλος αποτελούσε μια ακένωτη παρακαταθήκη αφηγηματικού υλικού, κυρίως για τους χορικούς, λυρικούς και τραγικούς ποιητές.

Έκδοση: PEG. BLG 252-253.

1.2.5 Ησίοδος

Ο Ησίοδος είναι ο πρώτος ποιητής που αυτοπαρουσιάζεται στο έργο του (τέλος του 8^{ου} αι.) και είναι ο πρώτος ευρωπαίος ποιητής για τον οποίο διαθέτουμε ιστορικές πληροφορίες. Ήταν ένας μικροκτηματίας που ήταν συνεχώς αντιμέτωπος με την αβεβαιότητα της καθημερινής ζωής και με μια κάθε άλλο παρά ιδανική κοινωνική πραγματικότητα. Ο καλλιτεχνικός του στόχος δεν αφορά πια το παρελθόν αλλά το παρόν· διαμορφώνει ακόμη και τον μύθο από μια προοπτική που καταλήγει στην τωρινή κυριαρχία του Δία.

Στο έπος *Έργα και ημέραι* ο Ησίοδος διηγείται ότι ο πατέρας του άφησε την Κύμη της Μ. Ασίας και μετανάστευσε στην Άσκρα της Βοιωτίας. Ο ίδιος ο ποιητής ταξίδεψε μια φορά από την Αυλίδα στη Χαλκίδα για να λάβει μέρος με επιτυχία στους επιτάφιους αγώνες προς τιμή του Αμφιδάμαντα (ανάμεσα στο 730 και στο 700). Ο αδερφός του Πέρσης κατασπάταλησε το δικό του μερίδιο της κληρονομιάς και έπειτα προσπάθησε, με την υποστήριξη ανέντιμων δικαστών, να σφετερισθεί το μερίδιο του Ησίοδου. Ο ποιητής αναφέρει το όνομά του στο προοίμιο της *Θεογονίας*. Στην αρχαιότητα αποδίδονταν στον Ησίοδο περίπου 15 έργα, από τα οποία αναμφισβήτητα του ανήκουν μόνο η *Θεογονία* (1022 στίχοι, οι στ. 1021-1022 αποτελούσαν την αρχή των *Ήοϊων* = απ. 1,1 κ.ε.) και τα *Έργα και ημέραι* (828 στίχοι). Και στα δύο έργα υπάρχουν ασυνέπειες και παρεμβολές, ενώ ύποπτο σήμερα θεωρείται κυρίως το τέλος των ποιημάτων (*Θεογ.* 886 κ.ε., *Έργα* 765 κ.ε.).

Η απόδοση του *Κατάλογου γυναικών* στον Ησίοδο αμφισβητείται. Στις αρχαίες συλλογές το έργο ακολουθούσε αμέσως μετά τη *Θεογονία* (περισσότεροι από 1000 στίχοι σώζονται σε πάπυρο). Τα πέντε βιβλία του έπους αυτού ήταν ένα μεγάλο γενεαλογικό μωσαϊκό θνητών γυναικών που αγαπήθηκαν από θεούς· ο *Κατάλογος γυναικών* ονομαζόταν επίσης *Ήοϊαι* (από την τυπική αρχή της κάθε ιστορίας). Γνήσιος είναι ίσως ένας αρχικός πυρήνας του έργου. Την απόδοση της *Ασπίδας του Ηρακλή* στον Ησίοδο είχε αμφισβητήσει ήδη ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (II 1.2.4). Από τα υπόλοιπα έργα (*Μεγάλοι ήοϊαι*, *Κήκος γάμος*, *Μελαμπόδεια*, *Πειρίθου κατάθαις*, *Ίδαϊοι δάκτυλοι*, *Χείρωνος ύποθηκαι*, *Μεγάλα έργα*, *Άστρονομία*, *Αίγιμος*, *Όρνιθομαντεία*, *Επικήδειος βατράχου*) σώζονται μόνο οι τίτλοι και μερικά αποσπάσματα.

Η *Θεογονία*, το πρώτο έργο του Ησίοδου, αφηγείται τη γένεση του σύμπαντος και των θεών (βλ. VI 3.1.4). Το σύμπαν παρουσιάζεται ως ένα άπειρο θεικό σύνολο: οι θεότητες είναι κυρίως ανθρωπομορφικές (όπως και στον Όμηρο), ορισμένες είναι ακόμη φυσικά στοιχεία, άλλες ήδη αφηρημένες έννοιες, των οποίων τις σχέσεις αιτίας και αποτελέσματος αναπαριστά η γενεαλογία. Ο θεικός κόσμος εξελίσσεται προς τη φωτισμένη κυριαρχία του Δία, και έτσι ο Ησίοδος υπερβαίνει την εξωθητική διάσταση των ομηρικών θεών. Στο έργο του οι θεοί είναι πραγματικά εγγυητές του δικαίου και ανταποδίδουν το καλό και το κακό που πράττουν οι άνθρωποι.

Το έργο αρχίζει με το περίφημο προοίμιο, όπου ο Ησίοδος ανακαλεί στη μνήμη του την ημέρα της ποιητικής μνήσής του από τις Μούσες (1-115). Ακολουθεί η κοσμογονία (116-210). Από την ένωση του Τιτάνα Ιαπετού με την Ωκεανίδα Κλυμένη γεννιέται ο Προμηθέας, που έχει εξαιρετική σημασία

για την ανθρωπότητα (507-616). Στη συνέχεια ο Δίας και τα άλλα παιδιά του Κρόνου νικούν τους Τιτάνες (617-819). Με τη συντριβή του Τυφωά, του τελευταίου γιου της Γαίας, ο θρίαμβος του Δία είναι οριστικός (820-880). Οι πηγές και η σχέση του Ησίοδου με τις άλλες θεογονίες και κοσμογονίες της αρχαϊκής εποχής (βλ. 1.2.4 και 1.2.6) δεν μπορούν να καθοριστούν με ακρίβεια. Οποιοδήποτε υπάρχουν ίχνη παλιών μη ελληνικών παραδόσεων: παράλληλα της διαδοχής Ουρανός-Κρόνος-Δίας απαντούν σε ουγκαριτικά και χεττιτικά κείμενα.

Η 'ποιητική μήση' του Ησίοδου βρήκε σημαντικούς μιμητές τόσο στην Ελλάδα (Καλλίμαχος, Θεόκριτος) όσο και στη Ρώμη (Εννιος). Με τη δήλωση των Μουσών ότι ξέρουν να λένε αλήθειες και ψέματα ένας ποιητής παραδέχεται για πρώτη φορά ότι η ποίηση δεν ανταποκρίνεται πάντα στην αλήθεια.

Το έπος *"Εργα και ημέραι"* είναι μια σειρά συμβουλών στον αδελφό του Πέρση για μια έντιμη και εργατική ζωή.

Σημαντικά τμήματα του έπους αυτού είναι η επανάληψη του μύθου του Προμηθέα με μια δυσοίωνη προσθήκη, τον μύθο της πρώτης γυναίκας, της Πανδώρας (42-105), στην οποία ο Ησίοδος αναγνωρίζει την πηγή κάθε κακού όπως και η εβραϊκή παράδοση στην Εύα (ο ησιόδειος μισογυνισμός – βλ. και *"Εργα"* 373-375 – θα βρει συνεχιστές στους ιαμβογράφους [1.3.2]), ο απαισιόδοξος μύθος των πέντε γενεών (της χρυσής, της αργυρής, της χάλκινης, της ηρωικής και της σιδηράς) (106-201), ο μύθος του γερακιού και του αηδονιού με το δίδαγμα ότι η μόνη αρχή που κυβερνά τον κόσμο είναι η αυθαιρεσία του ισχυρότερου (202-212).

Αυτό το ιδιότυπο διδακτικό έπος εξευγενίζει τις πραγματικές εμπειρίες του αγροτικού κοινού της Βοιωτίας, οι οποίες απουσιάζουν εντελώς από τα ομηρικά έπη. Τη θέση του φωτεινού κόσμου των ηρώων καταλαμβάνει μια απαισιόδοξη θεώρηση του κόσμου που βλέπει τους ανθρώπους σε μια καθοδική πορεία προς την αδικία και τη βία. Ωστόσο τελικά δεν υπάρχει μοιρολατρική υποταγή: τη σωτηρία προσφέρουν η εργασία και η δικαιοσύνη, στις οποίες είναι στραμμένο το βλέμμα του θεού. Ο Ησίοδος καταδικάζει τον παράνομο πλούτο και επαινεί αυτόν που αποκτάται με ιδρώτα. Σε μια κοινωνία που θεωρούσε πλούσιο όποιον δεν αναγκαζόταν να εργάζεται η προτροπή του Ησίοδου να μη θεωρείται ντροπή η εργασία αλλά η αργία (311) είναι ένα πραγματικά επαναστατικό μήνυμα.

Τα ησιόδεια ποιήματα φαίνονται περισσότερο αρχαϊκά σε σχέση με τα ομηρικά από την άποψη της 'δομής' (παρατακτικά τοποθετημένα θέματα, επαναλήψεις, πλεονασμοί κ.ά.). Ένα αδρό, χωριάτικο χιούμορ διαφαίνεται σε μεταφορικές-αινιγματικές λέξεις, όπως *ήμερόκοιτος* ("αυτός που κοιμάται τη μέρα") ως επίθετο του κλέφτη (*"Εργα"* 605), *άνοστεος* ("χωρίς κόκαλα") για το χιαπόδι (*"Εργα"* 524) κ.ά. (*"Εργα"* 533, 571 κλπ.).

Σχολιασμένες εκδόσεις: M.L. West (*Theogony*, Oxford 1966, *Works and Days*, Oxford 1978). BLG 256-260. *Ασπίδα*: σχολ. έκδοση C.F. Russo (Firenze 1965). Αποσπάσματα: Εκδ. από τους R. Merkelbach - M.L. West (Oxford 1967), πρβ. H. Maehler, "Neue Fragmente eines Hesiodpapyrus in West-Berlin", *ZPE* 15 (1974) 195-207· βλ. σχετικά επίσης M.L. West, *ZPE* 18 (1975) 191, 57 (1984) 33-36. BLG 260-261.

1.2.6 Άλλοι επικοί ποιητές

Υπάρχουν μόνο αόριστες πληροφορίες για ορισμένα μυθολογικά έπη του 7^{ου} και 6^{ου} αι. τα οποία δεν ανήκαν στον Κύκλο (*Φορωνίς*, *Δαναΐς*, *Φωκαΐς*, *Μεροπίς*, *Μιννάς*).

Τα *Ναυπάκτια* που αποδίδονταν σε κάποιον Καρκίνο από τη Ναύπακτο είχαν θέμα την αργοναυτική εκστρατεία. Τα *Κορινθιακά* του Εύμηλου από την Κόρινθο (προφανώς ήταν σύγχρονος του Ησίοδου) υμνούσαν την αρχαία δόξα της πόλης. Ο Άσιος από τη Σάμιο (6^{ος} αι.) συνέθεσε γενεαλογίες και ένα έργο με σατιρικές αιχμές για τα ήθη των συμπατριωτών του. Ο Κρεώφυλος από τη Σάμιο (7^{ος} αι.) συνέθεσε την *Οιχαλίας Άλωσιν* (σε τουλάχιστον 2 βιβλία) με ήρωα τον Ηρακλή. Η επιική παραγωγή για τον Ηρακλή ήταν ιδιαίτερα πλούσια (υπήρχαν όμως και *Θησιίδες*). Μια *Ηράκλεια* (σε 2 βιβλία) αποδιδόταν στον Πείσανδρο από την Κάμυρο (7^{ος} αι.). Μεγάλη φήμη στην αρχαιότητα είχε η *Ηράκλεια* (14 βιβλία) του Πανύασση από την Αλικαρνασσό που ήταν συγγενής (πιθανόν θεός) του Ηροδότου και ανήκε στον 5^ο αι. Ο Πανύασσης συνέθεσε επίσης *Ιωνικά* σε πεντάμετρο με θέμα την ίδρυση των ιωνικών αποικιών. Σχολ. έκδ.: V.J. Matthews (Leiden 1974). BLG 252-253.

Παροιμώδη στην αρχαιότητα ήταν τα γνωμικά του Φωκυλίδη από τη Μίλητο (1^ο μισό του 6^{ου} αι.· PE I 135-140, βλ. 1.3.3). Οπωσδήποτε ψευδεπίγραφα είναι ένα επίγραμμα (*FGE* 159) και ένα γνωμικό ποίημα 230 εξάμετρων (έκδ. P. Deron, Paris 1986). BLG 278.

Ο 6^{ος} αι. ήταν επίσης περίοδος θρησκευτικών ζυμώσεων, απόηχος των οποίων είναι οι (κυρίως δελφικοί) Χρησιμοί, σύντομα ποιήματα σε εξάμετρο και αινιγματική-επική γλώσσα.

Η λατρεία του Απόλλωνα διατρέχει επίσης το έργο του Αριστέα του Προκοννήσιου, θαυματοποιού με σαμανιστικές ιδιότητες (σύμφωνα με τη *Σούδα* ήταν σύγχρονος του Κροίσου και του Κύρου, 560-528). Τα *Αρμιάσπεια* που αποδίδονταν στον Αριστέα (*PEG* 144-154) εξιστορούσαν ένα φανταστικό ταξίδι του στον Βορρά που του χάρισε γνώση για θαυμαστά πράγματα σχετικά με τους εγχώριους λαούς. Μια άλλη ημιμυθική μορφή ήταν ο Υπερβόρειος Άβαρης (*FGH* 34: διάφορα ποιήματα και μια *Θεογονία* σε πεζό λόγο). Μαγικές ικανότητες αποδίδονταν επίσης στον Επιμενίδη από την Κρήτη (*VS* 3) που συνέθεσε μεταξύ άλλων μια *Θεογονία* σε 5000 εξάμετρους.

Θεογονίες αποδίδονταν επίσης στον Μουσαίο (*VS* 2) και στον Ορφέα (*VS* 1), τον μυθικό ιδρυτή της σημαντικής θρησκευτικής κίνησης που φέρει το όνομά του (βλ. VI 5.4.4). Το όνομα του Ορφέα κοσμούσε τουλάχιστον 50 περίπου ποιήματα. Όσα σώζονται (*Αργοναυτικά*, *Λιθικά*, 87 Ύμνοι σε διάφορες θεότητες) ανήκουν στην όψιμη αυτοκρατορική εποχή (*IV* 4.2.6, *IV* 3.6.1). Οι ορφικές *θεογονίες* – μια από τις οποίες, τα ονομαζόμενα *Ορφικά*, ανήκει στον Ονομάκριτο, τον συμπιλητή (και πλαστογράφο) χρησμών της εποχής των Πειαιστρατιδών – βασίζονται σε έναν πολύ παλιό πυρήνα. Σύμφωνα με την περιφημότερη, τη *Ραψωδική Θεογονία*, ανώτατη αρχή ήταν ο Χρόνος όπως και στη *Θεογονία* του Φερεκύδη του Σύρου (*VS* 7), η οποία θεωρείται το πρώτο έργο σε πεζό λόγο (6^{ος} αι.).

Χρησιμοί: Έκδ. H.W. Parke-D.E. Wormell (I-II, Oxford 1956). Αριστέας: Σχολ. έκδ.: P. Bolton (Oxford 1962). Ορφείας, *Θεογονίες*: έκδ. O. Kern (Berlin 1922), Ύμνοι: έκδ. W. Quandt (Berlin 1962). Βλ. A. Masaracchia (εκδ.), *Orfeo e l'orfismo* (Roma 1993), M.L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient* (Oxford 1971).

1.3 Λυρική ποίηση

1.3.1 Αρχές και είδη

Ως 'λυρική ποίηση' οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι χαρακτηρίζαν μόνο την ποίηση που συνοδεύονταν από τη μουσική λύρα (ή ενός παρόμοιου έγχορδου οργάνου), δηλ. το είδος που συνήθως ονομάζεται 'μελική' ποίηση (από το μέλος, τραγούδι) και διακρίνεται σε 'μονωδική' (που έχει έναν εκτελεστή) και σε 'χορική' λυρική ποίηση (που εκτελείται από έναν χορό). Από τη ρωμαϊκή εποχή όμως στη λυρική συμπεριλαμβάνονταν επίσης η ελεγειακή και η ιαμβική ποίηση που συνοδεύονταν από τη μουσική αυλού ή απαγγέλλονταν σε ρετσιτατίβο (*παρακαταλογή*).

Κοινά στα λυρικά είδη είναι τα νέα θέματα που σχετίζονται στενά με τη ζωή του ατόμου (καθημερινά βιώματα, φιλία, αγάπη, πολιτική, ηθική, θρησκεία), η προφορική μετάδοση (γεγονός που εξηγεί την προτίμηση για την αλληγορία, τη μεταφορά, την παράταξη) και, εξίσου σημαντικό, το ομιλούν (αλλά όχι απαραίτητα 'αυτοβιογραφικό') εγώ, που αναλαμβάνει συχνά έναν παραδειγματικό ρόλο· ο αρχαϊκός ποιητής εκφράζει έτσι συναισθήματα και ιδέες που μοιράζεται ο κύκλος του ή ολόκληρη η κοινότητα (βλ. S. Slings (εκδ.), *The Poet's I in Archaic Greece*, Amsterdam 1990, Maria Grazia Bonanno, στο: I. Gallo-L. Nicastri [εκδ.], *Biografia ed autobiografia degli antichi e dei moderni*, Napoli 1995, 23-39).

Ο ίαμβος, η ελεγεία και η μονωδία περιορίζονταν κυρίως στο συμπόσιο (το γυναικείο αντίστοιχο του οποίου ήταν ο θίασος της Σαπφούς). Η χορική λυρική ποίηση απευθυνόταν σε ένα πλατύτερο κοινό, κυρίως στους επισκέπτες των ιερών. Διάφορα είδη μελών αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές περιστάσεις: οι διθύραμβοι προορίζονταν για τον Διόνυσο, ενώ οι ύμνοι και τα υπορχήματα ('τραγούδια με χορό') απευθύνονταν αρχικά στον Απόλλωνα όπως επίσης οι νόμοι και οι παιάνες· υπήρχαν και επινίκια (για νίκες σε αθλητικούς αγώνες), υμναιοί και επιθαλάμια (για γάμους), παρθένεια (που τα τραγουδούσαν ανύπαντρα κορίτσια), προσόδια (τραγούδια για πομπές) και σκόλια (ποικίλα άσματα για συμπόσια).

BLG 261-268.

1.3.2 Ο ίαμβος

Ο ίαμβος (η λέξη είναι προελληνική και προφανώς συγγενική με το *διθύραμβος*, *θρίαμβος* κ.ά.) αρχικά μάλλον σχετιζόταν με αγροτικές τελετές για τη Δήμητρα και τον Διόνυσο, οι οποίες περιείχαν σκώμματα και κάθε είδους πειράγματα (*ίαμβοι*): έτσι εξηγείται και η εμμονή της ιαμβικής ποίησης στη *λοιδορίαν*, την *αίσχρολογίαν* και το *γελοῖον*. Η κύρια λειτουργία του ίαμβου είναι ο ψόγος και η στηλίτευση των ελαττωμάτων. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει όμως και σοβαρούς, διδακτικούς-ηθικολογικούς τόνους. Η γλώσσα του ίαμβου ήταν η ιωνική διάλεκτος, τα μέτρα του ο αντιρωικός ιαμβικός τρίμετρος, ο ορχηστικός και επιθετικός τροχαϊκός τετράμετρος και η επωδός, συχνά με ιαμβικούς-τροχαϊκούς ρυθμούς (βλ. IV 6.3.3.3.5.4).

Ίαμβοι μπορούσαν να ονομαστούν και άλλα μέτρα με παιγνιώδες περιεχόμενο, βλ. DSGI 1005-1006.

Ο Αρχίλοχος ο Πάριος (μέσα του 7^{ου} αι.· βλ. απ. 122, που αναμφίβολα αναφέρεται στην έλλειψη ηλίου της 6^{ης} Απριλίου 648) πήρε μέρος στις αποικιστικές αποστολές της πατρίδας του, έζησε κατόπιν στη Θάσο και σκοτώθηκε, σύμφωνα με την παράδοση, στον πόλεμο. Τα περίπου 300 σωζόμενα αποσπάσματα (17 ελεγειακά, βλ. 1.3.3) δικαιώνουν απόλυτα τη μεγάλη ποιητική φήμη του στην αρχαιότητα (χαρακτηρίστηκε *δημηρικώτατος* αλλά επίσης *ψογερός* και *βαρύγλωσσος*).

Οι τρίμετροι (απ. 18-87) διακρίνονται για το σκαπτικό ύφος, τον σαρκασμό, τη χυδαία και βίαιη γλώσσα τους. Περισσότερο ήρεμοι τόνοι επικρατούν στους τετράμετρους (απ. 88-167), όπου ο ποιητής απευθύνεται στους συμπολίτες του (απ. 109) και στον ίδιο του τον *θυμόν* (απ. 128) και στοχάζεται γύρω από τους ανθρώπους και τις αδικίες τους (απ. 130-134). Στις επωδούς (απ. 168-204), που χαρακτηρίζονται από εκπληκτική μετρική ποικιλία, υπάρχουν 'σοβαροί' και περιφημοί στίχοι (απ.

191 και 193), αλλά γενικά κυριαρχεί το σκώμμα. Στην περίφημη “επωδό της Κολωνίας” (απ. 196a) η παλιά αγαπημένη του ποιητή Νεοβούλη (πρβ. απ. 118) παρουσιάζεται ως ανήθικο πλάσμα, ανάξιο πλέον για κατάκτηση (πρβ. απ. 184 και 188;). Όσον αφορά τη γλώσσα αξιοπρόσεκτες είναι οι επινοήσεις ονομάτων με ετυμολογικά λογοπαιγνία (βλ. απ. 115) και τα ηχηρά πατρωνυμικά της επικής παράδοσης, τα οποία προσδίδουν σε εξαθλιωμένες υπάρξεις έναν απροσδόκητο τίτλο ευγένειας (βλ. απ. 250).

Έκδ.: IEG I, BLG 269-274· Αρ. 23-27.

Ο Σημωνίδης από τη Σάμο (πρβ. απ. 7,69-70 W.) ήταν σύγχρονος του Αρχίλοχου και ονομάστηκε “Αμοργίνος”, επειδή ήταν ο οικιστής στον αποικισμό της Αμοργού. Από τις ελεγείες του (2 βιβλία) δεν σώζεται τίποτε, και από την *Αρχαιολογία των Σαμίων* παραδίδεται μόνο ο τίτλος. Στα περίπου 40 ιαμβικά αποσπάσματά του δεν εμφανίζεται ο κύριος στόχος του, ο Οροδοκίδης (πρβ. Λουκ. Ψευδ. 2). Περίφημη είναι η σάτιρά του κατά των γυναικών (απ. 7), η οποία χωρίζει τις γυναίκες με γκροτέσκο τρόπο σε 10 κατηγορίες εμπνευσμένες είτε από ζώα (γουρούνα, αλεπού κλπ.) είτε από φυσικά στοιχεία (γη, θάλασσα). Όλες, με εξαίρεση την εργατική ‘γυναίκα-μέλισσα’, είναι το χειρότερο δώρο που ο Δίας θα μπορούσε να κάνει στον άνθρωπο.

Έκδ.: IEG II, σχολ. έκδ.: E. Pellizer-G. Tedeschi (Roma 1990), BLG 274-275· Αρ. 27-28.

Τα περίπου 180 αποσπάσματα του Ιππώνακτα (τέλος του 6^{ου} αι.), κυρίως χωλίαμβοι (IV 6.3.4), δείχνουν έναν ποιητή με μεγάλες εκφραστικές ικανότητες που τον έκαναν πρόδρομο τόσο των κωμικών όσο και των αλεξανδρινών ποιητών (βλ. *Aevum Ant.* 8, 1995, 105-136).

Οι αρχαίοι θεωρούσαν τον Ιππώνακτα δεξιότεχνη της λαιδορίας και της *αίσχρολογίας*. Στους στίχους του παριστάνονται μορφές-θύματα του ανελέητου σκώμματός του (π.χ. ο Βούπαλος), οι οποίες διαγράφονται με εξαιρετική ζωντάνια ως ανυπόληπτα άτομα σε ένα περιβάλλον, όπου κυριαρχούν οι κλοπές, οι έριδες, οι απειλές, οι δίκες, η βία και κυρίως οι ερωτικές περιπέτειες που ανήκουν στις πιο τολμηρές της αρχαιότητας. Υπάρχουν επίσης χονδροειδείς συγκρίσεις ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα, μαγικές πρακτικές, παροιμίες, μισογυνισμός, καθαρά ιδιοματικές εκφράσεις, συχνά ακόμη και ακατανόητες λέξεις ξένων γλωσσών, τις οποίες ο λόγιος ποιητής αποδίδει με ζήλο στα Ελληνικά. Αυτή η έντονη προτίμηση για το εξωτικό και το ασυνήθιστο θα βρει αργότερα θαυμαστές στον Καλλίμαχο, τον Ηρόνδα, τον Λυκόφρονα, τον Νίκανδρο κ.ά. Με περίπου 70 άπαξ λεγόμενα η γλώσσα του Ιππώνακτα είναι γεμάτη γραφικές βρισιές και σπινθηροβόλα διαφορούμενα αστεία, κωμικές μεταφορές και υπερβολές αντάξιες ενός Αριστοφάνη. Μια πανταχού παρούσα παρωδιακή φλέβα εκτείνεται από μεμονωμένες λέξεις έως ολόκληρες φράσεις. Δίκαια ο Πολέμων (απ. 45 Preller) ανακήρυξε τον Ιππώνακτα *ευρετή της παρωδίας* παραθέτοντας τέσσερις εξάμετρους (απ. 128 W. = 126 Dg.) που σε επικό μέτρο, γλώσσα και ύφος παρουσιάζουν πλέον όχι τα κατορθώματα ενός ήρωα αλλά τις αμαρτίες ενός καλοφαγά.

Έκδ.: IEG I, E. Degani (Stuttgart-Leipzig ²1991)· πρβ. Chr. Theodoridis, “Neue Zeugnisse zu Hipponax aus dem Lexikon des Photios”, *Eikasmos* 2 (1991) 33-35 (βλ. επίσης *Gnomon* 65, 1993, 482-483), BLG 276-277· Αρ. 28-36.

Από τον Ανάνιο (σύγχρονο του Ιππώνακτα ή λίγο μεταγενέστερο) σώζονται 6 αποσπάσματα (ιαμβικοί τρίμετροι και τροχαϊκοί τετράμετροι, και οι δυο ενίοτε ‘χωλοί’) που αποφεύγουν τον *ψόγον* και την *αίσχρολογίαν*· περιέχουν αντίθετα ηθικολογίες, χαριτωμένη μυθολογική παρωδία και ένα γαστρονομικό ημερολόγιο (απ. 5), το πρώτο δείγμα ηδυφαγικής ποίησης στην ελληνική λογοτεχνία.

Έκδ.: *IEG II. Ar. 19-21.*

Στην Αττική ο ίαμβος υιοθετεί με τον Σόλωνα τους αυστηρούς τόνους της διδακτικής ποίησης. Με τους τρίμετρους και τους τετράμετρους του (οι επωδοί έχουν χαθεί τελείως) ο μεγάλος νομοθέτης προειδοποιούσε τους συμπολίτες του για τον κίνδυνο της δημαγωγίας και υπερασπιζόταν το πολιτικό του έργο (απ. 32-40, βλ. 1.3.3).

Ιαμβογράφος ήταν ίσως και ο Σουσαρίων από τα Μέγαρα, ο υποτιθέμενος 'ευρετής' της αττικής κωμωδίας (βλ. 1.8.3' *IEG II 167-168*).

Έκδ.: *IEG II. BLG 275-276. DSGI 1021-1023.*

1.3.3 Η ελεγεία

Η ελεγεία χαρακτηρίζεται μετρικά από το ελεγειακό δίστιχο (IV 6.3.2) και γλωσσικά από την ιωνική διάλεκτο. Οι αρχαίοι πίστευαν ότι η ελεγεία ήταν αρχικά *θρηῆνος* (δηλ. νεκρικός θρήνος) και παρήγαγαν το *ἔλεγος* (μάλλον φρυγική λέξη, πρβ. Αρμ. *eiegn* 'αυλός') από το *ἔξ λέγειν*.

Θρηωδικοί ήταν οι χαμένοι *ἐλεγιοι* του Κλονά από την Τεγέα ή τη Θήβα (7^{ος} αι.), του Σακάδα από το Άργος και του Εχέμβροτου από την Αρκαδία (και οι δυο πρώτο μισό του 6^{ου} αι.). Το πρώτο σωζόμενο δείγμα είναι η περίφημη 'ελεγεία προς τον Περικλή' του Αρχίλοχου (απ. 13 W.).

Ωστόσο οι σωζόμενες ελεγείες παρουσιάζουν από την αρχή θεματική ποικιλία και αντλούν τα θέματά τους από τον πόλεμο, την πολιτική και το συμπόσιο.

Η πολεμική προτροπή εκπροσωπείται κυρίως από τον Καλλίνο τον Εφέσιο (25 σωζόμενοι στίχοι) και τον σπαρτιάτη Τυρταίο (και οι δυο στα μέσα του 7^{ου} αι.). Ο Τυρταίος, που συνέθεσε και χαμένα εμβατήρια στη λακωνική διάλεκτο, απέκτησε φήμη στον ελληνικό κόσμο χάρη στις ελεγείες του (περίπου 150 στίχοι και περίπου άλλοι 100 αποσπασματικά σωζόμενοι) και αναδείχθηκε ο κατεξοχήν ποιητής ενός συλλογικού ηρωικού ιδανικού σύμφωνα με τις απαιτήσεις της οπλιτικής φάλαγγας που είχε στο μεταξύ επικρατήσει (βλ. V 1.2.7). Ο Τυρταίος ήταν ο πρώτος ένθερμος υμνητής της Σπάρτης. Στην *Ευνομία* του (απ. 1-4 W.) επαινέσε το σπαρτιατικό πολίτευμα και υποστήριξε ότι καθιερώθηκε από τον ίδιο τον Απόλλωνα.

Έκδ.: *IEG II· PEI· Τυρταίος: σχολ. έκδ. C. Prato (Roma 1968). BLG 268-269.*

Στα περίπου 40 σωζόμενα δίστιχα του Μίμνερμου από τη Σμύρνη (7^{ος}/6^{ος} αι.: απ. 20 W.: η έκλειψη ηλίου της 28^{ης} Μαΐου 585) εμφανίζεται για πρώτη φορά το θέμα του έρωτα, με μελαγχολικούς και απαισιόδοξους τόνους (βλ. απ. 2). Η αγαπημένη του αυλητρίδα Ναννώ έδωσε το όνομά της στη συλλογή που περιείχε μυθικές (απ. 12) και ιστορικές (απ. 9) παρεκβάσεις. Στη *Σμυρνήδα* του ο Μίμνερμος τραγούδησε τους αγώνες των συμπολιτών του εναντίον του βασιλιά των Λυδών Γύγη (βλ. απ. 13-13a και ίσως 14).

Έκδ.: *IEG II· PEI· σχολ. έκδ.: A. Allen (Stuttgart 1993). BLG 275.*

Ο Μίμνερμος δεν επιθυμούσε να ζήσει πάνω από 60 χρόνια (απ. 6), ο Σόλων όμως (640-560) του πρότεινε να αυξήσει το όριο στα 80 (απ. 20,4 W.: πρβ. απ. 18). Ο περίφημος νομοθέτης είναι ο αρχαιότερος γνωστός, σε μας Αθηναίος ποιητής. Για τους ίαμβους του βλ. 1.3.2· οι ελεγείες του (πάνω από 100 δίστιχα) περιέχουν πολιτικές παρααινέσεις και εξυμνούν την ισότητα και την κοινωνική δι-

καιοσύνη. Η *Ευνομία* (απ. 4) και η *Ελεγεία προς τις Μούσες* (απ. 13, πιθανόν παραδίδεται ολόκληρη) είναι εντυπωσιακές μαρτυρίες για την πολιτική και την κοσμοθεωρία του Σόλωνα.

Έκδ.: *IEG II· PE I*. BLG 275-276.

Με το όνομα του Θέογνη από τα Μέγαρα σώζεται μια συλλογή 1389 στίχων σε δύο βιβλία (αφιερωμένη στον αγαπημένο του Κύρνο), μια γνωμολογική συλλογή προορισμένη για το συμπόσιο, της οποίας ο αρχικός πυρήνας επεκτάθηκε με διαδοχικές προσθήκες στίχων άλλων ποιητών (του Τυρταίου, του Μίμνερμου, του Σόλωνα, ίσως και του Εύηνου από την Πάρο). Ο διαχωρισμός του αυθεντικού από το νόθο υπήρξε πάντα το κύριο μέλημα της έρευνας για τον Θέογνη (στο οποίο συχνά είναι αδύνατο να ανταποκριθεί κανείς).

Ο Πλάτων (*Νόμοι* 630a) αναφέρει ότι ο Θέογνης ήταν πολίτης των Υβλαίων Μεγάρων, πληροφορία που αμφισβήτησαν ήδη ο Δίδυμος και ο Αρποκρατίων. Στους στίχους 783-788 μνημονεύεται εξορία του ποιητή στην Εύβοια, τη Σάρτη και τη Σικελία. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη η ακμή του Θέογνη τοποθετείται στις τελευταίες δεκαετίες του 7^{ου} αι. Οι στίχοι 773-782 που αναφέρονται στην απειλή περσικής επίθεσης (πρβ. και 757-764) ανήκουν σε άλλον ποιητή από τα Μέγαρα (ίσως στον Φιλιάδα σύμφωνα με τον West, *IEG I* 211, πρβ. *FGE* 78-79).

Ένα αξιόπιστο (αλλά όχι αποκλειστικό) κριτήριο γνησιότητας είναι η αποστροφή στον Κύρνο (που κάποτε αποκαλείται και με το πατρωνυμικό του Πολυπαΐδης) στην αρχή πολλών ποιημάτων (συνολικά σε 306 στίχους). Ότι αυτή η αποστροφή είναι η *σφρηγίς* που σύμφωνα με τα λεγόμενά του εσωματώνει ο ποιητής στο έργο του για να αποτρέψει πλαστογραφίες και νοθεύσεις παραμένει ακόμη η πιθανότερη υπόθεση (F. Jacoby) ανάμεσα σε πολλές άλλες (βλ. πρόσφατα G. Cerri, *QS* 17/33, 1991, 21-40· *TI* 377-391).

Από άποψη περιεχομένου, υπερτερούν οι ηθικές-πολιτικές νουθεσίες: το αριστοκρατικό ιδανικό ανατροφής και εκπαίδευσης διαποτίζει και το ερωτικό τμήμα (2^ο βιβλίο). Οι αριστοκρατικές αξίες που διαπερνούν το έργο υποστηρίζονται χωρίς κανέναν συμβιβασμό (συνεχής κριτική του δήμου, φόβος της τυραννίδας, νοσταλγία για τις παλιές καλές εποχές).

Συχνά με τον Θέογνη συνεξετάζεται και ο Φωκυλίδης από τη Μίλητο (6^{ος} αι.), γνωστός για τα πολλά γνωμικά του. Από τις ελεγείες του έχουμε ένα μοναδικό και μάλιστα αμφισβητούμενο δίστιχο (*PE* 135, πρβ. *IEG II* 95).

Θέογνης: Έκδ. *IEG I*: σχολ. έκδ. (μαζί με τον Φωκυλίδη) M.L. West (Oxford 1978), BLG 277-278.

Σημαντική μορφή υπήρξε ο ποιητής και φιλόσοφος Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (περ. 565-470· βλ. 1.6.2). Συνέθεσε κυρίως *Σίλλους* (τουλάχιστον 5 βιβλία), παρωδίες σατιρικού χαρακτήρα σε εξάμετρο με ένθετους ιαμβικούς τρίμετρους (όπως ο *Μαργίτης*· βλ. 1.2.3): αυτό το ποιητικό είδος αναβίωσε στην αρχή της ελληνιστικής εποχής με τον Τίμωνα τον Φλειάσιο (*IV* 2.3). Για την κριτική του Ξενοφάνη εναντίον θεών και ποιητών βλ. *VII* 1.2.1. Δηκτική διάθεση χαρακτηρίζει και τα αποσπάσματα των ελεγείων του Ξενοφάνη: το απ. 2 W. ειρωνεύεται τον αθλητισμό (πρβ. αργότερα Ευριπίδη, απ. 282 N.²) και το απ. 7a W. χλευάζει το πυθαγόρειο δόγμα της μετεμψύχωσης.

Έκδ.: *IEG II· PE I* (με τους *Σίλλους*): σχολ. έκδ. J.H. Lesher (Toronto κ.α. 1992), BLG 588-589.

1.3.4 Η μελική ποίηση

Η σύγχρονη διάκριση ανάμεσα στη μονωδική και τη χορική λυρική ποίηση ήταν άγνωστη στην αρχαιότητα. Μια σαφής διάκριση δεν ανταποκρινόταν εξάλλου στην ποιητική πρακτική της αρχαϊκής λυρικής ποίησης που περιλάμβανε πλήθος διαφορετικών ευκαιριών για ποιητικές εκτελέσεις: ο ίδιος ποιητής μπορούσε να συνθέτει και μονωδικά και χορικά λυρικά μέλη· έτσι η Σαπφώ, ο Αλκαίος και ο Ανακρέων μπορούν να χαρακτηριστούν κυρίως ως μονωδικοί, ενώ ο Σιμωνίδης, ο Πίνδαρος και ο Βακχυλίδης κυρίως ως χορικοί λυρικοί ποιητές. Ο Αλεξανδρινός κανόνας των μελικών ποιητών περιλάμβανε τον Πίνδαρο, τον Βακχυλίδη, την Σαπφώ, τον Ανακρέοντα, τον Στησίχορο, τον Ίβυκο, τον Αλκαίο και τον Αλκίμανα, στους οποίους προστέθηκε αργότερα η Κόρινθα (PMGF T A-B).

Η μονωδική λυρική ποίηση συνοδευόταν από τη μουσική έγχορδου οργάνου και είχε μάλλον απλή μετρική δομή (στροφές σε λογαοιδικό, γλυκόνειο, αλκαϊκό, σαπφικό κ.ά. μέτρα· βλ. IV 6.5.2), ποικίλο περιεχόμενο και όχι παγιωμένη διάλεκτο (αιολική στον Αλκαίο και στη Σαπφώ, ιωνική στον Ανακρέοντα).

Η Σαπφώ και ο Αλκαίος έζησαν στη Λέσβο, νησί που ως πατρίδα του Τέρπανδρου (βλ. 1.3.5) φημιζόταν για την εξαιρετική ποιητική και μουσική του παράδοση, αλλά στο τέλος του 7^{ου} και στις αρχές του 6^{ου} αι. έγινε θέατρο λυσσαλέων αγώνων μεταξύ αριστοκρατικών φρατριών. Ο Αλκαίος συμμετείχε στους αγώνες αυτούς σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Αρχικά πολέμησε με την παράταξη του Πιπτακού για το Σίγειο (όπου εγκατέλειψε την ασπίδα του, απ. 401 B) και εναντίον του νέου τυράννου Μυρσίλου. Ο Πιπτακός όμως συμφιλιώθηκε με τον εχθρό του, και ο Αλκαίος τον καταριέται από την εξορία του (απ. 129).

Το έργο του Αλκαίου (σώζονται περίπου 400, συχνά πολύ μικρά αποσπάσματα) περιλάμβανε κυρίως “τραγούδια του αγώνα” (στασιωτικά). Αυτή η ρωμαλέα, εντυπωσιακή ποίηση υμνεί τις αριστοκρατικές αρετές, πανηγυρίζει τον θάνατο του τυράννου, παρακινεί τους συντρόφους σε δράση και καταδιώκει με ιαμβογραφικό ζήλο τους αντιπάλους. Πολλές από τις εικόνες του Αλκαίου, με πρώτη την αλληγορική εικόνα της πόλης ως πλοίου σε καταιγίδα (απ. 208 a), έγιναν γρήγορα κοινό κτήμα. Τα μέλη του βρήκαν σημαντικούς μιμητές στη Ρώμη (Οράτιος).

Η Σαπφώ ήταν σύγχρονη του Αλκαίου. Από το 604 ως το 596 ήταν εξόριστη στη Σικελία. Μετά την επιστροφή της ίδρυσε έναν γυναικείο θιάσο (για τη λατρεία της Αφροδίτης και των Μουσών), στο πλαίσιο του οποίου προετοιμάζονταν για τον γάμο νεαρά κορίτσια αριστοκρατικής καταγωγής. Η ποίησή της χωρίστηκε από τους Αλεξανδρινούς σε 9 βιβλία και ήταν συνδεδεμένη με τις λατρευτικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες του θιάσου, με εξαίρεση τα προορισμένα για τη δημοσιότητα επιθαλάμια.

Τα περίπου 200 σωζόμενα αποσπάσματα της Σαπφούς έχουν ως θέμα κυρίως τον έρωτα για τις κοπέλες του θιάσου. Εκτός από την προσευχή στην Αφροδίτη (απ. 1 V.) αξιόλογα είναι το ποίημα για την ξενιτεμένη φίλη Ανακτορία (απ. 16), η περιγραφή των συμπτωμάτων του ερωτικού πάθους (απ. 31, μεταξύ άλλων το μιμήθηκαν ο Θεόκριτος, ο Λουκρήτιος, ο Κάτουλλος και ο Οράτιος), τα ποιήματα για τον αποχαιρετισμό των φίλων (απ. 94 κ.ά.), ο ύμνος της ομορφιάς της Ατθίδας που παντρεύτηκε στη Λυδία (απ. 96) και τα επιθαλάμια που συχνά δανείζονται λαϊκά στοιχεία και κάποτε μαρτυρούν ισχυρές ομηρικές επιδράσεις, όπως το επιθαλάμιο για τον Έκτορα και την Ανδρομάχη (απ. 44).

Εκδ.: Eva M. Voigt (Amsterdam 1971): SLG 259-312, BLG 278-285.

Ο Ανακρέων από την Τέω (2^ο μισό του 6^{ου} αι., πέθανε γύρω στο 485) συνέθεσε κυρίως ψυχαγωγική ποίηση ως αυλικός ποιητής.

Ανήκε στην αυλή του Πολυκράτη της Σάμου, μετά τον θάνατο του οποίου (522) πήγε στον Ίππαρχο, τον τύραννο της Αθήνας. Όταν δολοφονήθηκε ο Ίππαρχος (514) πήγε, όπως φαίνεται, στον Εχεκράτιδα, ηγεμόνα των Φαρσάλων. Το έργο του χωρίστηκε από τους Αλεξανδρινούς σε 3 βιβλία μελών, 1 βιβλίο ιάμβων (βλ. 1.3.2) και 1 ελεγείων (*IEG* II 30-31)· τα 18 επιγράμματα που παραδίδονται με το όνομά του ίσως είναι ψευδεπίγραφα (*FGE* 133-146).

Ως κατεξοχήν ποιητής του συμποσίου ο Ανακρέων βεβαιώνει ότι αγαπά όποιον “συνδυάζει τα λαμπερά δώρα των Μουσών και της Αφροδίτης και απολαμβάνει τις χαρές της ζωής” (απ. ελεγ. 2 W.). Την επιρροή του δείχνουν κυρίως τα *Ανακρεόντεια*, μια συλλογή 60 σύντομων ποιημάτων διαφόρων εποχών (*IV* 3.6.2· έκδ. M.L. West, Stuttgart-Leipzig² 1993).

Τα περίπου 160 μελικά αποσπάσματα είναι αφιερωμένα κυρίως στο κρασί και τον έρωτα, τόσο τον ετεροφυλοφιλικό όσο και τον ομοφυλοφιλικό. Η ιδιότυπη πυγμαχία του ποιητή με τον Έρωτα (*PMG* 396) και η παρομοίωση μιας κοπέλας με φοβισμένο ελαφάκι ή με αδάμαστο πουλάρι (*PMG* 408 και 417) είναι ορισμένα από τα περιφημότερα μοτίβα αυτής της κομψής και εκλεπτυσμένης ποίησης που όμως διαθέτει και λάγνους (βλ. *PMG* 407 και 439) και σατιρικούς τόνους: στην περιγραφή του νεόπλουτου Αρτέμωνα (*PMG* 372 και 388) και στα περιπαικτικά επίθετα για το ωραίο φύλο (*PMG* 350, 446, 480 κλπ.) ο Ανακρέων πλησιάζει τους ιαμβογράφους· ενίοτε χρησιμοποιεί ομηρικές εκφράσεις με σκοπό την παρωδία (*PMG* 347, 11-18).

Έκδ.: *PMG* SLG 313-315. BLG 285-287.

Η χορική λυρική ποίηση εκτελούνταν στις μεγάλες τοπικές ή πανελλήνιες γιορτές και διακρίνεται για τις περίτεχνες μετρικές δομές της (σε τριάδες στροφής, αντιστροφής και επωδού· *IV* 6.5.2) και το ποικίλο περιεχόμενό της. Υμνούσε τις αξίες της κοινότητας και συνέβαλλε στη διατήρηση της συνοχής της τόσο σε πανελλήνιο επίπεδο όσο και στο πλαίσιο της πόλης. Το χορικό άσμα διαδόθηκε αρχικά κυρίως στον δωρικό κόσμο (με αποτέλεσμα τον δωρικό χαρακτήρα της χορικής γλώσσας). Τον 7^ο αι. η Σπάρτη ήταν το κύριο κέντρο αυτής της ακμαίας ποιητικής-μουσικής παράδοσης.

Ο πρώτος νικητής στον κιθαρωδικό αγώνα προς τιμή του Καρνείου Απόλλωνα στη Σπάρτη (θεσπίστηκε ανάμεσα στο 676 και το 673) ήταν ο Τέρπανδρος από την Αντισσα, ο ιδρυτής μιας σχολής (κατάστασις) που επέφερε σημαντικούς νεωτερισμούς, όπως την αντικατάσταση της τετράχορδης δωρικής λύρας από τη λυδική-λεσβιακή επτάχορδη. Η παράδοση αποδίδει επίσης στον Τέρπανδρο (από τον οποίο σώζονται 6 γνήσια αποσπάσματα· σχολ. έκδ. Antonietta Gostoli, Roma 1990) την εύρεση της βαρβίτου (ενός άλλου έγχορδου οργάνου) και του σκολίου όπως και την αναμόρφωση του κιθαρωδικού νόμου· συνέθεσε επίσης κιθαρωδικά προοίμια παρόμοια με τους *Ομηρικούς Ύμνους*. Σε μια άλλη σχολή, στην οποία κυριαρχούσε η αυλωδία, ανήκαν μεταξύ άλλων ο Θάλητας από τη Γόρτυνα (ο ‘ευρετής’ του υπορχήματος) και ο Σακάδας από το Άργος (ποιητής ενός περίφημου αυλητικού νόμου που περιέγραφε την πάλη του Απόλλωνα με τον Πύθωνα). Σημαντικός ανάνεωτής του διθύραμβου ήταν ο Αρίων από τη Μήθυμνα που έδρασε στην αυλή του Περιάνδρου της Κορίνθου (επομένως στην περίοδο 625-585· βλ. 1.8.1).

Θεματοφύλακας των θρησκευτικών, πολιτικών και ηθικών αξιών της Σπάρτης ήταν ο Λάκωνας (ή Λυδός;) Αλκμάν (2^ο μισό του 7^{ου} αι.) που απέκτησε φήμη κυρίως ως ποιητής παρθενείων (2 βιβλία από σύνολο 6). Συνέθεσε επίσης παιάνες, ύμνους και ποιήματα για συσσίτια και γυμνοπαιδιές.

Το εκτενέστερο ανάμεσα στα περίπου 180 αποσπάσματά του, το λεγόμενο 'παρθένιο του Λούβρου' (PMGF 1), που είναι το σημαντικότερο δείγμα χορικής λυρικής ποίησης, είναι αφιερωμένο σε μια κατά τα άλλα άγνωστη θεά (Αώτις) και περιγράφει μια νυχτερινή γιορτή. Διακρίνεται για τον έντονο ομοφυλοφιλικό ερωτισμό (τυπικό ίσως στη Σπάρτη, βλ. Πλούτ. *Λυκ.* 18,9) ανάμεσα στα δέκα μέλη του γυναικείου χορού. Ο πυθαγόρειος Αρχύτας απέδωσε (βλ. Αθήναιο XIII 600 κ.ε., test. PMGF 59a-b) στον ίδιο τον ποιητή τα λόγια των μελών του χορού κάνοντας έτσι τον Αλκμάννα 'ευρετή' της ηδυσπαθούς-ερωτικής λυρικής ποίησης (βλ. Calame 558-559 και 561).

Τα θέματα του Αλκμάννα περιλάμβαναν από κοσμολογικούς στοχασμούς (PMGF 5) έως παιγνιώδεις αστεϊσμούς (PMGF 17, 107 κ.ά.)· συχνές είναι οι αυτοβιογραφικές πληροφορίες (με το όνομά του στο τρίτο πρόσωπο). Ανάμεσα στα άτιτλα αποσπάσματα υπάρχει η περίφημη επιθυμία του να πετάξει σαν κηρύλος μαζί με τις αλκυόνες πάνω από τα σύννεφα (PMGF 26) και η ακόμη γνωστότερη νυχτερινή ωδή (PMGF 89).

Εκδ.: PMGF σχολ. έκδ.: C. Calame (Roma 1983). BLG 287-289.

Ο μεγάλος ανανεωτής Στησίχορος από τη Μάταυρο (γύρω στο 630-μέσα του 6^{ου} αι.) συγχώνευσε την επική διήγηση και τη λυρική μορφή (βλ. Κοϊντίλ. 10,1,62) αντικαθιστώντας τον εξάμετρο με τα μέτρα και τις περίτεχνες δομές της λυρικής ποίησης.

Το πραγματικό του όνομα ήταν Τεισίας. Η χαρακτηριστική προσωνομία του δόθηκε στην Ίμερα όπου έδρασε ως "ιδρυτής των χορών". Από το έργο του, που οι Αλεξανδρινοί είχαν κατατάξει σε 26 βιβλία, σώζονταν έως το 1967 περίπου 100 μικροσκοπικά αποσπάσματα. Από τότε διάφορα παπυρικά ευρήματα (με περίπου 150 σχεδόν ακέραιους στίχους) διεύρυναν σημαντικά τις γνώσεις μας. Το σημαντικότερο ανάμεσά τους είναι ο 'πάπυρος της Αίλλης' (σχολ. έκδ. P. Parsons, ZPE 26, 1977, 7-36· J.M. Bremer, στο: J.M. Bremer κ.ά. (εκδ.), *Some Recently Found Greek Poems*, Leiden 1987, 128-174), όπου η Ιοκάστη προσπαθεί να αποτρέψει τη σύγκρουση μεταξύ Ετεοκλή και Πολυνείκη.

Σχεδόν όλοι οι τίτλοι των πολυάριθμων ποιημάτων του Στησίχορου παραπέμπουν στα κύκλια έπη. Η πραγμάτευση του υλικού (σε δακτυλοαναπαιστικά και δακτυλεπιτροιτικά μέτρα, IV 6.5.2) ήταν εκτενής· η *Ορέστεια* είχε τουλάχιστον δύο βιβλία, ενώ η *Γηρουνίδα* πάνω από 1300 στίχους.

Υποστηρίχτηκε ότι η εκτέλεση αυτών των ποιημάτων ήταν μονωδική και όχι χορική (βλ. όμως TI 347-361· Francesca D'Alfonso, *Stesicoro e la performance*, Roma 1994), πράγμα που θα ανέτρεπε τελείως τα δεδομένα της παράδοσης. Σύμφωνα με την παράδοση ο Στησίχορος συνέθεσε επίσης παιδερραστικά ποιήματα (PMGF TB 23) και μικρότερα ερωτικά ποιήματα με θλιβερό τέλος (PMGF 277-280), τα οποία ίσως ανήκουν σε έναν ομώνυμο διθυραμβοποιό του 4^{ου} αι. (PMG 841· βλ. L. Lehms, SCO 24, 1975, 191-196· D'Alfonso 89-103).

Αυτά τα έργα (που αξιοποιήθηκαν ευρέως από τους τραγικούς) βρίσκονται πολύ κοντά στο έπος, όπως φαίνεται από τη γλώσσα, το ύφος και τα εκτενή αφηγηματικά τμήματα (σημαντικές είναι οι ομιλίες των προσώπων). Νεωτερισμούς σε σχέση με το έπος αποτελούν η ψυχολογική εμβάθυνση (Καλλιρόη, Ιοκάστη· ο τερατικός Γηρυνός παρουσιάζεται με ηρωικούς τόνους) και οι πολυάριθμες μυθολογικές καινοτομίες (που συχνά οφείλονται στις ανάγκες της εκτέλεσης).

Ένα παράδειγμα είναι η ιστορία της Ελένης, για την οποία ο Στησίχορος συνέθεσε τουλάχιστον τρεις εκδοχές (βλ. E. Cingano, QUCC 41, 1982, 21-33): αρχικά η Ελένη ήταν υπεύθυνη για τον πόλεμο ως μοιχαλίδα (PMGF 190, πρβ. 223), κατόπιν η φήμη της αποκαταστάθηκε ως έναν βαθμό (PMGF

193), και τελικά η ηρωίδα απαλλάχθηκε από κάθε κατηγορία (PMGF 192). Οι παλινωδίες ίσως έγιναν για να ανταποκριθεί ο ποιητής στις απαιτήσεις του δωρικού κοινού που απέδιδε λατρευτικές τιμές στη θεοποιημένη σπαρτιάτισσα ηρωίδα.

Εκδ.: PMGF. BLG 289-292.

Στις αρχαίες πηγές ο Ίβυκος από το Ρήγιο συσχετίζεται συχνά με τον Στησίχορο, κυρίως γιατί και αυτός ασχολήθηκε με μυθικά θέματα σε μεγάλη κλίμακα (Κύκλια, Ηρακλής, Αργοναύτες, Μελέαγρος).

Έτσι του αποδίδονται τα *Ἄθλα ἐπὶ Πελοία* του Στησίχορου (βλ. Αθήν. 4,172d) ή ακόμη και οι ίδιες εκφράσεις ή τα ίδια μοτίβα (βλ. E. Cingano, *AION* (filol.) 12, 1990, 189-208). Το έργο του Ίβυκου χωριζόταν σε 7 βιβλία· σώθηκαν κάπου 170 αποσπάσματα (με 130 περισσότερο ή λιγότερο ακέραιους στίχους).

Ωστόσο, ο Ίβυκος πραγματεύτηκε τον μύθο διαφορετικά από τον Στησίχορο με πιο υπαινικτικό τρόπο τοποθετώντας τον σε ένα εγκωμιαστικό πλαίσιο· στην ωδή στον Πολυκράτη π.χ. (πιθανόν τον γιο του τυράννου) ο ποιητής με μια έντεχνη αποσιώπηση περνά από τον τρωικό πόλεμο στον ύμνο της ομορφιάς του νεαρού (PMGF 5151). Ο Ίβυκος ήταν περιφημος κυρίως ως υμνητής του εφηβικού έρωτα· ορισμένα από τα πολλά αποσπάσματα των *παιδικών* του προβάλλουν με πρωτότυπο τρόπο τη βασιανιστική δύναμη του έρωτα (PMGF 286-287).

Τα πρώτα επινίκια πιθανόν εμφανίζονται με τον Ίβυκο (βλ. PMGF S 166 και 220-221· J.P. Barron, *BICS* 31, 1984, 13-24, E.A.B. Jenner, *BICS* 33, 1986, 59-66).

Εκδ.: PMGF. BLG 292-293.

Πολύπλευρος και νεωτεριστής λυρικός ποιητής, ο Σιμωνίδης ο Κείος (περ. 556-468) ήταν περιζήτητος από πλούσιους και ισχυρούς πάτρωνες λόγω της φήμης του.

Εξησε μεταξύ άλλων στην αυλή του Ίπταρχου στην Αθήνα, κοντά στους Σχοπάδες και τους Αλευάδες της Θεσσαλίας και στην αυλή του Ιέρωνα, του τυράννου των Συρακουσών. Στους προστάτες του συγκαταλεγόταν και ο Θεμιστοκλής (βλ. PMG 627, PT I 41-47). Ο Σιμωνίδης ήταν παροικιώδης για τη φιλορηματία του (βλ. ήδη Ξενοφάνη, απ. ελεγ. 21 W.), αλλά είχε τη φήμη του σοφού λόγω των πλούσιων σε γνωμικά στίχων του (περιφημος ήταν ο ορισμός της ποίησης ως "ομιλούσας ζωγραφικής", Πλούτ. *Hθ.* 346-347). Οι αρχαίοι του απέδιδαν 56 νίκες σε διονυσιακούς αγώνες, την εύρεση της μνημοτεχνικής και ορισμένων στοιχείων του αλφαβήτου, πολλά επιγράμματα (βλ. *I.A.I.*), ακόμη και τραγωδίες. Συνεχή τμήματα ελεγείων του ανακαλύφθηκαν πρόσφατα σε πάπυρο (*IEG* II 114-137)· από τη μελική παραγωγή του σώζονται περίπου 150 (συχνά μικρά) αποσπάσματα (κυρίως επινικίων, θρήνων και εγκωμίων).

Ο ρόλος του Σιμωνίδη ήταν σημαντικός στην εξέλιξη του επινικίου και του θρήνου όπως και του επιγράμματος και της ελεγείας.

Πιθανόν ο Σιμωνίδης, αν όχι ήδη ο Ίβυκος (βλ. παραπάνω), μετέτρεψε το επινίκιο από μια τυποποιημένη ωδή (όπως ο γνωστός από το απ. 324 W. του Αρχίλοχου *καλλίνικος*) σε ένα εξατομικευμένο ποίημα για συγκεκριμένους παραγγελιοδότες. Ορισμένοι αρχαίοι κριτικοί θεωρούσαν άφραστη τη δεξιοτεχνία του Σιμωνίδη στην πρόκληση ελέου με τους θρήνους του (Κοϊντιλ. 10,1,64).

Η πελατεία του Σιμωνίδη δεν περιοριζόταν σε ευγενείς και εύπορους ιδιώτες. Με κρατική ανάθεση ύμνησε τις μεγάλες μάχες των Περσικών Πολέμων και έγινε έτσι ο πρώτος εκφραστής του πανελλήνιου αισθήματος που αφυπνίστηκε στους πολέμους αυτούς.

Αυτό δείχνουν τα αποσπάσματα της ελεγείας για τη μάχη των Πλαταιών (απ. ελεγ. 10-17 W.). Τη

ναυμαχία στο Αρτεμίσιο την πραγματεύτηκε σε λυρικά (PMG 532-535) και ελεγειακά μέτρα (απ. ελεγ. 1-4), της Σαλαμίνας σε λυρικά (PMG 536). Η ελεγεία για τους νεκρούς του Μαραθώνα (βλ. *Vita Aesch.* 8) έχει χαθεί, ενώ από το ποίημα για τους νεκρούς των Θερμοπυλών σώζεται ένα αξιοπρόσεκτο απόσπασμα (PMG 531).

Ως διανοούμενος της εποχής του (ο Lessing τον ονόμασε "Έλληνα Βολταίρο") ο Σιμωνίδης αντιπαραθέτει ανοιχτά στις παραδοσιακές αριστοκρατικές αξίες αντιρωϊκές και περισσότερο ανθρώπινες αρχές: το εγκώμιό του στον Σκόπα (PMG 542) προδίδει καθαρά έναν ηθικό σχετικισμό (πρβ. 541). Αυτή η νηφάλια κοσμοθεωρία εξηγεί τους απόμακρους και ειρωνικούς τόνους (αδιανόητους στον Πίνδαρο και τον Βακχυλίδη) που εμφανίζονται συχνά στα επινίκιά του.

βλ. PMG 507, 509, 514 (ο ηνίοχος Ουίλλας, νικητής στην Πελλήνη, παρομοιάζεται με ψαρά που από την πείνα ρίχνεται στην παγωμένη θάλασσα, βλ. H. Fränkel, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, München 3¹969, 495), 515 (τα μουλάρια χαρακτηρίζονται "κόρες των γοργόποδων αλόγων", πρβ. Αριστοτ. *Ρητ.* 1405b 24-28).

Με τον 'θρήνο της Δανάης' (PMG 543), το πάθος του οποίου ο Σιμωνίδης το εκφράζει αξιοθαύμαστα σε πρώτο πρόσωπο, εμφανίζεται για πρώτη φορά η μητρική αγάπη στην ελληνική λογοτεχνία.

Εκδ.: PMG. BLG 293-294.

Ο Βακχυλίδης ο Κείος (τέλος του 6^{ου}-μέσα του 5^{ου} αι.) ήταν ένας ποιητής με ξεχωριστό ταλέντο. Ωστόσο, η σύγκριση με τον Πίνδαρο συσκοτίσε τη φήμη του ήδη στην αρχαιότητα.

Έδρασε σε πολλά μέρη. Το *Επιν.* 13 για τον Αιγινήτη Πυθέα χρονολογείται γύρω στο 480' το 468 ο Ίερων των Συρακουσών προτίμησε τον Βακχυλίδη από τον Πίνδαρο για να υμνήσει τη νίκη του στην Ολυμπία (*Επιν.* 3). Από το έργο του έχουμε 14 επινίκια (4 Ολυμπιονίκους, 2 Πυθιονίκους, 3 Ισθμιόνικους και 3 Νεμεόνικους) και 6 διθύραμβους, καθώς και αποσπάσματα από επινίκια, διθύραμβους και ποιήματα που ανήκουν σε άλλα είδη (ύμνους, παιάνες, παρθένεια, προσόδια, υπορχήματα, εγκώμια και ερωτικά-συμποτικά).

Τα επινίκια διαιρούνται, όπως και στον Πίνδαρο, σε *καιρόν* (νίκη και έπαινος του νικητή, της οικογένειας και της πατρίδας του), *μύθον* (διήγηση θεϊκών ή ανθρώπινων πράξεων), και *γνώμην* (γνωμικό τέλος). Χαρακτηριστική για τον Βακχυλίδη είναι η εκτεταμένη και λεπτομερειακή, σχεδόν επική, διήγηση του μύθου με λυρικές προσθήκες πάθους (βλ. τις τραγικές ιστορίες του Κροίσου, *Επιν.* 3, και του Μελέαγρου, *Επιν.* 5).

Μεγάλη έκταση στον μύθο δίνουν και οι διθύραμβοι. Οι *Ήιθεοι ἢ Θησεύς* (17) υμνούν την αθηναϊκή θαλασσοκρατία που αντιπαρατίθεται στη μυθική ναυτική κυριαρχία του Μίνωα. Ο *Θησεύς* (18), ένας διάλογος ανάμεσα σε χορό Αθηναίων και στον βασιλιά Αιγέα, αντανακλά τη μετάβαση από τον διθύραμβο στην τραγωδία (βλ. 1.8.1).

Στην πραγματικότητα εδώ είναι φανερή η επίδραση του ώριμου δράματος του Αισχύλου (βλ. πρόσφατα V. Di Benedetto-E. Medda, *La tragedia sulla scena. La tragedia greca in quanto spettacolo teatrale*, Torino 1997, 398-399). Από τα συμποτικά εγκώμια του Βακχυλίδη προέρχεται το έξοχο απ. 20B Sn.-M. που θυμίζει πολύ τον Ανακρέοντα.

Εκδ.: B. Snell-H. Maehler (Leipzig 10¹970)· J. Irigoin (Paris 1993). BLG 294-297.

Διαφορετικός από τον παλιότερο αλλά προοδευτικό Σιμωνίδη είναι ο Πίνδαρος (518-περ. 438), σκληροπυρηνικός οπαδός μιας κοσμοθεωρίας που είχε στο μεταξύ παρακμάσει. Ωστόσο οι Αλεξανδρινοί του έδωσαν την πρώτη θέση ανάμεσα στους λυρικούς, και ο Οράτιος τον θεωρούσε άφθαστο πρότυπο (*Carin.* 4,2,1-8). Η εκτίμηση αυτή επιβεβαιώνεται από τον πλούτο και τη μεγαλοπρέπεια των εικόνων του, την εκφραστική του δεινότητα, καθώς και από την επιβλητική και περίπλοκη αυστηρότητα του ύφους του.

Το πρώτο χρονολογήσιμο έργο του τοποθετείται στο 498 (*Πυθ.* 10), το τελευταίο του το 446 (*Πυθ.* 8). Η πελατεία του περιλάμβανε βασιλείς και τυράννους, πόλεις (κυρίως Θήβα και Αίγινα), ιερατεία (κυρίως των Δελφών) και ιδιώτες. Η φιλοπερσική στάση της πατρίδας του Θήβας εξηγεί την αποσιώπηση του Μαραθώνα (490) στο επινίκιο που συνέθεσε το 486 για τον Αλκιμεωνίδα Μεγακλή (*Π.* 7). Όταν αργότερα ύμνησε την Αθήνα ως "προμαχώνα της Ελλάδας" και τη νίκη της στο Αρτεμίσιο (απ. 76-77), η Αθήνα τον αντάμειψε πλουσιοπάροχα και η Θήβα τον τιμώρησε σκληρά. Το εκτεταμένο έργο του χωριζόταν σε 17 βιβλία: τα πρώτα 11 περιλάμβαναν τα θρησκευτικά ποιήματα (*ύμνοι, παιάνες, 2 βιβλία διθυράμβων, 2 βιβλία προσοδίων, 3 βιβλία παρθενείων, 2 βιβλία υπορχημάτων*) και τα υπόλοιπα έξι τα κοσμικά (*εγκώμια, θρήνοι, 4 βιβλία επινικίων*). Από το σύνολο αυτό σώθηκαν μόνο τα βιβλία των *επινικίων*, καθένα από τα οποία είναι αφιερωμένο σε μια από τις κύριες πανελληνίες γιορτές. Έτσι έχουμε 14 *Ολυμπιονίκους*, 12 *Πυθιονίκους*, 11 *Νεμεόνικους* και 9 *Ισθμιόνικους*. Από τα υπόλοιπα 13 βιβλία έχουν σωθεί περίπου 350 αποσπάσματα (τα περισσότερα σε πάπυρο).

Οι επινίκιοι (με τριμερή δομή, όπως στον Βακχυλίδη) υμνούν τους αθλητικούς αγώνες ως κάτι ηρωικό και ιερό: με τη νίκη ο θεός – ο Δίας στην Ολυμπία και στη Νεμέα, ο Απόλλωνας στους Δελφούς, ο Ποσειδώνας στον Ισθμό – επιτρέπει στον αριστοκράτη αθλητή να ενεργοποιήσει τα χαρίσματα (δύναμη, θάρρος, επιδεξιότητα) που οι θεοί έδωσαν στον ίδιο, συχνά και στα άλλα μέλη της οικογένειάς του και στους συμπολίτες του. Η φήμη που χαρίζει η νίκη καθαυτή είναι πρόσκαιρη, αλλά ο ποιητής είναι σε θέση να την μεταδώσει πέρα από χρονικά και τοπικά όρια. Ο έπαινος του νικητή, το κέντρο του επινικίου, συνδέεται με μια ηθική-θρησκευτική αξιολόγηση (*γνώμη*) ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της οποίας παρατίθεται ένας μύθος. Ο μύθος προβάλλει ένα ηρωικό πρότυπο συμπεριφοράς και εξιστορείται σε συντομευμένη, υπαινικτική μορφή (οι μακροσκελείς διηγήσεις αποφεύγονται ρητά: *Πυθ.* 4,247-248, 8,28-32 κλπ.). Παρά τις παραλείψεις το κοινό ήταν σε θέση να αντιληφθεί το μήνυμα, γιατί γνώριζε τον 'κώδικα' και την κλίμακα αξιών.

Όσον αφορά την τέχνη του, στον *Ολ.* 2,83-88 ο Πίνδαρος ισχυρίζεται ότι στη φαρέτρα του έχει "πολλά γρήγορα βέλη που μιλούν στους συνετούς (*συνετοΐσιν*), αλλά για τον πολύ κόσμο χρειάζονται ερμηνευτές" και ότι ο πραγματικός σοφός είναι αυτός "που γνωρίζει πολλά από τη φύση του (*φυῶ*)", ενώ οι *μαθόντες* είναι απλά κοράκια που κρῶζουν απέναντι στον θεϊκό αετό (*πρβ. Νεμ.* 3,80-83). Δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ότι στόχοι αυτών των επιθέσεων είναι οι αντίπαλοί του Σιμωνίδη και Βακχυλίδης (αυτή είναι η άποψη των αρχαίων ερμηνευτών). Επομένως, παρά τον δημόσιο χαρακτήρα των αγώνων, η ποίηση του Πίνδαρου απευθυνόταν σε ένα επιλεγμένο κοινό που ήταν ικανό να παρακολουθήσει τις περίπλοκες ωδές του.

Στα αποσπάσματα υπάρχουν αξιοπρόσεκτα κατάλοιπα *θρήνων, ύμνων, παιάνων* και *διθυράμβων*. Παρά την έντονη ποικιλία τους που οφείλεται στους διαφορετικούς σκοπούς και το διαφορετικό κάθε φορά περιεχόμενο των ποιημάτων (το απ. 128c Sn.-M. δίνει τον αρχαιότερο ορισμό λογοτεχνικών ειδών), όλα τα α-

ποσπάσματα διακρίνονται για το καθαρά ιδιότυπο ύφος τους και μαρτυρούν την κυρίαρχη σημασία των θεών στον πινδαρικό κόσμο.

Βασική για τη θρησκευτικότητα του Πίνδαρου είναι η σχέση του με το μαντείο των Δελφών. Ωστόσο ο ποιητής αποδεχόταν και δόγματα που σχετίζονταν με μυστηριακές λατρείες, όπως ο ορφισμός (βλ. το απ. 129-131b των *θρήνων* και το μεγάλο πανόραμα των Ηλυσιών στον *Ολ. 2*), καθώς και πυθαγόρειες αντιλήψεις (Σικελοί παραγγελιοδότες!). Σημαντικά αποσπάσματα έχουν σωθεί και από τα *εγκώμια*, αλεξανδρινός χαρακτηρισμός των συμποτικών ποιημάτων που όμως ο ίδιος ο Πίνδαρος ονόμαζε *σκόλια* (απ. 122,11).

Η γλώσσα του Πίνδαρου έχει έντονο δωρικό χρωματισμό, αλλά περιέχει επίσης επικά, αιολικά και ορισμένα βοιωτικά στοιχεία. Το πανηγυρικό του ύφος είναι εξαιρετικά δύσκολο λόγω της χρήσης συμβολικών εννοιών, τολμηρών νεολογισμών, μεταφορών και εκτεταμένων υπερβατών.

Έκδ.: B. Snell-H. Maehler (Stuttgart-Leipzig I, ⁸1987, II, 1989)· *Θρήνοι*: σχολ. έκδ. Maria Cannata Fera (Roma 1990)· *Παιάνες*: σχολ. έκδ. G. Bona (Cupeo 1988). BLG 297-310.

Η ποιήτρια Κόριννα από την Τανάγρα απέκτησε μεγάλη φήμη κυρίως στον ρωμαϊκό κόσμο (όπου τα ποιήματά της διαβάζονταν στο σχολείο).

Σύμφωνα με την παράδοση ήταν ανταγωνίστρια του Πίνδαρου και μαθήτρια της Μυρτίδας (βλ. παρακάτω). Από το έργο της (5 βιβλία) σώζονται σύντομα παραθέματα και εκτενέστερα πατυρικά αποσπάσματα (PMG 654-689).

Τα ποιήματα της Κόριννας είχαν αφηγηματικό χαρακτήρα και, όπως δείχνουν οι τίτλοι, πραγματεύονταν ιστορίες της Βοιωτίας. Στην αρχή ενός ποιήματος δηλώνει ότι θέλει να τραγουδήσει "ωραίες ιστορίες (*Φερσῶα*) για τις λευκόπεπλες Ταναγραίαις", οι οποίες θα φέρουν μεγάλη χαρά στην πόλη (PMG 655 απ. 1.1-5).

Το ποίημά της για τον αγώνα του Ελικώνα με τον Κιθαιρώνα, τους επώνυμους ήρωες των αντίστοιχων βουνών (PMG 654 απ. 1 στήλ. 1), τελειώνει – αντίθετα με την παράδοση – με τη νίκη του δεύτερου (πιθανόν για να γίνει αρεστή στο κοινό των Πλαταιών που ήταν χτισμένες στην πλαγιά του Κιθαιρώνα).

Η γλώσσα της Κόριννας διατηρεί εμφανή ίχνη της τοπικής βοιωτικής διαλέκτου. Το ύφος της είναι διαυγές και απέριττο (κοσμητικά επίθετα και μεταφορές σπανίζουν). Η μετρική δομή των μεγαλύτερων αποσπασμάτων βασίζεται σε μικρές ομαλές στροφές.

Έκδ.: PMG, σχολ. έκδ. D. Page (London 1953). BLG 310-311. G. Burzacchini, *Eikasmos* 1 (1990) 31-35, 2 (1991) 39-90, 3 (1992) 47-65· *TI* 403-412.

Από άλλους μελικούς ποιητές σώθηκαν μόνο λίγα αποσπάσματα. Η Μυρτίς καταγόταν από την Ανθηδόνα της Βοιωτίας και πραγματεύτηκε σε ένα ποίημά της τον μύθο του Ταναγραίου ήρωα Εύνουστου (PMG 716, βλ. *TI* 395-401). Άλλες φημισμένες ποιήτριες ήταν η Τελέσιλλα από το Άργος (PMG 717-726) και η Πράξιλλα από τη Σικυώνα (PMG 747-754), οι οποίες έζησαν στο πρώτο μισό του 5^{ου} αι. Από την Τελέσιλλα πήρε το όνομά του ο τελεσίλλειος στίχος (*IV* 6.5.2), που ήταν ήδη γνωστός στον Αλκίμανα, αλλά χρησιμοποιήθηκε από την ποιήτρια για ολόκληρα ποιήματα. Η Πράξιλλα συνέθεσε ύμνους και διθύραμβους, αλλά φαίνεται αδύνατο να της ανήκουν τα συμποτικά ποιήματα που ονομάζονταν *παροίγια* (βλ. PMG 749-750). Σημαντικός καινοτόμος στη θεωρία της μουσικής και οργανωτής διθυραμβικών αγώνων ήταν ο Λάσος από την Ερμιόνη, που αποκάλυψε τον πλαστογράφο χρησμών Ονομάκριτο (βλ. 1.2.6) στην αυλή του Ίππαρχου. Εκτός από την πρώτη πραγματεία *Περί μουσικής* συνέθεσε επίσης μελικά ποιήματα (PMG 702-706, σχολ. έκδ. G. Brussich, *QLCG* 3, 1975/76,

85-134): βλ. G.A. Privitera, *Lasos di Ermione nella cultura ateniese e nella tradizione storiografica* (Roma 1965).

1.4 Ανώνυμη ποίηση

1.4.1 Το επίγραμμα

Το επίγραμμα ήταν αρχικά μια σύντομη έμμετρη επιγραφή (συνήθως σε εξάμετρο, κάποτε σε συνδυασμό με άλλα μέτρα) χαραγμένη σε διάφορα υλικά. Αφορμή για τη σύνθεσή του ήταν πάντα μια πρακτική ανάγκη, συνήθως η διατήρηση της μνήμης κάποιου προσώπου ή μια αφιέρωση.

Τα αρχαιότερα ευρήματα που φέρουν επιγράμματα είναι 'η οινοχόη του Διπύλου' (CEG 432) και το περίφημο 'κύπελλο του Νέστορα' (CEG 454), και τα δυο από το 2^ο μισό του 8^{ου} αι. Στο τελευταίο υπάρχει ένα ιαμβικό τρίμετρο (με χοριαμβική αρχή) που ακολουθείται από δυο εξάμετρους (συνδυασμός χαρακτηριστικός της ποιητικής σάτιρας και παρωδίας, βλ. *DSGL* 1010-1011). Με τους στίχους αυτούς το σκεύος υπόσχεται στον χρήστη του ερωτική διέγερση παραπέμποντας για πρώτη φορά στο συμποτικό θέμα 'κρασί και έρωτας' (για την παρωδία της ομηρικής *Ιλ.* 11,632 κ.ε. βλ. V. Buchheit, *Gymnasium* 75, 1968, 521-522· διαφορετική η ερμηνεία του C.O. Pavese, *ZPE* 114, 1996, 1-23). Στις αρχές του 7^{ου} αι. χρονολογούνται η επιγραφή στο βοιωτικό ειδώλιο του Μάντικλου (CEG 326) και στα τέλη του ίδιου αιώνα η επιγραφή που κοσμούσε στη Θάσο το κενοτάφιο του Γλαύκου, γιου του Λεπτίνη και φίλου του Αρχιλόχου (GVI 51 a).

Στη διάρκεια του 6^{ου} αι. εμφανίζεται το ελεγειακό δίστιχο, που σύντομα καθιερώνεται ως η συνηθέστερη μετρική μορφή του επιγράμματος. Στα πρώτα δείγματα ανήκει η επιγραφή των Κυψελιδών στο ιερό του Δία στην Ολυμπία (πριν από το 582, βλ. *FGE* 397-398). Το ομιλούν μνημείο είναι ένα συχνό γνώρισμα κυρίως των επιτύμβιων επιγραμμάτων αυτής της εποχής, που χαρακτηρίζονται από συντομία, νηφάλιο, αυστηρό ύφος και απρόσωπο, ανώνυμο τόνο. Μετά τους Περσικούς Πολέμους στην πληθωρική παραγωγή επιγραμμάτων συνέβαλαν και αναγνωρισμένοι ποιητές. Στον Σιμωνίδη αποδίδονταν 90 περίπου επιγράμματα (*FGE* 186-302), που όμως μόνο σπάνια μπορούν να χαρακτηριστούν γνήσια με βεβαιότητα (π.χ. *FGE* 195-196, βλ. Ηρόδ. 7,228,3). Τα επιγράμματα διάφορων πόλεων για τους μεγάλους ομαδικούς τάφους διαθέτουν συντομία και σφρίγγος (βλ. το περίφημο δίστιχο για τους Σπαρτιάτες που έπεσαν στις Θερμοπύλες, *GVI* 4). Λιγότερο συγκερατημένα στην έκφραση του συναισθήματος είναι τα ιδιωτικά επιτύμβια επιγράμματα (ορισμένα διακρίνονται για την τέχνη και την εκφραστική τους δύναμη, π.χ. *CEG* 161 των αρχών του 5^{ου} αι.).

Εκδ.: *GVI*, *FGE*, *CEG*, *BLG* 267 και 459-463.

1.4.2 Το σκόλιο

Στο πλαίσιο του αριστοκρατικού συμποσίου διαμορφώθηκε ένα ιδιαίτερο είδος τραγουδιού, το σκόλιο, του οποίου το (πιθανόν μη ελληνικό) όνομα οι αρχαίοι ετυμολογούσαν από το γεγονός ότι οι συνδαιτυμόνες τραγουδούσαν με ακανόνιστη σειρά (πρβ. *σκολιός*, 'τεθλασμένος').

Στον Αθήναιο (15,694c-695f) σώζεται ένα σώμα αττικών σκολίων από το τέλος του 6^{ου} και τις αρχές του 5^{ου} αι. Περίφημα είναι τα σκόλια που ονομάζονται *Αρμιόδιος* και *Λειψύδριον*. Το πρώτο (έχει σωθεί σε 4 παραλλαγές) υμνεί τους τυραννοκτόνους Αρμιόδιο και Αριστογόιτονα (PMG 893-896), και το δεύτερο αναφέρεται στους Αλκιμωνίδες που έπεσαν το 513 στο Λειψύδριο (PMG 907).

Εκδ.: PMG 884-917, σχολ. εκδ. Elena Fabbro (Roma 1996). BLG 267.

1.4.3 Λαϊκότροπη ποίηση

Στην αρχαία Ελλάδα οι άνθρωποι τραγουδούσαν στην καθημερινή ζωή τους και σε ιδιαίτερες περιστάσεις (θρησκευτικές γιορτές, κηδείες, πολεμικές εκστρατείες). Έτσι υπάρχουν διάφορα τραγούδια της δουλειάς, για τον θερισμό (π.χ. ο *Λιτιέρσης*), το πάτημα των σταφυλιών (*Λίνος*), το άλεσμα του σιταριού (PMG 869) κ.ά., παιδικά τραγούδια (βλ. PMG 852), τραγούδια του γάμου (συχνά αισχρά), θρηνητικά και πολεμικά τραγούδια (π.χ. τα *σπαρτιατικά έμβατήρια*) και φυσικά ερωτικά τραγούδια (βλ. PMG 850).

Το γνωστότερο δείγμα αυτού του είδους ποίησης είναι το ροδιακό χελιδόνισμα (για μια καλή σοδειά, PMG 848). Η λαϊκή τέχνη χαρακτηρίζεται από το σχήμα της επανάληψης και της αναφοράς, απλή σύνταξη και έντονη ρυθμικότητα.

Εκδ.: PMG 847-883. Βλ. G. Lambin, *La chanson grecque dans l'antiquité* (Paris 1992).

1.5 Η λαϊκή διήγηση

Κυρίως στην Ιωνία υπήρχε από παλιά το παραλογοτεχνικό είδος της νουβέλας, το οποίο περιστασιακά ερχόταν στην 'επιφάνεια' χάρη στην αφηγηματική ευφορία συγγραφέων όπως ο Ηρόδοτος.

Πιθανόν και η παράδοση για τους 'επτά σοφούς', προσωπικότητες του 1^{ου} μισού του 6^{ου} αι., πήρε νωρίς την αρχική της μορφή και συνέχισε να διαμορφώνεται χωρίς διακοπή έως την όψιμη αρχαιότητα (βλ. B. Snell, *Leben und Meinungen der Sieben Weisen*, München 1971).

Ο αίνος είναι ανώνυμη έκφραση της λαϊκής σοφίας, κυρίως ανατολικής προέλευσης, και συχνά περιγράφει την έκθεση των κατώτερων στρωμάτων στην κοινωνική αδικία με υποδόρια πολεμική, για την οποία χρησιμοποιεί μορφές του κόσμου των ζώων. Εκτός από τον Ησίοδο (1.2.5) τα πρώτα δείγματα αίνων προσφέρει ο Αρχίλοχος με υπαινιγμούς στην ιστορία του αετού και της αλεπούς (απ. 174 W.) και της αλεπούς και του πιθήκου (απ. 185-187). Με τον Αίσωπο ο αίνος αποκτά τη δική του λογοτεχνική μορφή με καθορισμένες δομές και θέματα.

Η μορφή του Αισώπου, όπως και του Ομήρου, προσέλαβε μυθικά χαρακτηριστικά στην παράδοση. Το λεγόμενο *Μυθιστόρημα του Αισώπου*, που δημιουργήθηκε τον 6^ο αι. κάτω από την επίδραση του ανατολικού *μυθιστορηματος του Ahikar* και σώζεται σε δύο παραλλαγές της αυτοκρατορικής εποχής (G και W), περιγράφει την ασχήμια και τις κωμικοτραγικές περιπέτειες του Αισώπου. Από τον 5^ο αι. ο Αίσωπος είναι γνωστός ως ο κατεξοχήν 'δημιουργός μύθων' (*λογοποιός*) (βλ. Ηρόδ. 2,134,3-4).

Η παλαιότερη συλλογή μύθων του Αισώπου έγινε στο τέλος του 4^{ου} αι. από τον Δημήτριο τον Φαληρέα (απ. 112 Wehrli). Το σωζόμενο σώμα περίπου 500 μύθων ανάγεται σε εκδόσεις που έγιναν ανάμεσα στον 1^ο και τον 14^ο αι. Ότι οι μύθοι ήταν γραμμένοι σε πεζό λόγο μαρτυρείται από τον Πλάτωνα (*Φαίδ.* 61 α-β). Οι πρωταγωνιστές των σύντομων, απλών αφηγήσεων είναι ζώα (κάποτε και θε-

οί, άνθρωποι και φυτά) που χαρακτηρίζονται σύμφωνα με μια σταθερή τυπολογία (η πονηρή αλεπού, ο πλεονέκτης λύκος κλπ.). Η συλλογή (που χρησιμοποιήθηκε και στο σχολείο) διαδόθηκε σε όλη τη Δύση.

Εκδ.: E. Chambry (Paris 1927). A. Hausrath-H. Hunger (Leipzig, I/1, ³1970, I/2, ²1959). *Μυθιστόρημα του Αισώπου*: εκδ. B.E. Perry (I, Urbana 1952). M. Parathomopoulos (Ιωάννινα 1989). BLG 494-495. M Parathomopoulos, *Aesopus revisitatus* (Ιωάννινα 1989).

1.6 Φιλοσοφική-επιστημονική λογοτεχνία

Στις αρχές του 6^{ου} αι. η Ιωνία, αρχικά η ανοιχτή σε κάθε είδους πολιτιστικές επιδράσεις Μίλητος, γίνεται κοιτίδα της φιλοσοφίας και της επιστήμης (που είναι ακόμη αδιαχώριστες). Η Ανατολή διέθετε όχι μόνο κοσμογονικούς μύθους αλλά και επιστημονικές (κυρίως γεωμετρικές και αστρονομικές) γνώσεις. Από τη Μίλητο κατάγονταν ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος και ο Αναξιμένης (VS 11-13, VII 1.2.1, 2.1).

Ο Θαλής νωρίς συγκαταλέχθηκε στους Επτά Σοφούς. Παραδίδεται ότι συντάξε μια *Ναυτικήν άστρολογίαν* (B 1), που όμως αποδιδόταν και στον Φώκο από τη Σάμο (VS 5). Από το πεζό έργο του Αναξίμανδρου *Περί φύσεως* σώθηκαν κάποια αποσπάσματα (B 1-5). Σε πεζό λόγο έγραψε και ο Αναξιμένης. Στο τέλος του 5^{ου} αι. ο Ίππων από τη Σάμο (VS 38) και ο Διογένης ο Απολλωνιάτης (VS 64) ενδιαφέρθηκαν ξανά για τους τομείς που απασχόλησαν τους Μιλήσιους φιλοσόφους, και τους ανέπτυξαν περισσότερο.

Ο Πυθαγόρας από τη Σάμο (VS 14, VII 1.2.2) ήταν μυστικιστής φιλόσοφος. Οι σωζόμενοι βίοι του Πυθαγόρα είναι αναξιόπιστοι. Ξεκινώντας από τον Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας η πυθαγόρεια διδασκαλία διαδόθηκε γρήγορα σε άλλες ελληνικές πόλεις της Ιταλίας, αλλά οι οπαδοί της σύντομα διώχθηκαν λόγω των αριστοκρατικών τους πεποιθήσεων και διασκορπίστηκαν. Ο Λύσις από τον Τάραντα (VS 46) κατέφυγε στη Θήβα και ίδρυσε εκεί μια πυθαγόρεια κοινότητα, στην οποία ανήκε ο Φιλόλαος (βλ. I.11.1), ενώ ο Αρχιππος (VS 46) αργότερα επέστρεψε στον Τάραντα. Η σημαντικότερη μορφή της πυθαγόρειας κοινότητας του Τάραντα ήταν ο Αρχύτας (βλ. I.11.1). Ανάμεσα στους πολλούς επώνυμους Πυθαγόρειους σημαντικός είναι ο Αλκμαίων ο Κροτωνιάτης (VS 24, 6^{ος}/5^{ος} αι.: η πραγματεία του *Περί φύσεως* σε ιωνική διάλεκτο είναι το πρώτο ιατρικό έργο), ο Μενέστωρ ο Συβαρίτης (VS 32, αρχές 5^{ου} αι., βοτανική) και ο μαθηματικός Ίππασος ο Μεταποντίνος (VS 18, μέσα του 5^{ου} αι.: VII 2.3.2).

Λίγο μετά τον Πυθαγόρα στη Μεγάλη Ελλάδα πήγε και ο ποιητής-φιλόσοφος Ξενοφάνης (βλ. I.3.3, VII 1.2.1). Σύμφωνα με την παράδοση ήταν δάσκαλος του Παρμενίδη και ιδρυτής της λεγόμενης 'ελεατικής σχολής'. Λόγω του μονοθεϊστικού πανθεϊσμού του πρέπει οπωσδήποτε να θεωρηθεί πρόδρομος του ελεατικού μονισμού.

Οι παρατηρήσεις του Ξενοφάνη για τα φυσικά φαινόμενα (βλ. VS 21 A 33, B 32) αποτυπώθηκαν σε εξάμετρους (*Περί φύσεως*, B 23-41). Η καυστική κριτική του εναντίον της ομηρικής μυθολογίας οδήγησε στην απολογητική-αλληγορική ερμηνεία του Ομήρου. Θεμελιωτής της στο 2^ο μισό του 6^{ου} αι. ήταν ο Θεαγένης ο Ρηγίνος (VS 8, II 1.1.1), τον οποίο στη συνέχεια ακολούθησαν ο Μητρόδωρος ο Λαμψακηνός (VS 61) και στο τέλος του 5^{ου} αι. ο ιστορικός Στησίμβροτος από τη Θάσο (FGH Hist 107 F 21-25).

Με τον Παρμενίδη εγκαινιάζεται ένα νέο είδος φιλοσοφικής έρευνας που δεν είχε πλέον ως αντικείμενο υποθέσεις για τον φυσικό κόσμο αλλά τη μεταφυ-

σική και την οντολογία (VS 28, VII 1.2.4).

Από το ποίημα *Περί φύσεως* του Παρμενίδη σώθηκαν περίπου εκατό εξάμετροι (B 1-19). Στο εντυπωσιακό προοίμιο ο ποιητής παρουσιάζει τον εαυτό του στον δρόμο προς την αλήθεια (B 1). Η διδασκαλία του Παρμενίδη συνεχίστηκε από τον Ζήνωνα τον Ελεάτη (VS 29, VII 1.2.4) και τον Μέλισσο από τη Σάμο (VS 30), οι οποίοι έγραψαν πραγματείες *Περί φύσεως* σε πεζό λόγο.

Στην ελεατική θεώρηση του όντος αντιπαρατίθεται η διδασκαλία του Ηράκλειτου (VS 22, VII 1.2.3).

Το πεζό έργο του *Περί φύσεως* σε ιωνική διάλεκτο, από το οποίο σώζονται περίπου 130 αποσπάσματα, ήταν μια σειρά αποφθεγμάτων και αφορισμών σε ύφος τόσο λακωνικό και επιγραμματικό όσο και επιδεικτικά αυνιγματικό. Στο ύφος του Ηράκλειτου οφείλεται και η επωνυμία του 'σκοτεινός'. Το δύσκολο έργο του επιχείρησε να μεταγράψει σε τροχιακό τετράμετρο ένας οπαδός του τον 4^ο αι., ο Σκυθίνος από την Τέω (IEG II 97-98).

Ο τελευταίος εκπρόσωπος της αρχαϊκής φιλοσοφίας ήταν ο Εμπεδοκλής (VS 31, VII 1.2.5).

Από τα πολλά έργα που του αποδίδονται (μεταξύ άλλων τραγωδίες, ρητορικοί λόγοι, μια πραγματεία για την ιατρική σε 600 στίχους) σώζονται αποσπάσματα μόνο δύο ποιημάτων σε εξάμετρο, *Περί φύσεως* και *Καθαρμοί*. Ως ποιητής, ο Εμπεδοκλής χαρακτηρίστηκε από τον Αριστοτέλη "μιμητής του Ομήρου με μεγάλες εκφραστικές ικανότητες, πλούτο μεταφορών, και επιδέξιος στη χρήση όλων των ποιητικών τεχνικών" (VS 31 A 1, 57).

Ιωνική σχολή: σχολ. έκδ. A. Maddalena (Firenze 1963). Πυθαγόρειοι: σχολ. έκδ. Maria Timpanaro Cardini (I-III, Firenze 1958-1964). Ξενοφάνης: βλ. 1.3.3. Παρμενίδης: σχολ. έκδ. M. Untersteiner (Firenze 1956). Ηράκλειτος: σχολ. έκδ. C. Diano-G. Serra (Milano 1980) Εμπεδοκλής: βλ. VII 1.2.5. BLG 582-593 και 594-603. SFA 1-49. SPA 289-301.

1.7 Ιστοριογραφία

Στην Ιωνία ξεκίνησε και η ιστορική έρευνα (*ιστορίη*, εμπειρική εξακρίβωση γεγονότων). Τα γεωγραφικά-εθνογραφικά ενδιαφέροντα (που οφείλονται εν μέρει στη ναυτιλία και το εμπόριο) και η ανάγκη της ορθολογικής εξήγησης των μύθων του παρελθόντος οδήγησαν σε μια πλούσια αλλά σχεδόν εξ ολοκλήρου χαμένη παραγωγή Περίπλων και Περιηγήσεων, συλλογών πληροφοριών για διάφορους λαούς, τοπικών χρονικών και γενεαλογιών. Οι μεταγενέστεροι Έλληνες ιστορικοί ονόμαζαν αυτούς τους πρώτους προδρόμους τους *λογογράφους*, δηλ. 'πεζογράφους'.

Στο τέλος του 6^{ου} αι. ο Σκύλαξ ο Καρυανδείς (FGrHist 709) έγραψε έναν *Περίπλον των εκτός των Ηρακλέους στηλών* (περιγράφοντας το ταξίδι που πραγματοποίησε με εντολή του Δαρείου Α' από την Ινδία στον Περσικό Κόλπο) και το έργο *Γής περίοδος* που συνοδεύεται από χάρτη. Σώζεται μια διασκευή του έργου αυτού από τα μέσα του 4^{ου} αι. (GGM I 15-96, με προσθήκες και συντομεύσεις από διάφορες εποχές: βλ. A. Peretti, *Il Periplus di Scilace. Studio sul primo portolano del Mediterraneo*, Pisa 1980 και SCO 38, 1988, 13-138). Ο Σκύλαξ έγραψε επίσης για τον ήρωα Ηρακλείδη από τα Μύλασα της Καρίας και έγινε έτσι ο πρώτος βιογράφος.

Ο γνωστότερος λογογράφος είναι ο Εκαταίος ο Μιλήσιος (περ. 560-490, FGrHist 1), ένας γνήσιος πρόδρομος και, παρά τις συνεχείς διαφωνίες, πρότυπο του Ηροδότου.

Ο Εκαταίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στα δραματικά χρόνια της ιωνικής επανάστασης (499-97). Στο γεωγραφικό-εθνολογικό του έργο σε δύο βιβλία (ένα αφιερωμένο στην Ευρώπη και ένα στην Ασία) δόθηκε αργότερα ο τίτλος *Περιήγησις*. Στον Εκαταίο αποδιδόταν επίσης ένας παγκόσμιος χάρτης που βελτίωνε τον χάρτη του Αναξίμανδρου. Στα 4 βιβλία των *Γεναλογιών* του διηγήθηκε μυθικά και ιστορικά γεγονότα, τα οποία κατέταξε χρονολογικά σε γενιές. Ο Εκαταίος επέλεγε από τον μύθο αυτό που φαινόταν ότι μπορούσε να υποστηριχθεί λογικά. Έτσι εναντιώθηκε ριζικά στις 'γελοίες ιστορίες' των προδρόμων του (απ. Ια), δηλ. κυρίως στις θεογονίες και κοσμογονίες των επικών ποιητών.

Άλλοι λογογράφοι του πρώτου μισού του 5^{ου} αι: *Περσικά* έγραψαν ο Διονύσιος ο Μιλήσιος (FGrHist 687) και ο Χάρων ο Λαμψακηνός (FGrHist 262, επίσης *Χρονικά των Λαμψακηνών*), *Λυδικά* ο Ξάνθος από τις Σάρδεις (FGrHist 765). Ο Ακουσίλαος από το Άργος (FGrHist 2) έγραψε *Γεναλογίες* σε 3 βιβλία (θεών, ηρώων και ανθρώπων) και μια *Κοσμογονία* (ή *Θεογονία*) που αναπαρήγαγε το έργο του Ησίοδου σε πεζό λόγο. Στα 10 βιβλία των *Ιστοριών* του ο Φερεκύδης ο Αθηναίος (FGrHist 3) ανασύνθεσε τα γεναλογικά δέντρα των ηρώων της επικής παράδοσης και τοπικούς (κυρίως αθηναϊκούς) μύθους.

Νέα αποσπάσματα του Εκαταίου στο NFPPhot. 28-29. BLG 312-316.

1.8 Δραματική ποίηση

1.8.1 Οι απαρχές του είδους

Οι αρχές της δραματικής ποίησης αποτελούν ένα από τα πολυσυζητημένα προβλήματα της ελληνικής λογοτεχνίας. Οι αρχαίες πληροφορίες για το θέμα είναι λίγες, αποσπασματικές και συχνά αντιφατικές. Ακόμη και η ετυμολογία των όρων *τραγωδία* και *κωμωδία* αμφισβητείται.

Μετά τη διαπίστωση ότι τα *δράματα* ονομάζονται έτσι επειδή μιμούνται δράντα πρόσωπα ο Αριστοτέλης γράφει: "Οι Δωριείς διεκδικούν την πατρότητα της τραγωδίας και της κωμωδίας...και προσάγουν ως απόδειξη τις ίδιες τις λέξεις. Ισχυρίζονται ότι τα χωριά τους ονομάζονται *κῆμαι*, ενώ των Αθηναίων *δήμοι* σαν οι κωμωδοί να μην ονομάστηκαν έτσι από το *κωμάζειν*, αλλά επειδή περνούσαν...από τα χωριά. Και ισχυρίζονται ότι για το 'κάνω' οι ίδιοι χρησιμοποιούν το ρήμα *δρᾶν*, ενώ οι Αθηναίοι το *πράττειν*" (Ποιητ. 3, 1448a 28-b2). Ο Αριστοτέλης επιλέγει τη σωστή ετυμολογία της λέξης *κωμωδία*: *κωμωδός* είναι "ο τραγουδιστής του *κόμου*", του διονυσιακού γιορταστικού τραγουδιού. Και οι δύο αρχαίες ερμηνείες της λέξης *τραγωδία* έχουν βρει σύγχρονους υποστηρικτές: *τράγων ᾠδή*, δηλ. τραγούδι των διονυσιακών σατύρων (*τράγοι* = Σάτυροι, EM 764,5-6) και *ἐπι τράγω ᾠδή*, δηλ. τραγούδι σε διαγωνισμό με έπαθλο τράγο. Μια νέα ερμηνεία από τον J.J. Winkler, στο: Winkler κ.ά. (εκδ.), *Nothing to Do with Dionysos? Athenian Drama in its Social Context* (Princeton 1990) 20-62: τράγοι = έφηβοι.

Σε ένα περίφημο χωρίο της *Ποιητικής* (4, 1449a7-25) ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η τραγωδία κατάγεται από τους *ἐξάρχοντες* του διθύραμβου και η κωμωδία από τις φαλλικές πομπές. Η τραγωδία, συνεχίζει ο Αριστοτέλης, χρειάστηκε κάποιο χρόνο, ώστε να αποκτήσουν μεγαλύτερο μέγεθος και σοβαρότητα οι σύντομοι *μῦθοι* και το κωμικό ύφος που συνδεόταν με τον αρχικό σατυρικό χαρακτήρα της τραγωδίας· στη θέση επίσης του "σατυρικού-ορχηστικού" τροχαϊκού τετράμετρου χρησιμοποιήθηκε το ιαμβικό τρίμετρο, που βρισκόταν κοινά στην καθομιλουμένη.

Οι "τραγικοί χοροί" της Σικυόνας που αναφέρει ο Ηρόδοτος ανήκουν προφανώς σε μια φάση ανάμεσα στον αρχικό διθύραμβο με σατυρικό περιεχόμενο και στην αναπτυσσόμενη τραγωδία. Ο Ηρόδοτος σημειώνει επίσης ότι ο Αρίων ο Μηθυμναίος ήταν ο πρώτος που συνέθεσε διθύραμβο, τον ονό-

μασε έτσι και τον παρουσίασε στην Κόρινθο (1,23). Η Σούδα ονομάζει τον Αρίωνα *εὐρετήν* του “τραγικού τρόπου” και προσθέτει ότι εισήγαγε Σάτυρους που μιλούσαν με στίχους (α 3886). Μια μεταγενέστερη πληροφορία, που ανάγεται στον Σόλωνα (απ. 30α W.), αναφέρει ότι ο Αρίων παρουσίασε το πρώτο δράμα. Όλα αυτά συνθέτουν τη βάση μιας συζήτησης που δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Ο Αρίων θεωρείται σήμερα κυρίως ο μεγάλος ανανεωτής του διθύραμβου. Η σχέση που περιγράφει ο Αριστοτέλης ανάμεσα στον διθύραμβο και στην τραγωδία επιβεβαιώνεται από πληροφορίες ότι ο διθύραμβος ήταν χορικό λυρικό ποίημα προς τιμήν του Διόνυσου. Η τραγωδία συνδέεται με τον διθύραμβο από πολλές απόψεις, και κυρίως επειδή και τα δυο είδη παριστάνονταν στο πλαίσιο γιορτών.

Σε μια χαμένη πραγματεία του ο Αριστοτέλης απέδωσε πιθανόν στον Θέσπη το καθοριστικό βήμα της εισαγωγής ενός ηθοποιού δίπλα στον τραγικό χορό (βλ. Θεμιστ. Λόγοι 26, 316d = *TrGF I 1 T 6*).

Ο ρόλος του Θέσπη τονίστηκε περισσότερο από τους μαθητές του Αριστοτέλη Ηρακλείδη τον Ποινικό και Χαμαιλέοντα. Στην ελληνιστική εποχή θεωρήθηκε ο μοναδικός ευρετής της τραγωδίας: με το περιφώνημα άρμα του (βλ. Οράτ. *Ars* 276) περιόδευε στην Αττική την εποχή του τρύγου και παρουσίαζε τα έργα του.

Η θεωρία του Αριστοτέλη αναβίωσε – με τροποποιήσεις – στη σύγχρονη εποχή. Ωστόσο έγιναν επίσης προσπάθειες, με τη βοήθεια της εθνολογίας, να εντοπιστούν πρόδρομοι της τραγωδίας σε πρωτόγονες τελετουργίες (W. Ridgeway, G. Murray, A. Dieterich, W. Burkert).

Όταν οι τραγικοί χοροί αποσυνδέθηκαν τελείως από τον θεϊκό προστάτη των παραστάσεών τους, δημιουργήθηκε το σατυρικό δράμα που τιμούσε τον Διόνυσο (με χορό Σατύρων και έναν ηλικιωμένο Σιληνό ως κορυφαίο) και ξαναζωντάνευσε την κωμική ατμόσφαιρα του αρχικού διθύραμβου.

Αντίθετα με τη μεταγενέστερη πρακτική (βλ. 1.13.1), τα πρώτα σατυρικά δράματα παρουσιάζονταν στους δραματικούς αγώνες αναμφισβήτητα πριν από τις τραγωδίες, από τις οποίες ήταν ίσως ανεξάρτητα.

Οι φαλλικές πομπές από τις οποίες προήλθε η κωμωδία ήταν επίσης *κῶμοι* για τον Διόνυσο, όπου περιφερόταν ο φαλλός και ανταλλάσσονταν αισχροί αστεϊσμοί.

Μια ιδέα αυτών των τελετών δίνουν, εκτός από τα αγγεία, ένα τμήμα από τους *Αχαρνείς* του Αριστοφάνη (241-279) και ένα χωρίο του ιστορικού Σήμου από τη Δήλο (*FGrHist* 396 F 24): μετά το τραγούδι για τον Διόνυσο ο χορός στρέφεται στους θεατές και τους σκώπτει, πρακτική που κατόπιν αντανακλάται στα δυο βασικά τμήματα της αρχαίας κωμωδίας, την παράβαση και τον αγώνα (βλ. 1.14.1).

Ο Αριστοτέλης παραδέχεται ότι γνωρίζει λίγα για την ιστορία της κωμωδίας (επίσημοι αγώνες θεσμοθετήθηκαν μόνο το 487/6, βλ. παρακάτω), τονίζει όμως ότι “η τέχνη της δραματικής σύνθεσης...ήρθε από τη Σικελία” (*Ποιητ.* 5,1449b5-7). Η γενικά αποδεκτή σύγχρονη θεωρία ανάγει την αττική κωμωδία στη συγχώνευση της λαϊκής δωρικής φάρσας με τον φαλλικό *κῶμον*.

Η υπόθεση αυτή που διατύπωσε το 1893 ο Α. Κόπτε, όπως ακόμη και η ύπαρξη δωρικής φάρσας στον 6^ο αι., έχουν αμφισβητηθεί. Νεότερες μελέτες αναζήτησαν τις αρχές της κωμωδίας σε μια μόνο πηγή που θεωρήθηκε ότι μπορούσε να ανιχνευτεί σε άλλους αρχαίους *κῶμους* (ιθυφαλλικούς λατρευτικούς χορούς, ύμνους με επικλήσεις θεών, πομπές ατόμων μεταμφιεσμένων σε ζώα κ.ά.), χωρίς να εξηγήσουν ικανοποιητικά την μεταγενέστερη εξέλιξη του είδους. Σύμφωνα με τον πολυίστορα Σωσίβιο τον Λάκωνα (*FGrHist* 595 F 7) οι πλανόδιοι ηθοποιοί της δωρικής φάρσας ήταν γνωστοί με διάφορα ονόματα. Για τους *φλύακες*, κωμικά τέρατα με τεράστιες κοιλιές, οπίσθια και φαλλούς, υπάρχουν από το τέλος του 5^{ου} αι. πλούσιες αγγειογραφικές μαρτυρίες (σκηνές της καθημερινής ζωής

και παρωδίες μύθων). Για τη μεγαρική φάρσα, που στιγματίζεται από τους Αθηναίους κωμικούς για το χονδροειδές χιούμορ της (Αρ. Σφ. 57, Εύπ. απ. 261 Κ.-Α., Εκφ. απ. 3 Κ.-Α.), είναι γνωστό ότι χρησιμοποιούσε τυποποιημένες μάσκες, όπως του μάγειρου Μαίσιωνα και του δούλου του Τέττιγα.

Για τον Αριστοτέλη πρόδρομος της κωμωδίας είναι ο Ιάμβος, δεδομένου ότι κοινή και στα δύο είδη είναι η μίμηση 'ταπεινών' χαρακτήρων (*Ποιητ.* 4, 1448b32-1449a6).

Το *ὄνομαστί κωμωδεῖν* αντιστοιχεί στην *ιαμβικὴν ἰδέαν* (1449 b 8). Ο Ιάμβος και η κωμωδία είχαν αρκετά κοινά στοιχεία στη μορφή (μέτρο) και το περιεχόμενο, επειδή αναπτύχθηκαν κάτω από παρόμοιες συνθήκες, βλ. *PT II 157-179*, R.M. Rosen, *Old Comedy and the Iambographic Tradition* (Atlanta 1988).

Οι δραματικοί αγώνες διοργανώνονταν στα πλαίσια γιορτών συνδεδεμένων με τη λατρεία του Διόνυσου.

Η σημαντικότερη ήταν τα Μεγάλα (ή *ἐν ἄστει*) Διονύσια (Μάρτιο-Απρίλιο) που θεσμοθετήθηκαν το 536/5 από τον Πεισίστρατο και έως το 487/6 φιλοξενούσαν μόνο παραστάσεις τραγωδίας. Οι δραματικές παραστάσεις στο πλαίσιο των Ληναίων, που γιορτάζονταν την περίοδο Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου, άρχισαν το 440 και ήταν σχεδόν αποκλειστικά κωμικές. Τραγικοί αγώνες (κυρίως παραστάσεις παλαιότερων έργων) υπήρχαν και στα Μικρά (ή κατ' αγραούς) Διονύσια που γιορτάζονταν στους αττικούς δήμους (Δεκέμβριο-Ιανουάριο). Υπεύθυνοι για την οργάνωση και τη διεξαγωγή αυτών των γιορτών ήταν ο επώνυμος άρχων (Μεγάλα Διονύσια), ο άρχων βασιλεύς (Λήναια) και ο δήμαρχος (Μικρά Διονύσια).

BLG 374-376.

1.8.2 Τραγωδία και σατυρικό δράμα

Ο Θέσπης από τον αττικό δήμο της Ικαρίας συμμετείχε στον πρώτο τραγικό διαγωνισμό το 535 ως ποιητής και ηθοποιός (*TrGF 1*). Οι αρχαίοι του απέδιδαν την εισαγωγή των κυριότερων τυπικών στοιχείων του δράματος: του προλόγου, του διαλόγου και της χρήσης προσωπείων.

Οι τέσσερις τίτλοι και τα ισάριθμα αποσπάσματα που παραδίδονται με το όνομά του πιθανόν είναι ψευδεπίγραφα μεταγενέστερης εποχής. Ήδη στην αρχαιότητα ήταν γνωστό ότι ο Ηρακλείδης ο Ποντικός είχε κυκλοφορήσει δράματα με το όνομα του Θέσπη. Αμφίβολες είναι επίσης οι πληροφορίες για τον Χοιρίλο (του αποδίδονται 160 τραγωδίες και 13 νίκες· σώζονται ένας τίτλος και λίγα αποσπάσματα: *TrGF 2*). Άρχισε να διδάσκει τραγωδίες γύρω στο 520 και ανάμεσα στο 499 και το 496 συναγωνίστηκε με τον Αισχύλο και τον Πρατίνα.

Περισσότερο αξιόπιστες πληροφορίες υπάρχουν για τον Φρύνιχο. Νίκησε για πρώτη φορά το 510 και (σύμφωνα με την παράδοση) ήταν ο πρώτος που εισήγαγε γυναικεία πρόσωπα στη σκηνή και χρησιμοποίησε πρόλογο. Εισήγαγε επίσης στην τραγωδία σύγχρονα θέματα, αρχικά με το έργο *Μιλήτου ἄλωσις* (διδάχτηκε πιθανόν το 493/2, όταν επώνυμος άρχων ήταν ο Θεμιστοκλής) και αργότερα με τις *Φοίνισσες* που υμνούσαν τη νίκη στη Σαλαμίνα και διδάχθηκαν με χορηγό τον Θεμιστοκλή (για τις πολιτικές πεποιθήσεις του Φρύνιχου βλ. *SCC 256-258*).

Αναφορές στην εντύπωση που προκάλεσε η *Μιλήτου ἄλωσις* υπάρχουν σε διάφορες πηγές, αρχαιότερη από τις οποίες είναι ο Ηρόδοτος (6,21,2). Στους *Πέρσες* (472) ο Αισχύλος μιμήθηκε όχι μόνο το θέμα των *Φοινισσών* αλλά και τον πρώτο στίχο (απ. 8) και την επιλογή της οπτικής γωνίας

(των ηττημένων). Από τον Φρύνιχο σώζονται περίπου 20 αποσπάσματα και 10 τίτλοι. Οι μελωδίες του παρέμεναν περιφήμες έως το τέλος του 5^{ου} αι. (βλ. Αρ. Θεσμ. 164 κ.ά.).

Ο Πρατίνας από τον Φλειούντα θεωρούνταν ευρετής του σατυρικού δράματος. Η παράδοση του αποδίδει μια νίκη, 18 τραγωδίες και 32 σατυρικά δράματα, πράγμα που αποδεικνύει ότι το σατυρικό δράμα διδασκόταν και ανεξάρτητα από την τραγωδία (βλ. 1.8.1). Ο Πρατίνας ήταν ίσως ήδη νεκρός, όταν το 467 ο γιος του Αριστίας πήρε τη δεύτερη θέση (μετά τον Αισχύλο και πριν από τον Πολυφράσμονα) με τα έργα του πατέρα του *Περσεύς*, *Τάνταλος* και το σατυρικό δράμα *Παλαισταί*.

Έχουν σωθεί ορισμένα ενδιαφέροντα λυρικά αποσπάσματα, που δεν είναι βέβαιο ότι προέρχονται από δράματα (TrGF 4 = PMG 708-713). Στο απ. 3 (σύμφωνα με μαρτυρίες ανήκει σε υπόδημα) ένας χορός Σατύρων διαμαρτύρεται έντονα για τον σφετερισμό της θέσης της *αοιδᾶς* από τον *αὐλόν*.

Ως ποιητής σατυρικών δραμάτων είχε αποκτήσει φήμη και ο Αριστίας. Η πρώτη του νίκη πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 460. Σώζονται 8 σύντομα αποσπάσματα (TrGF 9) και ορισμένοι τίτλοι τραγωδιών και σατυρικών δραμάτων (*Κύκλωψ*).

Εκδ.: TrGF I² σατυρικά δράματα: σχολ. έκδ. V. Steffen (Poznań 1952). BLG 376-87.

1.8.3 Κωμωδία

Η μετατροπή απλών μιμητικών αυτοσχεδιασμών σε έργο τέχνης οφείλεται στον Επίχαρμο (τέλος του 6^{ου} - μέσα του 5^{ου} αι.), τον πρώτο εκπρόσωπο του σικελικού θεάτρου. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ποιητ.* 5,1449b6-7, πρβ. 3,1448a33-34) ο Επίχαρμος ήταν πρόδρομος της αττικής κωμωδίας· για τον Πλάτωνα ήταν ο καλύτερος εκπρόσωπος της κωμωδίας (*Θεαίτ.* 152e).

Ο Αριστοτέλης τον θεωρεί "πολύ αρχαιότερο από τον Χιωνίδα και τον Μάγνητα" (βλ. παρακάτω), αλλά το απόσπασμα όπου ο Επίχαρμος διακωμωδεί τις *Ευμενίδες* του Αισχύλου (απ. 214 K.) γράφτηκε οπωσδήποτε μετά το 458. Ο Επίχαρμος έζησε για μεγάλο διάστημα στην αιχλή των Δεινομενιδών στις Συρακούσες (491-465). Η κωμωδία *Νᾶσοι* είχε ως θέμα τη διαμάχη του 477 ανάμεσα στον Ιέρωνα και τον Αναξίλαο από το Ρήγιο (βλ. απ. 98). Η πλούσια παραγωγή του (από 35 ως 52 δράματα, ανάλογα με την πηγή) χωρίστηκε από τον Απολλόδωρο τον Αθηναίο (2ος αι.) σε 10 βιβλία. Σώζονται 40 τίτλοι και περίπου 250 εκτενή πατυρικά αποσπάσματα.

Τα κατάλοιπα δείχνουν έναν ταλαντούχο ποιητή με εκπληκτική ευρηματικότητα, σκωπτικές παρομοιώσεις και ιδιότυπες προσωποποιήσεις (όπως ο *Λόγος* και η *Λογίνα*) αλλά και έναν λόγιο ποιητή που εμπνέεται για τις παρωδίες του από το έπος (Όμηρο, Ησίοδο, Κύκλο), τη λυρική ποίηση (Στησίχορο, Πίνδαρο), την τραγωδία (Αισχύλο), τη σύγχρονη ρητορική (Κόρακα) και φιλοσοφία (Πυθαγόρα, Ηράκλειτο) ενώ χειρίζεται επιδέξια τα σικελικά δωρικά του για αντιθέσεις, υπερβολές, εκλεπτυσμένες αμφισημίες και λογοπαίγνια. Τα μέτρα του είναι iamβικά, τροχαϊκά και ανάπαιστοι (οι *Χορεύοντες* και ο *Επινίκιος* ήταν εξ ολοκλήρου σε αναπαιστικά τετράμετρα)· αντίθετα, δεν υπάρχουν ίχνη λυρικών μέτρων και δεν έχει αποδειχτεί η ύπαρξη χορού. Η έκταση των έργων του αμφισβητείται (προφανώς όμως δεν ξεπερνούσαν τους 400 στίχους), όπως και ο αριθμός

των ηθοποιών· ορισμένα τμήματα φαίνεται ότι προϋποθέτουν την παρουσία τριών προσώπων στη σκηνή (απ. 6 και 34).

Κυριαρχούν οι παρωδίες μύθων με κύρια πρόσωπα τον Οδυσσέα και τον Ηρακλή, τον αδηφάγο ήρωα. Ορισμένες φορές το μυθολογικό πλαίσιο δεν εμφανίζεται στον τίτλο. Στο έργο *Λόγος και Λογίνα* ο Πέλοπας παρουσιάζεται, αντίθετα με την παράδοση, ως φιλοξενούμενος του Δία (ο Επίχαρμος συχνά τροποποιεί τους μύθους: στον *Κύκλωπα* ο Πολύφημος παρουσιάζεται ως γκροτέσκος μάγειρος, όπως αργότερα στον *Κύκλωπα* του Ευριπίδη και στον *Οδυσσέα* του Κρατίνου). Άλλα έργα ήταν εμπνευσμένα από την καθημερινή ζωή: *Αγρωστήνος*, *Γυναίκα από τα Μέγαρα*, *Αρπαγές*, *Θεωροί*, *Ελπίδα ή Πλούτος* (εδώ εμφανιζόταν ένας γραφικός παράσιτος).

Σε πολλά αποσπάσματα η γαστρονομία κατέχει σημαντική θέση με ατέλειωτα φορτία από λιχουδιές (στο απ. 58 υπάρχει παράθεμα από τον Ανάνιο). Εντυπωσιακή είναι επίσης η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία της αισχρολογίας και του ιαμβικού υβρεολόγιου που ο Επίχαρμος ίσως απέρριπτε ρητά.

Στο απ. 88 ο ποιητής φαίνεται να απομακρύνεται από τους προκατόχους του, τους *ιαμβιστάς* (βλ. Αθήν. 5, 181c). Οι αναφορές του στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα είναι σπάνιες: βλ. εκτός από τις *Νάσους* την *Όρβια* (λουκάνικο), που ίσως υπαινισσόταν μεταφορικά ένα *σύστημα πολιτικών* (Ησύχ. ο 1295).

Χαρακτηριστικές για τον Επίχαρμο είναι επίσης η ηθογράφηση και η συχνή χρήση γνωμικών, τα οποία του έδωσαν τη φήμη του κατεξοχήν ηθικοφιλοσοφικού ποιητή.

Ήδη από νωρίς κυκλοφορούσε ένας μεγάλος αριθμός έργων, κυρίως φιλοσοφικού και επιστημονικού περιεχομένου, τα λεγόμενα *Ψευδοεπιχάρμεια*, που αναγνωρίστηκαν ως ψευδεπίγραφα ήδη τον 4^ο αι. από τον Αριστόξενο και στη συνέχεια από τους ιστορικούς Φιλόχορο και Απολλόδορο. Τα ονόματα ορισμένων πλαστογράφων είναι γνωστά: Αξιόπιστος (5^{ος}/4^{ος} αι., μια συλλογή από *Γνώμες* και ένας *Κανών*) και Χρυσόγονος (2^ο μισό του 5^{ου} αι., το ποίημα *Πολιτεία*). Ψευδεπίγραφα ήταν επίσης ένα ιατρικό έργο (*Χίρων*), ένα έργο με θέμα τη μαγειρική (*Όψοποιία*) και μεταξύ άλλων ένα φυσικό ποίημα, το πρότυπο του *Epicharmus* του Έννιου.

Καινοτομίες στη σκηνογραφία και τα κοστούμεια των ηθοποιών αποδίδονταν σε έναν άλλο εκπρόσωπο της σικελικής κωμωδίας, τον Φόρμη (ή Φόρμο, σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές σύγχρονο του Επίχαρμου και δάσκαλο των γιων του Γέλωνα). Σώζονται ένα απόσπασμα (= Επίχαρμος απ. 18, το οποίο ο Kaibel αδικαιολόγητα θεώρησε ότι δεν ανήκει στον Φόρμη) και 7 μυθολογικοί τίτλοι, όχι όλοι βέβαιοι. Ένας άλλος Σικελός κωμικός ήταν ο Δεινόλοχος, από τις Συρακούσες ή τον Ακράγαντα. Στις πηγές εμφανίζεται ως γιος, μαθητής ή αντίπαλος του Επίχαρμου και του αποδίδονται 14 δράματα. Σώζονται 14 αποσπάσματα και 12 τίτλοι, σχεδόν όλοι μυθολογικοί.

Εκδ.: CGF 88-145 (Επίχ.), 148 (Φόρμης), 149-151 (Δειν.)· CGFP 78 (Δειν.), 81-91 (Επίχ.)· FCMS I 3-137 (Επίχ.), 138 (Φόρμης), 138-143 (Δειν.)· BLG 433-436.

Ο Σουσαρίων, ο υποτιθέμενος 'ευρετής' της αττικής κωμωδίας, μας είναι σχεδόν άγνωστος. Γεννημένος στα Νισαία Μέγαρα ή στην Ικαρία (όπως ο Θέσπης), λέγεται ότι ανάμεσα στο 582 και 560 ήταν ο πρώτος νικητής σε αγώνες που διοργανώθηκαν στην Αθήνα (*Marm. Par.* 239 A 39).

Οι λιγοστές πληροφορίες για τον ποιητή είναι αντιφατικές (PCG VII 661-665). Ίσως καταγόταν από τα Μέγαρα (το "Σουσαρίων" δεν είναι αττικό όνομα), αλλά το μοναδικό απόσπασμα είναι σε ιωνική διάλεκτο, και ο τόνος και το θέμα του υποστηρίζουν την υπόθεση ότι ο Σουσαρίων ήταν ιαμβογράφος (βλ. 1.3.2) (St. 183-184).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ποιητ.* 3,1448a34) η αττική κωμωδία αρχίζει με

τον Χιωνίδα και τον Μάγνητα. Ο Χιωνίδης (σώθηκαν 3 τίτλοι και 8 ασήμαντα αποσπάσματα) νίκησε στον πρώτο κρατικό κωμικό αγώνα το 486. Ο Μάγνης κέρδισε 11 νίκες (μία το 472), αλλά σύμφωνα με τον Αριστοφάνη (*Ιππείς* 520-525) μετά τις νεανικές του επιτυχίες ακολούθησε η παρακμή. Και από τον Μάγνητα σώζονται μερικοί τίτλοι (*Λυδοί*, *Βάτραχοι*, *Όρνιθες* κ.ά.) και 8 σύντομα αποσπάσματα. Τα έργα και των δυο δεν ξεπερνούσαν τους 300 στίχους και αποτελούνταν από χορικά και ενδιάμεσες σκηνές με χαλαρή πλοκή.

Έκδ.: PCG IV 72-76 (Χιωνίδης)· V 626-631 (Μάγνης). BLG 433-436.

B. ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

1.9 Η Φιλοσοφία

1.9.1 Ο διαφωτισμός στην Αθήνα

Ένας από τους σημαντικότερους σταθμούς στην ιστορία της αρχαίας ελληνικής πνευματικής ζωής ήταν η άφιξη του Αναξαγόρα (VII 1.2.5) στην Αθήνα (μεταξύ 464 και 462). Η ιστορία του Θουκυδίδη, η ιατρική του Ιπποκράτη και η επιστήμη του Αριστοτέλη βασίστηκαν στην αρχή του Αναξαγόρα *ὄψις τῶν ἀδῆλων τὰ φαινόμενα* (VII 2.1), η οποία έχει χαρακτηριστεί ως “η επανάσταση του αιώνα” (SPA 142). Σύμβουλος και φίλος του Περικλή, ο Αναξαγόρας παρέμεινε στο επίκεντρο της αθηναϊκής πολιτιστικής ζωής για τριάντα χρόνια. Κατά την παράδοση θεωρείται δάσκαλος του Περικλή και του Θουκυδίδη, του Ευριπίδη και του Σωκράτη.

Στην Αθήνα ο Αναξαγόρας δημοσίευσε (ίσως το 456/5) το μοναδικό έργο του (A 37), *Περὶ φύσεως* (B 1-22, πιθανώς το πρώτο βιβλίο που δημοσιεύτηκε στην Αθήνα). Οι πιο γνωστές θεωρίες του διαδόθηκαν γρήγορα από τους τραγικούς ποιητές: ο πατέρας ως κύρια αιτία της γέννησης (A 107, βλ. Αισχ. *Ευμ.* 675-666), η αφθαρσία της ύλης (B 3, βλ. Ευρ. απ. 839 N²), η αρχική ενότητα των πάντων (B 1, βλ. Ευρ. απ. 484 N²), η αιτία των πλημμυρών του Νείλου (A 91, βλ. Αισχ. *Ικέτ.* 559, απ. 300 R., Σοφ. απ. 882 R., Ευρ. *Ελ.* 2, απ. 228 N²) και ο ήλιος ως “πυρακτωμένος βράχος” (A 72, βλ. Ευρ. *Ορ.* 6 και 983 κ.ε., απ. 783 N², Κριτ. *TrGF* 43 απ. 19,35 κ.ά.). Στο αναξαγόρειο σύμπαν που κυβερνάται από την τύχη δεν υπάρχει “καμία πρόνοια θεῶν”, η “εμπαρμένη είναι μια λέξη χωρίς νόημα” (A 66), και οι θεοί δεν έχουν θέση (βλ. *SFA* 50-61).

Πρώτος ο Αναξαγόρας ανέπτυξε μια εξελικτική θεωρία που καθιστά τον άνθρωπο τον μόνο *ευρετή τεχνῶν* και τον μοναδικό δημιουργό της ιστορίας στο πλαίσιο μιας γραμμικής, κοσμικής αντίληψης του χρόνου.

Αιτία της καθολικής τάξης είναι ο *νοῦς*, δηλ. η ανθρώπινη διάνοια που εξυψώνεται σε θεότητα (βλ. τον ‘αναξαγόρειο’ Ευριπίδη στο απ. 1018 N², *Tr.* 886, απ. 913 Sn. βλ. SPA 145 κ.ε.). Η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους είχε ήδη απασχολήσει άλλους στοχαστές (Αναξίμανδρο, Ξενοφάνη, Εμπεδοκλή), οι οποίοι όμως αντιλήφθηκαν την εξέλιξη ως μια θεϊκά κατευθυνόμενη κυκλική διαδικασία: σύμφωνα με τον Αναξαγόρα το γίγνεσθαι αρχίζει σε κάποιο σημείο του χώρου και του χρόνου και εξελίσσεται γραμμικά: το θεϊκό στοιχείο και η εμπαρμένη υποχωρούν μπροστά στη μηχανιστική αναγκαιότητα και την τύχη (SPA 141 κ.ε.).

Αυτή η εκκοσμικευμένη κοσμοθεωρία – που υιοθετήθηκε από τους τραγικούς και καταπολεμήθηκε από τον Σοφοκλή στην *Αντιγόνη* (332-375, βλ. Αισχ. *Χο.* 585-595, *Προμ.* 442-506, Ευρ. *Ικέτ.* 195-218, απ. 27 N², Μοσχίων *TrGF* 97 απ. 6 κ.ά.) – κυριάρχησε στην πολιτιστική ζωή της Αθήνας του 2^{ου} μισού του 5^{ου} αι.: ο ίδιος ο Σωκράτης είναι αναξαγόρειος στον βαθμό που θεωρεί ότι οι ανθρωπίνες πράξεις κατευθύνονται από τη γνώση.

Μαθητής του Αναξαγόρα ήταν ο Αρχέλαος από τη Μίλητο (ή την Αθήνα), ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση ήταν δάσκαλος του Σωκράτη (VS 60): στην *φυσιολογίαν* του ανέπτυξε τη θεωρία της εξέλιξης (A 4) και πιθανώς τη σοφιστική αντίθεση νόμος-φύση (A 1). Το ατομικό σύστημα του Δημόκριτου (VS 68, VII 1.2.5) ξεκινούσε από τις μεθοδολογικές αρχές του Αναξαγόρα (βλ. A 111) και ανέπτυξε διεξοδικά την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού (B 5, υιοθετήθηκε από τον Επί-

κουρο). Ο Δημόκριτος έγραψε 60 περίπου έργα σχετικά με αστρονομία και γεωγραφία, μαθηματικά και φυσικές επιστήμες, ιατρική και οικονομία, θεωρία λογοτεχνίας και γλωσσολογία (μεταξύ άλλων το *Περί Όμηρου* ή *Περί όρθοεπείας και γλωσσών*· μετέφρασε επίσης την περίφημη στήλη του Αήιγαρ από τα Ακκαδικά (B 299, βλ. Maria Jagoda Luzzatto, *QS* 18/36, 1992, 17-30). Σώζονται περίπου 300 πεζά αποσπάσματα σε ιωνική διάλεκτο. Η επιστημολογική απαισιοδοξία του Δημόκριτου αναπτύχθηκε από τους μαθητές του Μητροδόωρο από τη Χίο (VS 70) και Ανάξαρχο από τα Άβδηρα (VS 72, δεν είναι τυχαίο ότι ήταν δάσκαλος του Πύρρωνα).

Αναξαγόρας: σχολ. έκδ. D. Sider (Meisenheim 1981)· *CPFTL* 10· BLG 593 κ.ε.· *SFA* 50-66, 189-209· *SPA* 119-165· 289-301· C. Dianio, "Anassagora padre dell'Umanesimo e la *melete thanatou*"· *GCFI* 52 (1973) 162-177. Δημόκριτος: σχολ. έκδ. R. Löbl (Würzburg 1988). BLG 603-607, *SFA* 72-74.

1.9.2 Οι Σοφιστές

Οι διάδοχοι του Αναξαγόρα, οι Σοφιστές (VII 1.3.1), επικεντρώθηκαν στην ανθρώπινη φύση θέτοντας νέα σημαντικά προβλήματα για όλους τους τομείς της μεταγενέστερης φιλοσοφίας με τον επιστημολογικό σκεπτικισμό και την καταλυτική κριτική τους.

Ο παραμερισμός των θεών κλόνισε τις παραδοσιακές αξίες που βασιζόνταν στη θρησκεία. Ο νόμος, μια σύμβαση ωφελιμιστικά προσδιορισμένη από τις χωροχρονικές συντεταγμένες, αντιδιαστέλλεται προς τη φύσιν που εξισώνει τους Έλληνες και τους βάρβαρους, τους δεσπότες και τους δούλους· η δικαιοσύνη ταυτίζεται πλέον με το συμφέρον του ισχυρότερου και η πολιτική με την εφαρμογή αυτού του δικαίου (βλ. τον ευριπίδειο Ετεοκλή στις *Φοίν.* 499-525, τον Κύκλωπα στον *Κύκλ.* 316-346 και τους Αθηναίους στον 'διάλογο των Μηλίων', *Θουκ.* 5,84-113).

Ο πρώτος και περιφημότερος εκπρόσωπος της σοφιστικής ήταν ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα (VS 80, VII 1.3.1). Ο Περικλής του ανέθεσε τη σύνταξη της νομοθεσίας για την αποικία των Θουρίων που ιδρύθηκε το 444/443, ενώ στο σπίτι του Ευριπίδη παρουσίασε το έργο του *Περί θεών*. Στα πολυάριθμα έργα του ανήκαν το *Περί τής εν άρχή καταστάσεως* που παρουσίαζε την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού (C 1 = Πλάτ. *Πρωτ.* 320c-322e) και η πραγματεία *Άλήθεια ή καταβάλλοντες* που περιείχε το αξίωμα *πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος* (B 1).

Όπως και οι άλλοι Σοφιστές ο Πρωταγόρας ασχολήθηκε με λογοτεχνικές και γραμματικές μελέτες (A 24 και 26· A 27 κ.ε., γένος των ουσιαστικών· A 29 κ.ε., ερμηνεία του Ομήρου).

Ο Γοργίας από τους Λεοντίους (VS 82, VII 1.3.1), ρήτορας και ρητοροδιδάσκαλος (βλ. 1.12.1), ανέπτυξε στο έργο του *Περί του μη όντος* ή *Περί φύσεως* (B 3) έναν ριζοσπαστικό μηδενισμό που ανέτρεπε τη θεωρία του Παρμενίδη.

Ο Πρόδικος ο Κεΐος (VS 84, περ. 465-μετά το 399) έγραψε *Περί φύσεως ανθρώπου* ή *Περί φύσεως* και τις *Ώρες* (ίσως αγροτικές θεότητες στα πρώτα στάδια του πολιτισμού). Το έργο αυτό περιλάμβανε μεταξύ άλλων την αλληγορία της 'απόφασης του Ηρακλή' (B 1 κ.ε.) και σκιαγραφούσε την ιστορία της ανθρώπινης εξέλιξης ερμηνεύοντας τους θεούς ως θεοποιημένα φυσικά φαινόμενα και δώρα της φύσης ή ως ανθρώπους που θεοποιήθηκαν εξαιτίας της ιδιαίτερης προσφοράς τους (B 5). Περίφημες ήταν οι γλωσσολογικές μελέτες του Προδίκου, κυρίως στον τομέα της ετυμολογίας και των συνωνύμων (A 11-20).

Ο Αντιφών (VS 87, VII 1.3.1) ίσως ταυτίζεται με τον ομώνυμο ρήτορα (βλ.

1.12.3) και πολιτικό από τον Ραμνούντα (479-411· ήταν ο εμπνευστής του πολιτεύματος των Τετρακοσίων το 411 π.Χ., βλ. Θουκ. 8,68,1 κ.ε.).

Σχετικά με το πρόβλημα αυτό που συζητήθηκε ήδη στην αρχαιότητα βλ. πρόσφατα Isabella Labriola (εκδ.), *Antifonte. La verità* (Palermo 1992) 76-82. Το έργο του Αντιφώντα 'Αλήθεια (σε δύο τουλάχιστον βιβλία· σώζονται αποσπάσματα σε πάπυρο) διέκρινε τον νόμον από το φυσικό δίκαιο (φύσις) που αναγόταν στη μοναδική (φυσική και ηθική) αλήθεια (B 44 A-B). Η άποψη αυτή δεν οδηγεί ωστόσο στην αναρχία· βλ. το έργο *Περί όμοιοίας* που σκιαγραφούσε μια κοινωνία τόσο αριστοκρατική όσο και αριστοκρατική, βασιμμένη στη φιλία και τη σωφροσύνη (B 44a-71). Ο Αντιφών ήταν και ο ευρετής της τέχνης *άλυπίας*, μιας 'τέχνης' για την αντιμετώπιση του πόνου (A 6, βλ. SFA 289 κ.ε.).

Ο εγκυκλοπαιδικός Ιππίας ο Ηλείος (VS 86) χαρακτήρισε τον νόμο ως "τύραννο" που πλήττει τη φύση (C 1 = Πλάτ. *Πρωτ.* 337c-338b).

Από τη μεγάλη παραγωγή του πεζών και ποιητικών έργων (έπη, τραγωδίες, διθύραμβοι, επιγράμματα) δεν σώζεται τίποτα. Σημαντικές ήταν οι συμβολές του στον χώρο των φυσικών-μαθηματικών επιστημών, ενώ με το έργο του 'Ολυμπιονικιών *ἀναγραφή* έθεσε τα θεμέλια της χρονολογίας· το έργο 'Εθνών *ὀνομασίαι* δείχνει ιστορικά, εθνογραφικά και γλωσσολογικά ενδιαφέροντα. Το σύμμεικτο έργο με τον τίτλο *Συναγωγή* (περιείχε περιλήψεις, παραθέματα και σημειώσεις για διάφορα ζητήματα) καθιστά τον Ιππία τον πρώτο δοξογράφο.

Ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της σοφιστικής ήταν ο Κριτίας (VS 88· περ. 460-403), θεός του Πλάτωνα από την πλευρά της μητέρας του, μαθητής του Σωκράτη και κεντρική πολιτική μορφή στην Αθήνα της τελευταίας φάσης του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Ήταν αναμειγμένος στο σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών, συμμετείχε στην κυβέρνηση των Τετρακοσίων (411 π.Χ.) και κατόπιν εξορίστηκε στη Θεσσαλία. Επέστρεψε στην Αθήνα μετά τη νίκη της Σπάρτης, έγινε ένας από τους ηγέτες της αιμοσταγούς κυβέρνησης των Τριάκοντα και σκοτώθηκε στην επίθεση εναντίον των δημοκρατών του Θρασύβουλου, οι οποίοι είχαν συγκεντρωθεί στη Μουνηχία.

Το αποσπασματικά σωζόμενο έργο του Κριτία αναπτύσσει –με τροποποιήσεις– την αθεϊστική και ανθρωποκεντρική θεώρηση των άλλων Σοφιστών.

Σε ένα απόσπασμα σχετικά με την εμφάνιση του πολιτισμού από το σατυρικό δράμα *Σίσυφος* η θρησκεία (=ο φόβος των θεών) θεωρείται ανακάλυψη ενός ιδιοφυούς ανθρώπου, ένα μέσο εξαναγκασμού που με υπόγειο τρόπο επηρεάζει και τα συναισθήματα (B 25). Εκτός από δράματα (B 10-12=TrGF 43) ο Κριτίας έγραψε ένα ποίημα σε εξάμετρους για τον Ανακρέοντα (B 1) και ελεγείες (B 2-9 = IEG II 52-56) όπως οι *Πολιτεΐαι ἔμμετραι*, τα αποσπάσματα των οποίων αποκαλύπτουν έναν φανερό θαυμασμό για τη Σπάρτη (B 6-9). Έγραψε και σε πεζό λόγο *Πολιτεΐας*, *Ἀφορισμούς* και *Προσίμια* δημηγοριών.

Άλλοι Σοφιστές οδήγησαν την κυριαρχία του φυσικού δικαίου στα άκρα, όπως ο Θρασύμαχος από τη Χαλκηδόνα (2^ο μισό του 5^{ου} αιώνα, VS 85 B 6a, βλ. 1.12.1) και ο Καλλικλής, που είναι γνωστός μόνο από τον πλατωνικό διάλογο *Γοργίας* (482c-486d). Έναν συμβιβασμό ανάμεσα στον νόμο και τη φύση πέτυχε ο 'Ανώνυμος του Ιάμβλιχου' (VS 89)· το έργο ονομάζεται έτσι επειδή σημαντικά τμήματά του παραδίδονται από τον νεοπλατωνικό Ιάμβλιχο.

Σοφιστές: σχολ. έκδ. M. Untersteiner (I-II, Firenze 1961· III, Firenze 1954)· M. Untersteiner-A. Battezzare (IV, Firenze 1962)· Αντιφών: CPFTL 17, 1-2· έκδ. L. Gernet (Paris 1954)· Πρωταγόρας: σχολ. έκδ. A. Capizzi (Firenze 1953). BLG 607-612, SFA 76-72.

1.9.3 Ο Σωκράτης και οι Σωκρατικοί

Οι διάφορες μαρτυρίες με βάση τις οποίες πρέπει να ανασυγκροτηθεί η φιλοσοφική προσωπικότητα του Σωκράτη (VII 1.3.2) χαρακτηρίζονται από την εξιδανικευση από την πλευρά των μαθητών του έως την απομυθοποίηση από την πλευρά των αντιπάλων του. Το λεγόμενο 'σωκρατικό πρόβλημα' είναι ένα από τα πολυσυζητημένα προβλήματα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

Με τη θανατική καταδίκη του Σωκράτη το 399 π.Χ. η αθηναϊκή δημοκρατία εκδικάθηκε μετά την αποκατάστασή της τον άνθρωπο στους μαθητές του οποίου συμπεριλαμβάνονταν ο Κριτίας, ο Χαρμίδης (και ο Αλκιβιάδης), καθώς και άλλοι αντιδημοκρατικοί θιασώτες της Σπάρτης. Με το όνομα του Σωκράτη παραδίδονται – προφανώς ψευδεπίγραφες – επιστολές και ελεγειακά δίστιχα (IEG II 138 κ.ε.).

Σύμφωνα με την παράδοση ο Σωκράτης ήταν μαθητής του Αναξαγόρα και του αναξαγόρειου Αρχέλαου. Ότι ενδιαφερόταν για τις φυσικές επιστήμες πριν στρέψει την προσοχή του σε ηθικά προβλήματα φαίνεται από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη· βλ. τις αναφορές στη 'μετεωρολογία', την αθεΐα και τον Αναξαγόρα στην πλατωνική *Απολογία* (26c-e) και στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα (4,7,5-7). Και ο πλατωνικός Σωκράτης παραδέχεται ότι αρχικά είχε βρει ελκυστική τη θεωρία του Αναξαγόρα (*Φαίδ.* 97b-98c)· σχετικά με το πρόβλημα αυτό βλ. F. Turato (εκδ.), *Aristofane. Le Nuvoletta* (Venezia 1995) 9-61.

Με αφορμή τον θάνατο του Σωκράτη γράφτηκε ένα πλήθος διαλόγων στους οποίους πρωταγωνιστεί ο ίδιος· αυτοί οι *Σωκρατικοί λόγοι* χαρακτηρίζονται από τον Αριστοτέλη ως νέο λογοτεχνικό είδος (*Ποιητ.* 1,1447b11).

Στην παραγωγή αυτήν ανήκουν οι διάλογοι του Πλάτωνα, τα σωκρατικά έργα του Ξενοφώντα (*Απομνημονεύματα*, *Οικονομικός*, *Απολογία Σωκράτους*) και των άλλων μαθητών του Σωκράτη που χάθηκαν σχεδόν τελείως: του Αισχίνη από τη Σφηττό (*Αλκιβιάδης*, *Ασπασία*, *Αξίλοχος*, *Καλλίας*, *Μιλτιάδης* κ.ά.) και του Φαίδωνα από την Ήλιδα. Από την άλλη πλευρά υπήρχαν και αντισωκρατικά έργα με κύριο εκπρόσωπο την *Κατηγορία* του σοφιστή και ρήτορα Πολυκράτη του Αθηναίου· το περιεχόμενο αυτού του έργου που δημοσιεύτηκε το 393/392 (II 222 Baizer-Sauppe) είναι στο μεγαλύτερο μέρος του γνωστό μέσω έργων που γράφτηκαν ως απάντηση (κυρίως της *Απολογίας* του Λιβάνιου από την ύστερη αρχαιότητα [IV 4.2.1]): ο Σωκράτης παρουσιάζεται εδώ ως κίνδυνος για τους δημοκρατικούς θεσμούς της Αθήνας. Με *Απολογίες* (που δεν σώζονται) απάντησαν ο Λυσίας, ο Θεοδέκτις από τη Φάσηλη, ο Δημήτριος ο Φαληρέας, ο Θέων από την Αντιόχεια και ο Πλούταρχος.

Ορισμένοι ερμηνευτές και συνεχιστές της σωκρατικής σκέψης ίδρυσαν σχολές που συνέχισαν να υπάρχουν έως την ύστερη ελληνιστική εποχή: οι Μεγαρικοί, οι Κυνικοί και οι Κυρηναϊκοί είναι γνωστοί από σύντομα αποσπάσματα και αποτελούσαν σχολές ριζικά διαφορετικές μεταξύ τους (εξαιτίας της ελάχιστη συστηματικής και ανοιχτής 'διδασκαλίας' του Σωκράτη).

Η Μεγαρική σχολή ανάγεται στον Ευκλείδη από τα Μέγαρα (περ. 435-365), ο οποίος έγραψε 6 διαλόγους και ανέπτυξε την ηθική και διαλεκτική διδασκαλία του Σωκράτη. Κύριο χαρακτηριστικό του Ευκλείδη και των μαθητών του (ανάμεσά τους και ο Στίλπων ο Μεγαρεύς) είναι η 'εριστική' επιχειρηματολογία. Ο Αντισθένης ο Αθηναίος ήταν αρχικά μαθητής του Γοργία (βλ. τα δύο σωζόμενα ρητορικά γυμνάσματα, *Αίας* και *Οδυσσεύς*) και κατόπιν του Σωκράτη. Συνήθιζε να συγκεντρώνει τους μαθητές του στο γυμναστήριο του Κυνοσάργου, από όπου φαίνεται ότι προέρχεται η ονομασία Κυνική σχολή, αν δεν πρέπει να συσχετιστεί με τη 'σκυλία ζωή' των Κυνικών· οι Κυνικοί προσπαθούσαν να κατακτήσουν την *αυτάρκεια* και διακήρυσσαν την απαλλαγή από κάθε ανάγκη και από τις κοινωνικές συμβάσεις. Ο Αντισθένης έγραψε 60 περίπου έργα που εκτιμήθηκαν ιδιαίτερα στην αρχαιότητα για το ύψος τους και την καθαρότητα της αττικής γλώσσας. 'Διάδοχος' του ήταν ο Διογένης

από τη Σινώπη (περ. 410-323). Οδήγησε την κυνική αυστηρότητα στα άκρα και αρνήθηκε κάθε μορφή πολιτισμένης ζωής στο όνομα ενός εξιδανικευμένου κοσμοπολιτισμού. Έγραψε μεταξύ άλλων διαλόγους και τραγωδίες που έχουν χαθεί, αλλά κυρίως αποτελεί την κεντρική μορφή μιας πλούσιας βιογραφικής, δοξογραφικής και αποφθεγματικής παράδοσης. Ο μαθητής του Κράτης ο Θηβαίος (365-285, *SH* 347-369) έγραψε 'τραγωδίες' (οπωσδήποτε παρωδίες), μικρά σατιρικά ποιήματα (*παίγνια*) και την παρωδία *Πήρη* ('σακίδιο'), την οποία εξύμνησε ως την ιδανική πόλη όπου άποροι άνθρωποι μπορούν να ζήσουν ευτυχισμένοι. Θεμελιωτής της Κυρηναϊκής σχολής ήταν ο Αρίστιππος ο Κυρηναίος (περίπου 435-356) που συσχέτισε την αρετή με την ηδονή. Σώζονται οι τίτλοι 25 διαλόγων και διαφόρων άλλων έργων, ανάμεσα στα οποία και μια *Ιστορία των κατά Λιβύην* σε 3 βιβλία.

Σωκρατικοί: έκδ. G. Giannantoni (I-IV, Napoli 1990-1991): επιστολές: σχολ. έκδ. J. Sykutris (Paderborn 1933): Μεγαρικοί: σχολ. έκδ. K. Döring (Amsterdam 1972): Αντισθένης (ρητορικά γυμνάσματα): έκδ. Fernanda Decliva Caizzi (Milano-Varese 1966): Κυρηναϊκοί: σχολ. έκδ. E. Mannebach (Leiden 1961). BLG 612-615: 650: *SFA* 75-78.

1.9.4 Ο Πλάτων και η Ακαδημία

Βασικός στόχος του Πλάτωνα (*VII 1.4*) ήταν να δώσει στη φιλοσοφία μια κυρίως ηθική κατεύθυνση, τόσο στο πολιτικό όσο και στο παιδαγωγικό επίπεδο, στο πλαίσιο ενός καθολικού μεταφυσικού συστήματος ('θεωρία των ιδεών').

Η αποφασιστική συνάντηση του Πλάτωνα με τον Σωκράτη έγινε γύρω στο 407. Μετά την επιστροφή του από τη Σικελία το 387 ίδρυσε δική του σχολή που ονομάστηκε Ακαδημία, επειδή η τοποθεσία της ήταν αφιερωμένη στον ήρωα Ακάδημο. Σώζονται όλα τα έργα του Πλάτωνα, αλλά δεν είναι γνήσια όλα όσα παραδίδονται με το όνομά του, αρχής γενομένης από τα 23 επιγράμματα (βλ. *I.15.8*) και τις 13 επιστολές (γνήσιες θεωρούνται συνήθως μόνο η 6^η, η 7^η και η 8^η). Τα υπόλοιπα περιλαμβάνουν την *Απολογία*, τους νόθους *Όρους* και 41 διαλόγους, επτά από τους οποίους θεωρούνταν νόθοι ήδη στην αρχαιότητα (*Περί δικαίου*, *Περί αρετής*, *Δημόδοκος*, *Σίσυφος*, *Έρμείας*, *Άξίος*, *Άλκυών*): στον κατάλογο αυτόν πρέπει να προστεθούν τουλάχιστον άλλοι τόσοι (*Αλκιβιάδης I* και *Αλκιβιάδης II*, *Ίππαρχος*, *Άντρασταί*, *Θεάγης*, *Μίνως*, *Κλειτοφών*). Το πλατωνικό corpus χωρίστηκε σε τριλογίες (από τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο) ή τετραλογίες (από τον Θράσυλλο τον Αλεξανδρέα): με βάση γλωσσικά και υφολογικά κριτήρια τα έργα υποδιαιρούνται χρονολογικά σε τρεις κατηγορίες (βλ. *VII 1.4.1*). Ο *Μενέξενος* κατατάσσεται άλλοτε στην πρώτη και άλλοτε στη δεύτερη κατηγορία, ενώ ο *Παρμενίδης* και ο *Θεαίτητος* κατατάσσονται άλλοτε στη δεύτερη και άλλοτε στην τρίτη. Ο *Τίμαιος* (πραγματεύεται τη δημιουργία του σύμπαντος) θα αποτελούσε μια τριλογία για την ιστορία του κόσμου μαζί με τον ημιτελή *Κριτία* (εξιστορεί τον αγώνα της αρχαίας Αθήνας εναντίον της μυθικής Ατλαντίδας) και τον *Ερμοκράτη* που δεν γράφτηκε ποτέ: η *Επινομίς*, μια συνέχεια των *Νόμων*, ίσως είναι έργο ενός μαθητή του Πλάτωνα, του Φίλιππου του Οπούντιου.

Οι διάλογοι αναπτύσσουν τους κεντρικούς άξονες της πλατωνικής φιλοσοφίας – κυρίως διά στόματος Σωκράτη που συνήθως είναι ο πρωταγωνιστής – χωρίς αυστηρό σύστημα και συχνά με τη βοήθεια μιας νέας μυθολογίας, οι μεγαλοπρεπείς παραβολές της οποίας διασαφηνίζουν "ενορατικά" στιδήποτε βρίσκεται πέρα από την εμπειρία των αισθήσεων (το απώτατο παρελθόν ή την εσχατολογία: την αθανασία της ψυχής, τη ζωή 'πέρα' από την επίγεια ύπαρξη κ.ά.).

Οι μύθοι αυτοί αντιτίθενται στους 'παραδοσιακούς' ψευδείς μύθους που απορρίπτονται στο 2^ο και 3^ο βιβλίο της *Πολιτείας* μαζί με την παραδοσιακή ποιητική-μουσική εκπαίδευση (Όμηρος, Ησίοδος, τραγικοί). Ηπιότερη στάση υιοθετεί ο Πλάτων στους *Νόμους*, όπου δέχεται την ποίηση ως αθάνατη μορφή διασκέδασης και αναγνωρίζει τον παιδευτικό ρόλο της μουσικής.

Ως συγκερασμός της σοφιστικής διαλεκτικής, του αττικού δράματος και του

σικελικού μίμου (βλ. 1.15.2), ο πλατωνικός διάλογος αποτελεί ένα μεγάλο έργο τέχνης: ο πεζός του λόγος, που μπορεί να εκφράσει τα πάντα, από τη φιλοσοφική αφαίρεση έως τις ποιητικές εξάρσεις, κάνει τον Πλάτωνα έναν από τους κορυφαίους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.

Η Ακαδημία (VII 1.4.5) παρήγαγε σημαντικούς μαθηματικούς, αστρονόμους και γεωγράφους όπως ο Εύδοξος ο Κνίδιος (VII 1.15.5) και ο Ηρακλείδης ο Ποντικός (περίπου 390-310), ο οποίος έγραψε και διαλόγους (που δεν σώζονται σήμερα) σχετικά με τη διαλεκτική, την ηθική, την ιστορία της λογοτεχνίας και τη φιλολογία. Οι άμεσοι διάδοχοι του Πλάτωνα στη διεύθυνση της Ακαδημίας, ο Σπεύσιππος ο Αθηναίος και ο Ξενοκράτης ο Χαλκιηδόνιος, έγραψαν πολυάριθμα έργα (από τα οποία σώζονται μερικά αποσπάσματα) και ανέπτυξαν τη θεωρία των ιδεών προς μια μαθηματική κατεύθυνση, την οποία ο Ξενοκράτης συνδύασε με έντονα πυθαγόρεια και αστρολογικά στοιχεία. Μαθηματικός ήταν και ο Ερμόδορος από τις Συρακούσες, βιογράφος και εκδότης του Πλάτωνα.

Πλάτων: σχολ. εκδ. βλ. VII 1.4.1. BLG 616-627. SFA 78-180. Σπεύσιππος: σχολ. εκδ. L. Tarán (Leiden 1982). Ξενοκράτης και Ερμόδορος: σχολ. εκδ. Margherita Isnardi Parente (Napoli 1982). Εύδοξος: σχολ. εκδ. F. Lasserre (Berlin 1966). Ηρακλείδης Ποντικός: σχολ. εκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 1969). Φίλιππος Οπούντιος: F. Lasserre (Napoli 1987). BLG 652 κ.ε.

1.9.5 Ο Αριστοτέλης και ο Περίπατος

Η προσπάθεια του Αριστοτέλη (VII 1.5) να θέσει τον πλατωνικό κόσμο των ιδεών σε μια εμπειρική βάση κατέληξε στη ριζική απόρριψη του πλατωνισμού.

Σώζονται 50 έργα (όχι όλα γνήσια) από τα περίπου 200 που αποδίδονταν στον Αριστοτέλη. Ο ίδιος είχε διατρέξει τα έργα του στα δημοσιευμένα ('εξωτερικοί λόγοι', επειδή προορίζονταν για κυκλοφορία έξω από τη σχολή) και στα αδημοσίευτα ('ακροαματικοί ή εσωτερικοί λόγοι', που με τη μορφή λιγότερο ή περισσότερο επεξεργασμένων σημειώσεων προορίζονταν για χρήση στη σχολή). Από τους εξωτερικούς λόγους σώζονται μόνο αποσπάσματα (με εξαίρεση την *Αθηναίων πολιτεία*, η μόνη που σώζεται από μια συλλογή 158 *Πολιτειών*).

Οι εξωτερικοί λόγοι περιλάμβαναν διαλόγους πλατωνικού τύπου (*Εύδημος* ή *Περί ἀρετής*, *Προτροπικός* (προτροπή στη μελέτη της φιλοσοφίας), *Περί φιλοσοφίας*, *Γρύλλος* ή *Περί ῥητορικής*, *Περί ιδεών*, *Περί ποιητών* κ.ά.), ηθικές πραγματείες (*Περί παιδείας*), πολιτικά έργα (*Περί βασιλείας*), λογοτεχνικές μελέτες (*Περί τραγωδιῶν*) και έργα όπως οι *Διδασκαλίες* (πληροφορίες για τη διδασκαλία περίπου 1580 τραγωδιῶν και 970 κωμωδιῶν), οι κατάλογοι των Ολυμπιονικῶν και Πυθιονικῶν, μια συλλογή ῥητορικών *Τεχνῶν*, η πραγματεία *Ἀπορήματα ὁμηρικά* κ.ά. Το αποτελεσματικό και σαφές ύφος των εξωτερικῶν λόγων εκτιμήθηκε ιδιαίτερα στην αρχαιότητα (Διον. Αλ. *Περί μίμησης* 2.4· Κικ. *Acad.* 2, 119).

Παρά την έλλειψη μορφικής επεξεργασίας οι ακροαματικοί λόγοι αναδεικνύουν τον Αριστοτέλη ως πραγματικό θεμελιωτή του επιστημονικού πεζού λόγου που χαρακτηρίζεται από νηφαλιότητα και ακρίβεια. Τα έργα αυτά σώθηκαν χάρη σε περιπετειώδεις συγκυρίες, και η συστηματική κατάταξή τους οπωσδήποτε δεν οφείλεται στον Αριστοτέλη.

Για την ιστορία της παράδοσης και την δομή του αριστοτελικού corpus βλ. VII 1.5.1. Νόθα είναι μεταξύ άλλων το έργο *Περί κόσμου* και η *Ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον*, έργο του ιστορικού Αναξιμένη του Λαμφακηνού.

Διάδοχος του Αριστοτέλη στη διεύθυνση της σχολής ήταν από το 322 ο αγαπη-

μένος μαθητής του Θεόφραστος από την Ερεσό (περ. 370-287· VII 1.5.3), ο οποίος συνέχισε τις έρευνες του δασκάλου του με προσωπικές συμβολές.

Στην εποχή του Θεόφραστου ο Περίπατος αριθμούσε περίπου 2000 μαθητές· στην περίοδο 317-307 ο Θεόφραστος άσκησε πολιτική επιρροή ως σύμβουλος του μαθητή του, Δημήτριου του Φαληρέα (βλ. παρακάτω). Από τα 226 έργα του που καλύπτουν όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού σώζονται ακέραια μόνο η *Περί φυτών Ιστορία* (9 βιβλία) και το *Περί φυτών αιτιών* (6 βιβλία). Σώζονται επίσης 200 περίπου αποσπάσματα, διάφορες (κάποτε εκτεταμένες) περιλήψεις (*Περί λίθων*, *Περί πυρός*, *Περί ανέμων* κ.ά.) και μια περίληψη των *Μετά τὰ φυσικά* (σε ορισμένα σημεία της οποίας ο μαθητής απομακρύνεται από τον δάσκαλό του). Στα χαμένα έργα περιλαμβάνονταν το *Φυσικῶν δόξαι* και οι *Νόμοι*, έργα θεμελιώδη για την ιστορία της επιστήμης και τη συγκριτική πολιτειολογία· η πραγματεία *Περί λέξεως* ανέπτυξε τη θεωρία των τεσσάρων απαραίτητων χαρακτηριστικών του ύφους (ελληνισμός, σαφήνεια, πρέπον, κατασκευή) και ίσως περιείχε εν σπέρματι τη διάκριση ανάμεσα στα τρία είδη ύφους (μεγαλοπρεπές, μέσο και ισχνό), η οποία επικράτησε στην αυτοκρατορική εποχή.

Με τους άλλους περιπατητικούς οι ειδικές επιστήμες τείνουν να απομακρυνθούν από τη φιλοσοφία. Ο Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη (γεν. γύρω στο 376) ασχολήθηκε με την ηθική, την πολιτική, την ιστορία της λογοτεχνίας (βιογραφίες ποιητών, μαρτυρίες σχετικά με μουσικούς αγώνες κ.ά.), την ιστορία του πολιτισμού (*Βίος Ἑλλάδος*) και τη γεωγραφία (*Γῆς περίοδος*, με χάριτη). Εδώ πρέπει να αναφερθεί και ο εξερευνητής Πυθέας από τη Μασσαλία (VII 2.3.4), ο οποίος στα χρόνια του Αλέξανδρου περιέγραψε το ταξίδι του μέχρι τον αρχτικό κύκλο στο έργο *Περί ὠκεανού*. Γενικότερα ενδιαφέροντα είχαν ο Φαινίας από την Ερεσό (βοτανική, ιστορία, λογοτεχνική κριτική και φιλοσοφία) και ο Αριστόξενος ο Ταραντίνος, συγγραφέας 453 κυλίνδρων, γνωστός κυρίως ως βιογράφος φιλοσόφων (Πυθαγόρας, Αρχύτας, Σωκράτης, Πλάτων κ.ά.) και θεωρητικός της μουσικής (βλ. I.11.2). Ο Εύδημος ο Ρόδιος, εκδότης των *Ἡθικῶν Εὐδημείων*, πραγματεύτηκε πρώτος την ιστορία της γεωμετρίας, της αριθμητικής και της αστρονομίας· ο Αυτόλυκος από την Πιτάνη έγραψε δύο σωζόμενα έργα για τη σφαιρική γεωμετρία. Με παρότρυνση του ίδιου του Αριστοτέλη ο Μένων έγραψε μια ιστορία της ιατρικής, περίληψη της οποίας σώζεται σε πάπυρο (Anonymus Londiniensis). Σχέσεις με τον Περίπατο είχε και ο Διοκλής από την Κάροστο (δεύτερος σε φήμη μετά τον Ιπποκράτη), ο πρώτος που έγραψε ιατρικά έργα στην αττική διάλεκτο. Μαθητής περισσότερο του Θεόφραστου παρά του Αριστοτέλη ήταν ο Δημήτριος ο Φαληρέας, κυβερνήτης της Αθήνας στην περίοδο 317-307 με εντολή του Κάσσανδρου της Μακεδονίας (V 2.4.1)· αργότερα είναι βέβαιο ότι συνέβαλε στην ίδρυση της βιβλιοθήκης και του Μουσείου στην Αλεξάνδρεια ως σύμβουλος του Πτολεμαίου Α'. Ήταν ο πρώτος που συγκέντρωσε τους μύθους του Αίσωπου και τα αποφθέγματα των επτά σοφών, ασχολήθηκε με τη λογοτεχνική κριτική, την ερμηνεία του Ομήρου, την ηθική, την πολιτική ιστορία και ανέπτυξε τις πολιτικές αρχές του στα έργα *Περί δεκαετίας* και *Περί πολιτείας*. Από αυτά τα έργα σώζονται μόνο αποσπάσματα· η σωζόμενη πραγματεία *Περί ερμηνείας* παρουσιάζει περιπατητικές επιδράσεις, αλλά είναι μεταγενέστερη.

Αριστοτέλης, έκδ.: βλ. VII 1.5.2 στο τέλος· CPFTL 24· αποσπάσματα: έκδ. O. Gigon (Berlin-New York 1987). BLG 627-639· SFA 180-185· Θεόφραστος: εκδ. F. Wimmer (Paris 1866)· αποσπάσματα: έκδ. W.W. Fontenbaugh κ.ά. (I-II, Leiden κ.α. 1992)· Δικαίαρχος: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21967). Πυθέας: σχολ. έκδ. H.J. Mette (Berlin 1952). Φαινίας: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21969). Εύδημος: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21969). Αυτόλυκος: έκδ. G. Aujac (Paris 1979). Μένων: σχολ. έκδ. W.H.S. Jones (Cambridge Mass. 1947). Διοκλής: έκδ. M. Wellmann (Berlin 1901). Δημήτριος: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21968). BLG 654-657: 711.

σικελικού μίμου (βλ. 1.15.2), ο πλατωνικός διάλογος αποτελεί ένα μεγάλο έργο τέχνης: ο πεζός του λόγος, που μπορεί να εκφράσει τα πάντα, από τη φιλοσοφική αφαίρεση έως τις ποιητικές εξάρσεις, κάνει τον Πλάτωνα έναν από τους κορυφαίους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.

Η Ακαδημία (VII 1.4.5) παράγαγε σημαντικούς μαθηματικούς, αστρονόμους και γεωγράφους όπως ο Εύδοξος ο Κνίδιος (VII 1.15.5) και ο Ηρακλείδης ο Ποντικός (περίπου 390-310), ο οποίος έγραψε και διαλόγους (που δεν σώζονται σήμερα) σχετικά με τη διαλεκτική, την ηθική, την ιστορία της λογοτεχνίας και τη φιλολογία. Οι άμεσοι διάδοχοι του Πλάτωνα στη διεύθυνση της Ακαδημίας, ο Σπεύσιππος ο Αθηναίος και ο Ξενοκράτης ο Χαλκηδόνιος, έγραψαν πολυάριθμα έργα (από τα οποία σώζονται μερικά αποσπάσματα) και ανέπτυξαν τη θεωρία των ιδεών προς μια μαθηματική κατεύθυνση, την οποία ο Ξενοκράτης συνδύασε με έντονα πυθαγόρεια και αστρολογικά στοιχεία. Μαθηματικός ήταν και ο Ερμόδορος από τις Συρακούσες, βιογράφος και εκδότης του Πλάτωνα.

Πλάτων: σχολ. εκδ. βλ. VII 1.4.1. BLG 616-627. SFA 78-180. Σπεύσιππος: σχολ. έκδ. L. Tarán (Leiden 1982), Ξενοκράτης και Ερμόδορος: σχολ. έκδ. Margherita Isnardi Parente (Napoli 1982). Εύδοξος: σχολ. έκδ. F. Lasserre (Berlin 1966). Ηρακλείδης Ποντικός: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 1969). Φίλιππος Οπούντιος: F. Lasserre (Napoli 1987). BLG 652 κ.ε.

1.9.5 Ο Αριστοτέλης και ο Περίπατος

Η προσπάθεια του Αριστοτέλη (VII 1.5) να θέσει τον πλατωνικό κόσμο των ιδεών σε μια εμπειρική βάση κατέληξε στη ριζική απόρριψη του πλατωνισμού.

Σώζονται 50 έργα (όχι όλα γνήσια) από τα περίπου 200 που αποδίδονταν στον Αριστοτέλη. Ο ίδιος είχε διαίρεσει τα έργα του στα δημοσιευμένα ('έξωτερικοί λόγοι', επειδή προορίζονταν για κυκλοφορία έξω από τη σχολή) και στα αδημοσίευτα ('ακροαματικοί ή εσωτερικοί λόγοι', που με τη μορφή λιγότερο ή περισσότερο επεξεργασμένων σημειώσεων προορίζονταν για χρήση στη σχολή). Από τους εξωτερικούς λόγους σώζονται μόνο αποσπάσματα (με εξαίρεση την *Αθηναίων πολιτεία*, η μόνη που σώζεται από μια συλλογή 158 *Πολιτειών*).

Οι εξωτερικοί λόγοι περιλάμβαναν διαλόγους πλατωνικού τύπου (*Εύδημος* ή *Περί άρετής*, *Προτρεπτικός* (προτροπή στη μελέτη της φιλοσοφίας), *Περί φιλοσοφίας*, *Γρύλλος* ή *Περί ήητορικής*, *Περί ιδεών*, *Περί ποιητών* κ.ά.), ηθικές πραγματείες (*Περί παιδείας*), πολιτικά έργα (*Περί βασιλείας*), λογοτεχνικές μελέτες (*Περί τραγωδιών*) και έργα όπως οι *Διδασκαλίες* (πληροφορίες για τη διδασκαλία περίπου 1580 τραγωδιών και 970 κωμωδιών), οι κατάλογοι των Ολυμπιονικών και Πυθιονικών, μια συλλογή ηητορικών *Τεχνών*, η πραγματεία *Απορήματα όμηρικά* κ.ά. Το αποτελεσματικό και σαφές ύφος των εξωτερικών λόγων εκτιμήθηκε ιδιαίτερα στην αρχαιότητα (Διον. Αλ. *Περί μίμησης* 2,4· Κικ. *Acad.* 2,119).

Παρά την έλλειψη μορφικής επεξεργασίας οι ακροαματικοί λόγοι αναδεικνύουν τον Αριστοτέλη ως πραγματικό θεμελιωτή του επιστημονικού πεζού λόγου που χαρακτηρίζεται από νηφαλιότητα και ακρίβεια. Τα έργα αυτά σώθηκαν χάρη σε περιπετειώδεις συγκυρίες, και η συστηματική κατάταξή τους οπωσδήποτε δεν οφείλεται στον Αριστοτέλη.

Για την ιστορία της παράδοσης και την δομή του αριστοτελικού corpus βλ. VII 1.5.1. Νόθα είναι μεταξύ άλλων το έργο *Περί κόσμου* και η *Ρητορική προς Άλέξανδρον*, έργο του ιστορικού Αναξιμένη του Λαμψακηνού.

Διάδοχος του Αριστοτέλη στη διεύθυνση της σχολής ήταν από το 322 ο αγαπη-

μένος μαθητής του Θεόφραστος από την Ερεσό (περ. 370-287· VII 1.5.3), ο οποίος συνέχισε τις έρευνες του δασκάλου του με προσωπικές συμβολές.

Στην εποχή του Θεόφραστου ο Περίπατος αριθμούσε περίπου 2000 μαθητές· στην περίοδο 317-307 ο Θεόφραστος άσκησε πολιτική επιρροή ως σύμβουλος του μαθητή του, Δημήτριου του Φαληρέα (βλ. παρακάτω). Από τα 226 έργα του που καλύπτουν όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού σώζονται ακέραια μόνο η *Περί φυτῶν ιστορία* (9 βιβλία) και το *Περί φυτῶν αἰτιῶν* (6 βιβλία). Σώζονται επίσης 200 περίπου αποσπάσματα, διάφορες (κάποτε εκτεταμένες) περιλήψεις (*Περί λίθων*, *Περί πυρός*, *Περί ανέμων κ.ά.*) και μια περίληψη των *Μετὰ τὰ φυσικά* (σε ορισμένα σημεία της οποίας ο μαθητής απομακρύνεται από τον δάσκαλό του). Στα χαμένα έργα περιλαμβάνονταν το *Φυσικῶν δόξαι* και οι *Νόμοι*, έργα θεμελιώδη για την ιστορία της επιστήμης και τη συγκριτική πολιτειολογία· η πραγματεία *Περί λέξεως* ανέπτυξε τη θεωρία των τεσσάρων απαραίτητων χαρακτηριστικών του ύφους (*ελληνισμός*, *σαφήνεια*, *πρέπον*, *κατασκευή*) και ίσως περιείχε εν σπέρματι τη διάκριση ανάμεσα στα τρία είδη ύφους (μεγαλοπρεπές, μέσο και ισχνό), η οποία επικράτησε στην αυτοκρατορική εποχή.

Με τους άλλους περιπατητικούς οι ειδικές επιστήμες τείνουν να απομακρυνθούν από τη φιλοσοφία. Ο Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη (γεν. γύρω στο 376) ασχολήθηκε με την ηθική, την πολιτική, την ιστορία της λογοτεχνίας (βιογραφίες ποιητών, μαρτυρίες σχετικά με μουσικούς αγόνες κ.ά.), την ιστορία του πολιτισμού (*Βίος Ἑλλάδος*) και τη γεωγραφία (*Γῆς περίοδος*, με χάρτη). Εδώ πρέπει να αναφερθεί και ο εξερευνητής Πυθέας από τη Μασσαλία (VII 2.3.4), ο οποίος στα χρόνια του Αλέξανδρου περιέγραψε το ταξίδι του μέχρι τον αρκτικό κύκλο στο έργο *Περί ὠκεανοῦ*. Γενικότερα ενδιαφέροντα είχαν ο Φαινίας από την Ερεσό (βοτανική, ιστορία, λογοτεχνική κριτική και φιλοσοφία) και ο Αριστόξευος ο Ταραντίνος, συγγραφέας 453 κυλίνδρων, γνωστός κυρίως ως βιογράφος φιλοσόφων (Πυθαγόρας, Αρχύτας, Σωκράτης, Πλάτων κ.ά.) και θεωρητικός της μουσικής (βλ. I.11.2). Ο Εύδημος ο Ρόδιος, εκδότης των *Ἡθικῶν Εὐδημείων*, πραγματεύτηκε πρώτος την ιστορία της γεωμετρίας, της αριθμητικής και της αστρονομίας· ο Αυτόλυκος από την Πιτάνη έγραψε δύο σωζόμενα έργα για τη σφαιρική γεωμετρία. Με παρότρυνση του ίδιου του Αριστοτέλη ο Μένων έγραψε μια ιστορία της ιατρικής, περίληψη της οποίας σώζεται σε πάπυρο (Anonymus Londiniensis). Σχέσεις με τον Περίπατο είχε και ο Διοκλής από την Κάρυστο (δεύτερος σε φήμη μετά τον Ιπποκράτη), ο πρώτος που έγραψε ιατρικά έργα στην αττική διάλεκτο. Μαθητής περισσότερο του Θεόφραστου παρά του Αριστοτέλη ήταν ο Δημήτριος ο Φαληρέας, κυβερνήτης της Αθήνας στην περίοδο 317-307 με εντολή του Κάσσανδρου της Μακεδονίας (V 2.4.1)· αργότερα είναι βέβαιο ότι συνέβαλε στην ίδρυση της βιβλιοθήκης και του Μουσείου στην Αλεξάνδρεια ως σύμβουλος του Πτολεμαίου Α'. Ήταν ο πρώτος που συγκέντρωσε τους μύθους του Αίσωπου και τα αποφθέγματα των επτά σοφών, ασχολήθηκε με τη λογοτεχνική κριτική, την ερμηνεία του Ομήρου, την ηθική, την πολιτική ιστορία και ανέπτυξε τις πολιτικές αρχές του στα έργα *Περί δεκαετίας* και *Περί πολιτείας*. Από αυτά τα έργα σώζονται μόνο αποσπάσματα· η σωζόμενη πραγματεία *Περί ερμηνείας* παρουσιάζει περιπατητικές επιδράσεις, αλλά είναι μεταγενέστερη.

Αριστοτέλης, έκδ.: βλ. VII 1.5.2 στο τέλος· CPFTL 24· αποσπάσματα: έκδ. O. Gigon (Berlin-New York 1987). BLG 627-639· SFA 180-185· Θεόφραστος: έκδ. F. Wimmer (Paris 1866)· αποσπάσματα: έκδ. W.W. Fontenbaugh κ.ά. (I-II, Leiden κ.α. 1992)· Δικαίαρχος: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21967). Πυθέας: σχολ. έκδ. H.J. Mette (Berlin 1952). Φαινίας: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21969). Εύδημος: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21969). Αυτόλυκος: έκδ. G. Aujac (Paris 1979). Μένων: σχολ. έκδ. W.H.S. Jones (Cambridge Mass. 1947). Διοκλής: έκδ. M. Wellmann (Berlin 1901). Δημήτριος: σχολ. έκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 21968). BLG 654-657: 711.

1.10 Ιστοριογραφία

1.10.1 Ηρόδοτος

Με τον Ηρόδοτο τον Αλικαρνασσεά (περ. 484-430) τα ευρύτερα ενδιαφέροντα των λογογράφων (βλ. 1.7) επικεντρώνονται στις ανθρώπινες πράξεις, και έτσι ο Ηρόδοτος γίνεται πραγματικά ο "πατέρας της ιστορίας" (Κικ. *Leg.* 1,5).

Ο Ηρόδοτος επισκέφτηκε σχεδόν όλες τις τότε γνωστές χώρες (μεταξύ άλλων την Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία και τη Σκυθία). Στην Αθήνα συνδέθηκε με τις επιφανέστερες προσωπικότητες του κύκλου του Περικλή και διάβασε τμήματα του έργου του δημόσια. Ο Σοφοκλής πρέπει να του αφιέρωσε μια ωδή για τη μετοικεσία του στους Θουρίους που ιδρύθηκαν το 444/3 (βλ. 1.13.3). Ο τίτλος και η διαίρεση των *Ιστοριών* του (σε 9 βιβλία, το καθένα με το όνομα μιας Μούσας) ανάγονται στους αλεξανδρινούς γραμματικούς. Η σύγκρουση Ελλήνων και Περσών καταλαμβάνει μόνο τα 5 τελευταία βιβλία, ενώ το αρχικό τμήμα αποτελείται από μια σειρά λόγων για την περσική αυτοκρατορία και τους λαούς με τους οποίους η αυτοκρατορία αυτή ήρθε σε επαφή. Για τον λόγο αυτόν δημιουργήθηκε η υποψία ότι ο Ηρόδοτος είχε αρχικά σχεδιάσει αυτοτελείς πραγματείες κυρίως γεωγραφικού-εθνογραφικού χαρακτήρα, αλλά αργότερα, σε συνδυασμό με την παραμονή του στην Αθήνα, οι περσικοί πόλεμοι απέκτησαν κεντρική θέση, δίνοντας έτσι νέα διάσταση στο έργο. Οπωσδήποτε η *Ιστορία* του μοιάζει με *Περσικά* που παρακολουθούν βήμα προς βήμα την άνοδο της περσικής αυτοκρατορίας έως την τελική δραματική ήττα της. Εσωτερικές ανακολουθίες και αντιφάσεις δείχνουν ότι το έργο δεν γνώρισε τελική επεξεργασία. Ίσως έμεινε και ανολοκλήρωτο: το ασήμαντο επεισόδιο στο τέλος του (η άλωση της Σηστού το 478 π.Χ.) δεν μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλος επίλογος.

Ο Ηρόδοτος διακρινόταν από ευσυνειδησία στη χρησιμοποίηση των μαρτυριών, γνώρισμα που αποτελεί την προϋπόθεση κάθε *ιστορίας*. Κύρια πηγή του είναι όλα όσα είδε ο ίδιος (μνημεία, έγγραφα, συλλογές χρησμών κ.ά.) ή πληροφορήθηκε από μάρτυρες που θεώρησε αξιόπιστους.

Από την άλλη πλευρά, πολλά λάθη οφείλονται αναμφίβολα στις δυσκολίες του εγχειρήματος (όχι πάντα αξιόπιστοι πληροφοριοδότες ή διερμηνείς κ.ά.). Ήδη στην αρχαιότητα ο Κτησίας (*FGrHist* 688) και ο Αριστοτέλης (*Περί ζ. γεν.* 3,5,756b6-8) κατηγορήσαν πρώτοι τον Ηρόδοτο για αναξιολογία. Στο *Περί 'Ηροδότου Κακοηθείας* ο Πλούταρχος τονίζει την υποτιθέμενη μεροληψία του ιστορικού.

Το έργο του Ηροδότου αφιερώνει μεγάλο τμήμα του στο παραμυθικό, παράδοξο και υπερφυσικό στοιχείο. Εμπόδιο στον δρόμο προς μια συνεπή μεθοδολογία στέκονται οι εξωτικές και εντυπωσιακές διηγήσεις, τα θαύματα, τα όνειρα, οι χρησμοί, καθώς και η πίστη στον φθόνο των θεών (εξαιτίας του οποίου η θεότητα τιμωρεί ανθρώπους, όπως ο Ξέρξης, που ξεπερνούν τα καθορισμένα για την ανθρώπινη φύση όρια). Από την άλλη πλευρά, η λογοτεχνική αξία των *Ιστοριών* ήταν περίφημη. Την επίδραση του έπους δείχνει η ικανότητα σύνδεσης όλων των αναρίθμητων ανεκδοτολογικών-μυθικών παρεκβάσεων με το κεντρικό θέμα (την άνοδο και πτώση της περσικής αυτοκρατορίας). Η επίδραση της τραγωδίας φαίνεται στη δραματική ένταση που χαρακτηρίζει τη μοίρα διαφόρων ατόμων, στους διαλόγους, στους λόγους και στο αίσθημα της ματαιότητας κάθε ανθρώπινου σχεδίου. Η απρόσκοπτη ροή και η χάρη του ύφους επαινέθηκαν ομόφωνα ήδη στην αρχαιότητα.

Έκδ.: K. Hude (I-II, Oxford 1927)· H.B. Rosén (I-II, Leipzig 1987-1997). BLG 316-324.

1.10.2 Θουκυδίδης

Με τον Θουκυδίδη (γύρω στο 460-μετά το 404) η ιστορία εγκαταλείπει οριστικά τη σφαίρα της θεολογίας και της ποίησης και γίνεται επιστήμη με έναν ιδιαίτερο στόχο. Ο μόλις μια γενιά μεγαλύτερος Ηρόδοτος απηχεί ακόμη την πνευματική στάση και τα ερωτήματα της αρχαϊκής εποχής. Αντίθετα ο Θουκυδίδης προχωρεί πέρα από τον Αναξαγόρα, και το σύνολο του έργου του με την αυστηρότητα της μεθόδου του ξεπερνά την επίδοση του προκατόχου του.

Ο Θουκυδίδης είχε κτήματα στη Θράκη και σημαντικές πολιτικές διασυνδέσεις. Σύμφωνα με την παράδοση ήταν μαθητής του Αναξαγόρα και του Αντιφώντα (πληροφορία που ίσως συνάγεται από το χωρίο 8,68,1-2). Το 424 εξελέγη στρατηγός, αλλά δεν κατάφερε να εμποδίσει την κατάληψη της Αμφίπολης από τον Βρασιίδα. Για τον λόγο αυτόν εξαναγκάστηκε σε εικασάχρονη εξορία, στη διάρκεια της οποίας παρακολούθησε από κοντά (κυρίως από την Πελοπόννησο) την εξέλιξη του πολέμου (5,26,5). Σύμφωνα με τον Πausανία (1,23,9), μετά το τέλος του πολέμου ανακλήθηκε με ειδικό ψήφισμα στην Αθήνα και σύντομα πέθανε. Το έργο του ονομάστηκε *Ἱστορίαι* (ή *Συγγραφή*) ή *Πελοποννησιακά* και χωρίστηκε σε 8 βιβλία.

Το έργο, που θα κάλυπτε τον Πελοποννησιακό Πόλεμο από την αρχή έως την πτώση της Αθήνας (431-404), όπως ρητά δηλώνεται στο 'δεύτερο προοίμιο' (5,26), σταματά απότομα στα γεγονότα του 411 και φαίνεται ημιτελές, κυρίως το 8^ο βιβλίο και μεγάλα τμήματα του 5^{ου}, από όπου απουσιάζουν οι χαρακτηριστικές δημηγορίες. Δημιουργήθηκε έτσι στα μέσα του 19^{ου} αι. το 'Θουκυδίδειο ζήτημα' που οδήγησε συχνά στη διαίρεση του έργου σε διαφορετικά στρώματα σύνθεσης. Σήμερα επικρατεί μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα, και πιστεύουμε ότι, με εξαίρεση κάποιες ανακολουθίες και τα εν μέρει διαφορετικά στάδια επεξεργασίας (ο Θουκυδίδης έκανε συνεχείς προσθήκες, αλλαγές, ανακατατάξεις), το έργο είναι προϊόν ενιαίας έμπνευσης και αποτελεί μια ουσιαστικά οργανική ενότητα.

Η ιστορία του Θουκυδίδη συνεχίζεται στις πρώτες ενότητες των *Ελληνικών* του Ξενοφώντα, τα λεγόμενα *Θουκυδίδου παραλειπόμενα* (βλ. 1.10.3). Μια νέα θεωρία στηρίζεται στην πληροφορία ότι ο Ξενοφών "δημοσίευσε τα ανέκδοτα βιβλία του Θουκυδίδη" (Διογ. Λαέρτ. 2,57) και υποστηρίζει ότι το 5, 25-83 γράφηκε από τον Ξενοφώντα με βάση σημειώσεις του Θουκυδίδη· έτσι η εικασάχρονη εξορία (5,26,5) θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αφορά τον Ξενοφώντα και όχι τον Θουκυδίδη (L. Canfora, *Tucidide continuato*, Padova 1970, *Gnomon* 55, 1983, 403-410, L. Canfora [εκδ.], Venezia 1996, XLII-LIX και 1331-1334), βλ. όμως F. Ferlauto, *Il secondo proemio tucidideo e Senofonte* (Palermo 1983).

Η προγραμματική δήλωση του Θουκυδίδη στο 1,22,4 αποτελεί σταθμό στην ιστορία της ιστοριογραφίας. Στο χωρίο αυτό ο Θουκυδίδης διακηρύσσει ότι αποφεύγει το *μυθῶδες* και εκφράζει τη φιλοδοξία να προσφέρει στους αναγνώστες του ένα χρήσιμο *κτῆμα ἐς αἰεὶ* με την εξιστόρηση γεγονότων "που λόγω της ανθρώπινης φύσης θα έχουν την ίδια ή παρόμοια εξέλιξη και στο μέλλον". Η δήλωση αυτή αποδεικνύει τη συνειδητοποίηση της ριζικής καινοτομίας που εισάγει: η ιστορία είναι *magistra vitae* όχι με την τετριμμένη ηθικολογική έννοια αλλά ως μέσο για να γνωρίσει κανείς τους εγγενείς νόμους του ιστορικού γίγνεσθαι και έτσι να αντιμετωπίσει το μέλλον με βάση την αναξαγόρεια αρχή του *εἰκάζειν*.

Την 'αρχαιολογία' της ελληνικής ιστορίας από τις αρχές έως την εποχή του ίδιου του ιστορικού (με βάση μυθικές και λογοτεχνικές μαρτυρίες που ερμηνεύονται κριτικά) (2-19) ακολουθούν στο 1^ο βιβλίο

σημαντικά μεθοδολογικά κεφάλαια (20-22) που εκθέτουν τις εγγενείς δυσκολίες της αναζήτησης των τεμμηρίων και τη μέθοδο του ιστορικού. Σημαντικός είναι ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στις αφοριές και στις αιτίες (23,5-6). Στο 2^ο βιβλίο αρχίζει η διήγηση του πολέμου που διαιρείται σε έτη και εποχές του χρόνου. Δυο σημαντικά τμήματα του βιβλίου είναι ο επιτάφιος λόγος του Περικλή για τους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου (35-46) και η περιγραφή του λοιμού που το 430 στοίχισε τη ζωή και στον ίδιο τον Περικλή (47-54). Η περιγραφή γεγονότων μιας τριετίας σε κάθε βιβλίο που εφαρμόζεται στα βιβλία 2-4 διακόπτεται στο 5^ο που περιλαμβάνει τα γεγονότα της περιόδου 422/1-416/5. Περιήμιος τόσο για την πολιτική και ιστορική όσο και για την ηθική του πυκνότητα είναι ο 'διάλογος των Μηλίων' (84-116). Τα βιβλία 6-7 αποτελούν μια ενότητα με επίκεντρο τη σικελική εκστρατεία (416/5-413/2), ενώ το 8^ο φτάνει έως τη νίκη των Αθηναίων στη ναυμαχία της Κυζίκου (411).

Η καλλιτεχνική επεξεργασία του έργου είναι φανερό κυρίως στις δημηγορίες (με έντονη την επίδραση των σοφιστικών αντιλογιών) και στα μεγάλα αφηγηματικά τμήματα (από τον λοιμό έως τη σικελική εκστρατεία) που διέπονται από ισχυρό αλλά ταυτόχρονα συγκρατημένο πάθος. Το πολύ προσωπικό και περίπλοκο ύφος του Θουκυδίδη που βασίζεται στη *variatio* επαινέθηκε ήδη στην αρχαιότητα, αλλά θεωρήθηκε δύσκολο εξαιτίας των συντακτικών ανωμαλιών του.

Έκδ.: Κ. Hude (I-II, Leipzig 1913-²1925)· H.S. Jones-J.E. Powell (I-II, Oxford ²1942)· G. Alberti (I-II, Roma 1972-1992· III υπό έκδ.). BLG 324-335· SFA 63-65.

1.10.3 Ξενοφών

Με την ποικιλία των λογοτεχνικών ειδών που καλλιέργησε, τη ζωή του ως στρατιωτικός και εξόριστος αποκομμένος από την πατρίδα του και το ιδανικό μιας παγκόσμιας μοναρχίας που υποστήριζε, ο Ξενοφών (430-μετά το 355) προοιωνίζεται από πολλές απόψεις την ελληνιστική εποχή.

Ήταν μαθητής του Σωκράτη και ανήκε στην τάξη των υπέων. Το 401 κατατάχθηκε στις Σάρδεις στο ελληνικό μισθοφορικό σώμα που είχε στρατολογήσει ο Κύρος ο νεότερος για να ανατρέψει τον αδερφό του Αρταξέρξη. Μετά τον θάνατο του Κύρου στα Κούναξα και τη δολοφονία των Ελλήνων αρχηγών των μισθοφόρων από τον Αρταξέρξη ο Ξενοφών ανέλαβε την ηγεσία στην περίφημη 'κάθοδο των Μυρίων' από τη Μεσοποταμία έως το Βυζάντιο. Κατόπιν κατατάχθηκε στα σπαρτιατικά στρατεύματα που είχαν σταλεί εναντίον των Περσών και το 394 πολέμησε στο πλευρό του Αγησίλαου στην Κορώνεια εναντίον της ίδιας της Αθήνας. Γύρω στο 390 η Σπάρτη του παραχώρησε κτήμα στον Σκιλλούντα της Πελοποννήσου, όπου για είκοσι χρόνια ασχολήθηκε με τη γεωργία, την εκτροφή αλόγων, το κυνήγι και τη συγγραφή των ποικίλων έργων του. Μετά τη μάχη στα Λεύκτρα (371) αναγκάστηκε να καταφύγει στην Κόρινθο. Στην Αθήνα είχε ανακληθεί στο μεταξύ το ψήφισμα της εξορίας του, αλλά φαίνεται ότι δεν επέστρεψε ποτέ στην πατρίδα του. Οι δυο γιοι του υπηρέτησαν στο αθηναϊκό ιππικό, και ο ένας, ο Γρύλλος, σκοτώθηκε στη μάχη της Μαντινείας (362). Τα πολυάριθμα εγκώμια που γράφτηκαν προς τιμή του αποδεικνύουν ότι ο Ξενοφών κέρδισε ξανά την εκτίμηση των συμπολιτών του.

Ως ιστορικός ο Ξενοφών σπάνια ξεπερνά το επίπεδο του επιφανειακού πολεμικού ανταποκριτή (με πολλές αναφορές σε θεούς, όνειρα και χρησμούς). Ως φιλόσοφος παρουσιάζει μόνο τις δευτερεύουσες πλευρές της σωκρατικής φιλοσοφίας, την οποία υποβαθμίζει σε μια γνωμολογική παιδαγωγική τέχνη. Ήταν ωστόσο ένας ταλαντούχος άνθρωπος των γραμμάτων (βλ. *Κικ. Orat.* 32), και μπορούμε να του αναγνωρίσουμε ότι υπήρξε πρόδρομος νέων λογοτεχνικών ειδών,

όπως η αυτοβιογραφία και το ιστορικό-εγκωμιαστικό μυθιστόρημα.

Η λογοτεχνική παραγωγή του περιλαμβάνει ιστορικά, πολιτικά, φιλοσοφικά και 'τεχνικά' έργα. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η *Ανάβαση* (7 βιβλία: η εξέγερση του Κύρου και η επιστροφή των μισθοφόρων με αρχηγό τον Ξενοφώντα, που αναφέρεται στο εαυτό του στο τρίτο πρόσωπο, αλλά τον τοποθετεί στο επίκεντρο των γεγονότων), ο *Αγησίλαος* (ένας θερμός έπαινος του Σπαρτιάτη βασιλιά που ήταν φίλος και προστάτης του Ξενοφώντα) και τα *Ελληνικά* (7 βιβλία: συνέχεια του έργου του Θουκυδίδη έως τη μάχη της Μαντινείας το 362). Το αρχικό τμήμα 1-2,3,10 συνδέεται άμεσα με τον Θουκυδίδη και έχει πολλά 'θουκυδίδεια' στοιχεία (χρονολογικό χαρακτήρα, απρόσωπο τόνο, γλωσσικές ιδιαιτερότητες, νοηματική και υφολογική πυκνότητα). Προέκυψε έτσι η υπόθεση ότι το τμήμα αυτό βασίζεται σε αποσπάσματα του ίδιου του Θουκυδίδη (βλ. 1.10.2). Πολιτικά έργα είναι η εξιδανικευμένη *Λακεδαιμονίων πολιτεία* και η *Κύρου παιδεία* (8 βιβλία), ένα είδος ιστορικού μυθιστορημάτων για τη ζωή του Κύρου, ιδρυτή της περσικής αυτοκρατορίας: η εκπαίδευση του μονάρχη ήταν υποδειγματική και συνδύαζε τη σπαρτιατική πειθαρχία με τη σοκρατική ηθική. Φιλοσοφικού χαρακτήρα είναι τα *Απομνημονεύματα* (4 βιβλία: συλλογή πράξεων και αποφθεγμάτων του Σωκράτη), ο *Οικονομικός*, ένα 'παράρτημα' των *Απομνημονευμάτων*, στο οποίο ο Σωκράτης πραγματεύεται την οικιακή οικονομία και τη γεωργία, το *Συμπόσιο*, στο οποίο συζητά για την ομορφιά και τον έρωτα, και η *Απολογία Σωκράτους*. 'Τεχνικά' έργα είναι ο *Ιππαρχικός* (για τα καθήκοντα του ίππαρχου), το *Περί ίππικής*, ο *Κυνηγετικός* (αμφισβητούμενο), ο *Ίέρων* (διάλογος ανάμεσα στον τύραννο των Συρακουσών και τον ποιητή Σιμωνίδη) και οι *Πόροι* (για την αύξηση των εσόδων του αθηναϊκού κράτους).

Εκδ.: E.C. Marchant (I-V, Oxford 1900-1920). BLG 335-348.

1.10.4 Άλλοι ιστορικοί

Από τους πολυάριθμους ιστοριογράφους των οποίων τα έργα σώζονται μόνο αποσπασματικά αξίζει να αναφερθούν κυρίως ο Κτησίας από την Κνίδο και ο Φίλιστος από τις Συρακούσες (και οι δυο του 5^{ου}/4^{ου} αι.). Ο Κτησίας (*FGrHist* 688) ήταν από το 405 γιατρός στην αυλή του Αρταξέρξη Β' και διηγήθηκε στα *Περσικά* του (23 βιβλία) την ιστορία της Περσίας από την εποχή του μυθικού ασσύριου βασιλιά Νίνου έως το 398. Σημαντική θέση στο έργο του κατέχουν οι γεωγραφικές-εθνογραφικές παρεκβάσεις, μυθιστορηματικά και εξωτικά στοιχεία και δραματικά τεχνάσματα. Ο Φίλιστος (*FGrHist* 556) ήταν ιστορικός με τον τρόπο του Θουκυδίδη και σημαντικός πολιτικός (αρχικά ήταν οπαδός της παράταξης του Διονυσίου Α' και κατόπιν του διαδόχου του· σκοτώθηκε το 356 στη μάχη εναντίον του Δίωνα). Τα *Σικελικά* του (13 βιβλία) πραγματεύονταν την ιστορία της Σικελίας από τις αρχές έως την κυριαρχία του Διονυσίου Β' (362).

BLG 353.

Το πρότυπο του Θουκυδίδη ακολουθεί και ένας εκτενής πάπυρος που αποκαλείται συνήθως *Ελληνικά της Οξυρύνχου* από τον τόπο εύρεσής του. Πραγματεύεται τα γεγονότα του 396-95 και αποκαλύπτει έναν σημαντικό ιστορικό που δανείζεται από τον Θουκυδίδη τυπικά εκφραστικά μέσα, τη χρονολογική κατάταξη και την ευσυνείδητη αξιολόγηση των γεγονότων και υπερτερεί σαφώς από την ομόλογη διήγηση του Ξενοφώντα. Ως πιθανοί συγγραφείς του έργου έχουν θεωρηθεί – χωρίς οριστική επιχειρηματολογία – ο Κράτιππος (*FGrHist* 64), ο Ανδροτίων (*FGrHist* 324), ο Δαΐμαχος από τις Πλαταιές (*FGrHist* 65) και άλλοι.

Εκδ.: M. Chambers (Stuttgart-Leipzig 1993). BLG 352.

Η επίδραση της ρητορικής είναι φανερή κυρίως στους μαθητές του Ισοκράτη. Η παγκόσμια *Ιστορία* (30 βιβλία) του Έφορου από την Κύμη (*FGrHist* 70) εκτεινόταν από τη δωρική εισβολή έως τον Φίλιππο Β΄. Ο Θεόπομπος ο Χίος (*FGrHist* 115) συνέχισε στα *Ελληνικά* του (12 βιβλία) το έργο του Θουκυδίδη έως τη μάχη της Κνίδου (394) και εξιστόρησε στα *Φιλιππικά* (58 βιβλία) τη βασιλεία του Φιλίππου Β΄ με πολλές εθνογραφικές, μυθικές, φιλοσοφικές και ιστορικές-πολιτιστικές παρεκβάσεις. Το ύφος του διακρίνεται για την περίτεχνη μορφολογική επεξεργασία και την επιδίωξη εντυπώσεων.

BLG 351-52.

Στην περίοδο 386-356 ήταν αφιερωμένα τα *Ελληνικά* (10 βιβλία) του Καλλισθένη από την Όλυνθο (*FGrHist* 124), μαθητή και ίσως μικρανεψιού του Αριστοτέλη. Ως επίσημος ιστορικός του Αλέξανδρου (που όμως τον καταδίκασε σε θάνατο το 327) εγκαινίασε με τις *Αλεξάνδρου πράξεις* το γόνιμο είδος της πανηγυρικής ιστοριογραφίας. Με τον ίδιο τρόπο ο ρήτορας Αναξιμένης ο Λαμψακηνός (*FGrHist* 72) ακολούθησε στα 12 βιβλία των *Ελληνικών* του (από τις αρχές του κόσμου έως τη μάχη της Μαντινείας 362) το πρότυπο έργων με θέμα τα πεπραγμένα του Φιλίππου και του Αλέξανδρου.

Δάσκαλος του Αναξιμένη ήταν ο ρήτορας Ζωίλος από την Αμφίπολη (*FGrHist* 71). Έγραψε 3 βιβλία ελληνικής ιστορίας από τις αρχές έως τον θάνατο του Φιλίππου Β΄, μια ιστορία της Αμφίπολης, γραμματικά έργα και σοφιστικά γυμνάσματα. Ήταν δριμύς κατήγορος του Ισοκράτη, του Πλάτωνα και κυρίως του Ομήρου (*Κατά τῆς Ὀμήρου ποιήσεως, 9 λόγοι*) και ονομάστηκε *Ὀμηρομάστιξ*.

Με τον Αλέξανδρο ασχολήθηκαν μεταξύ άλλων ο Κλείταρχος ο Αλεξανδρεύς (*FGrHist* 137), ο Ονησίκριτος από την Αστυπάλεια (*FGrHist* 134) και ο Αριστόβουλος ο Κασσανδρεύς (*FGrHist* 139). Έναν λεπτομερή *Παράπλου της Ινδικής* έγραψε ο ναύαρχος του Αλέξανδρου Νέαρχος (*FGrHist* 133). Στην αρχαιότητα ο πιο αξιόπιστος ιστορικός του Αλέξανδρου θεωρήθηκε ο Πτολεμαίος Λάγου (*FGrHist* 138), υπασπιστής του Αλέξανδρου και μετέπειτα βασιλιάς της Αιγύπτου, γνωστός ως Πτολεμαίος Α΄ Σωτήρ.

BLG 354-55.

Ανάμεσα στους συγγραφείς μονογραφιών αφιερωμένων σε μεμονωμένους λαούς και πόλεις ξεχωρίζει ο Ελλάνικος ο Λέσβιος (*FGrHist* 4, 5^{ος} αι.) που έγραψε πολλά έργα για τα ήθη, τα έθιμα και τις μυθικές παραδόσεις ελληνικών και ξένων λαών στο ύφος των παλαιών λογογράφων. Έγραψε επίσης και μια *Ατθίδα* (*FGrHist* 323a) σε 2 βιβλία και προσπάθησε να καθιερώσει για πρώτη φορά μια συγκριτική χρονολογία με βάση τους καταλόγους διαφόρων αξιωματούχων. Έτσι ξεκίνησε η 'αθιδογραφία' που από τα μέσα του 4^{ου} αι. πραγματευόταν την τοπική ιστορία της Αθήνας. Οι γνωστότεροι εκπρόσωποι του είδους είναι ο Ανδροτίων, ο Κλείδημος, ο Δήμων, ο Φανόδημος, ο Μελάνθιος και – σημαντικότερος από όλους – ο Φιλόχορος, συγγραφέας διαφόρων λόγιων έργων (*FGrHist* 328· 4^{ος}/3^{ος} αι.). Η *Ατθίς* του (17 βιβλία) εξιστορούσε τα γεγονότα έως την αρχή της βασιλείας του Αντίοχου Α΄ (γύρω στο 268) ή Β΄ (261) της Συρίας.

Η ιστοριογραφία της ελληνικής Ιταλίας αρχίζει με τον Ίππυ τον Ρηγίνο (*FGrHist* 554, 5^{ος} αι.) και

τον Αντίοχο τον Συρακούσιο (*FGrHist* 555, *Περί Ίταλίας και Σικελικά*, από τον μυθικό βασιλιά Κώκαλο έως την ειρήνη της Γέλας το 424). Ο Ηρόδοτος Ηρακλεώτης (*FGrHist* 31, 5^{ος}/4^{ος} αι.) παρουσίαζε μύθους (*Ὁ καθ' Ἡρακλέα λόγος, Αργοναυτικά, Πελοπέια*) με τρόπο ορθολογικό-αλληγορικό. BLG 349-50.

1.10.5 Πολιτικά έργα

Η *Αθηναίων πολιτεία* που γράφτηκε στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου και παραδίδεται με το όνομα του Ξενοφώντα είναι το σημαντικότερο δείγμα μιας αναπτυσσόμενης παραγωγής πολιτικών έργων. Στο έργο, το οποίο ο Cobet το 1858 προσπάθησε να παρουσιάσει ως διάλογο, φαίνεται ότι υπάρχουν δύο συνομιλητές, ένας (Σπαρτιάτης;) παραδοσιακών αρχών και ένας ακραίων τάσεων (ίσως ο συγγραφέας), ο οποίος αναλύει με σαφήνεια τα δυνατά και αδύνατα σημεία του δημοκρατικού συστήματος. Το μικρό έργο ξεχωρίζει για το ζωηρό και αποτελεσματικό ύφος του. Η απόδοση του έργου στον Κριτία, που υποστήριξε ήδη ο Boeckh (1850) και με νέα επιχειρήματα ο L. Canfora (*Studi sull' Athenaiion Politeia pseudo-senofontea*, Torino 1980, 79-90), είναι πολύ πιθανή (πρβ. Πολυδ. 8,25· A & R 29, 1984, 186-87).

Σχολ. έκδ.: E. Kalinka (Leipzig-Berlin 1913)· G. Serra (Roma 1979)· πρβ. W. Lapini, *Commento sull' Athenaiion Politeia pseudo-senofontea* (Firenze 1997). BLG 348-49.

Εκτός από μια πραγματεία *Περί μυστηρίων* και αλληγορικές ερμηνείες του Ομήρου (βλ. 1.6.2), ο Σησίμβροτος ο Θάσιος (*FGrHist* 107) έγραψε το 430/29 έναν λιβέλο κατά της αθηναϊκής ηγεμονικής πολιτικής (*Περί Θεμιστοκλέους και Θουκυδίδου* [γιου του Μελισία] και *Περικλέους*).

1.11 Επιστημονική γραμματεία

1.11.1 Ειδικές επιστήμες

Η εμφάνιση των επιστημών στην κλασική εποχή συνοδεύεται από την παραγωγή εξειδικευμένων έργων, τα οποία σήμερα είναι σχεδόν στο σύνολό τους χαμένα: εδώ αρκούν ορισμένες αναφορές που συμπληρώνουν την παρουσίαση των σοφιστών (1.9.2), των φιλοσόφων της Ακαδημίας (1.9.4) και των Περιπατητικών (1.9.5)

Θεωρητικές πραγματείες για την τέχνη έγραψαν ο Ικτίνος, ο αρχιτέκτονας του Παρθενώνα, και ο γλύπτης Πολύκλειτος (*VS* 40, *VIII* 2.2.5). Ο Αγάθαρχος ο Σάμιος (σύγχρονος του Αισχύλου) έγραψε για τη σκηνογραφία που επινόησε ο ίδιος (Βιτρούβ. 7 pr.11), και ο Σοφοκλής έγραψε *Περί χοροῦ* (test. 2 R.). Με την πολεοδομία ασχολήθηκε ο αρχιτέκτονας Ιππόδαμος ο Μιλήσιος (*VS* 39, *VIII* 2.5.4), ο πρώτος γνωστός 'πολιτειολόγος', ο οποίος μαζί με τον Φαλέα τον Χαλκηδόνιο (περίπου 400· *VS* 39) υπήρξε πρόδρομος της πλατωνικής πολιτικής ουτοπίας. Με τα μαθηματικά ασχολήθηκαν ο πυθαγόρειος Ιπποκράτης ο Χίος (*VS* 42· 2^ο μισό του 5^{ου} αι.), ο Βρύσαν από την Ηράκλεια και ο Θεόδωρος ο Κυρηναίος (*VS* 43), ένας πυθαγόρειος που ο Πλάτων εκτιμούσε ιδιαίτερα και συνέχισε ίσως το έργο του Ίππασου (βλ. 1.6). Σημαντικός μαθηματικός και θεωρητικός της μουσικής ήταν ο Αρχύτας ο Ταραντίνος (*VS* 47), επίσης φίλος του Πλάτωνα. Περισσότερο αστρονόμοι παρά μαθηματικοί ήταν ο Οινοπίδης από τη Χίο (*VS* 41· 5^{ος} αι.), ο Ευκλήμων και ο Μέτων από την Αθήνα, μεταρρυθμιστές του αττικού ημερολογίου (*VII* 2.3.3), και ο Φιλόλαος ο Κροτωνιάτης (*VS* 44· επίσης 5^{ος} αι.· *VII* 1.2.2). Ο πυθαγόρειος αστρονόμος Ίκέτας ο Συρακούσιος (*VS* 50· 5^{ος} αι.) ήταν ίσως ο πρώτος που υποστήριξε ότι η Γη περιστρέφεται γύρω από τον άξονά της, ενώ τα ουράνια σώματα είναι ακίνητα. Η γεωγραφία και η εθνογραφία συνεχίστηκαν με τον Φιλέα τον Αθηναίο (5^{ος} αι.), συγγραφέα του έργου *Γης περίοδος* που χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τον Στέφανο Βυζάντιο. Από τα πολυάριθμα στρατιωτικά συγγράμματα του Αινεία του Τακτικού (4^{ος} αι.· ίσως ταυτίζεται με τον Αινεία από τη Στύμφαλο, βλ. Ξεν. *Ελλ.* 7,3,1) σώθηκαν τα *Πολιορκητικά* (για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν σε μια πολιορκούμενη πόλη), σε απέριτη αττική διάλεκτο που προσιωνίζεται την *Κοινή*, με

διδασκτικές κοινωνικοοικονομικές αναλύσεις και ιστορικά παραδείγματα.

Βρύσων: σχολ. έκδ. K. Döring (Amsterdam 1972). Αινείας Τακτικός: έκδ. A. Dain (Paris 1967)· σχολ. έκδ. M. Bettalli (Pisa 1990). BLG 725-729, 732-735.

1.11.2 Ιατρική

Στο 2^ο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. εξελίχθηκε σε ανεξάρτητη επιστήμη και η ιατρική (VII 2.3.6). Με το όνομα του Ιπποκράτη από την Κω (περ. 460-370;) παραδίδεται μια σημαντική συλλογή ετερογενών κειμένων, που θέτουν τόσο πολύπλοκα όσο και άλυτα προβλήματα.

Το *corpus Hippocraticum* περιλαμβάνει 58 πραγματείες (σε 73 βιβλία) – μεταξύ αυτών και ο περίφημος *Όρκος* – στην ιωνική διάλεκτο, οι οποίες γράφτηκαν ανάμεσα στο 430 και 300 π.Χ. Πρόκειται για έργα εντελώς διαφορετικά σε δομή, ύφος, μεθοδολογία, προϋποθέσεις και συμπεράσματα. Ανοιχτό ακόμα και σήμερα παραμένει το ερώτημα πόσα έργα από το *corpus* αυτό ανάγονται πράγματι στον ίδιο τον Ιπποκράτη (πρόβλημα στο οποίο ο Γαληνός αφιέρωσε μια πραγματεία). Από τον Πλάτ. *Φδρ.* 270c-d προκύπτει ότι ο Ιπποκράτης συνέδεε την τέχνη του με την καθολική γνώση της φύσης ανάγοντας κάθε συγκεκριμένη περίπτωση σε γενικές αρχές. Δεν πρέπει επομένως να είναι ιπποκρατικό το έργο *Περί αρχαίας ιητρικής* (πιθανόν γύρω στο 425), ο συγγραφέας του οποίου επιτίθεται ακριβώς στην τάση επιβολής στην ιατρική θεωρητικών σχημάτων της φυσικής φιλοσοφίας υποστηρίζοντας αντίθετα την εμπειρική πρακτική που βασίζεται στην ανάλυση συγκεκριμένων περιπτώσεων.

Στα παλαιότερα και σημαντικότερα έργα του *corpus* ανήκουν το *Περί άεζων, ύδάτων και τόπων* (εξετάζει την επίδραση της γεωγραφίας και του κλίματος τόσο στα άτομα όσο και στους λαούς), το *Περί ίερης νόσου* που ανάγει την επιληψία όχι σε θεϊκές επιδράσεις αλλά σε φυσικές (και επομένως θεραπεύσιμες) αιτίες και το *Προγνωστικόν*, μια μελέτη συμπτωμάτων ασθενειών (γύρω στο 410) που παρέμεινε σε χρήση έως και τον 19^ο αι. Το καθήκον του γιατρού είναι “η πρόβλεψη μελλοντικών εξελίξεων από συμπτώματα του παρόντος” (§1): αυτή η αναξαγόρεια αρχή είναι φανερή και στις κλινικές παρατηρήσεις που συνοδεύουν τα έργα *Περί νόσων* (σε 4 βιβλία) και *Επιδημιαί* (‘επισκέψεις σε ξένους τόπους’, 7 βιβλία). Το έργο *Περί φύσιος ανθρώπου* (γύρω στο 400) προέρχεται από τον Πόλυβο, γαμπρό του Ιπποκράτη, και εκθέτει τη ‘θεωρία των τεσσάρων χυμών’ ακολουθώντας τον Εμπεδοκλή. Άλλοι γιατροί-συγγραφείς του 4^{ου} αι. ήταν ο Ευρύφρων, ο Φιλιστίων και ο Μνησίθεος.

Corpus Hippocraticum: για τις εκδόσεις βλ. VII 2.3.6· επιπλέον: (εκδ.) E. Littré (I-X, 1839-1861)· *Αρχ. ιητρ./Όρκος*: J.L. Heiberg (CMG I 1, 1927)· *Αέρ.* H. Diller (CMG I 1,2, 1970)· *Ιερ.* v.: σχόλια H. Grensemann (Berlin 1968)· *Προγν.*: B. Alexanderson (Stockholm 1963)· *Vict.*: R. Joly (CMG I 2,4, 1984)· *Φύσ. ανθρ.*: J. Jouanna (CMG I 1,3, 1975). BLG 690-710. Άλλοι γιατροί: έκδοση M. Wellmann (Berlin 1901)· Ευρύφρων και Φιλιστίων (*Απον. Lond.*): σχολιασμένη έκδοση W.H.S. Jones (Cambridge 1947)· Μνησίθεος: σχολιασμένη έκδοση Janine Berthier (Leiden 1972). BLG 711 κ.ε.

1.11.3 Θεωρία μουσικής

Ένας σημαντικός εκπρόσωπος της θεωρίας της μουσικής ήταν ο Δάμων, δάσκαλος και σύμβουλος του Περικλή. Οι απόψεις του για την ηθική-παιδαγωγική (και επομένως πολιτική) αξία των διάφορων αρμονιών και ρυθμών υιοθετήθη-

καν από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.

Στον *Αρεολογικό* ο Δάμων υποστήριξε την έντονη επίδραση της μουσικής στον χαρακτήρα του ατόμου και της κοινωνίας και επομένως την άποψη ότι "δεν υπάρχει ποτέ μεταβολή του ύφους της μουσικής χωρίς τη μεταβολή των σημαντικότερων νόμων της πολιτείας" (VS 37 B 10)· από τα διάφορα είδη μελωδιών πρέπει να καλλιεργούνται όσα έχουν θετική παιδαγωγική λειτουργία, όπως π.χ. η διωική μελωδία.

Εξίσου συντηρητική ήταν και η τοποθέτηση του περιπατητικού Αριστόξενου του Ταραντίνου, ο οποίος στο 2^ο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. παρέμεινε οπαδός της ξεπερασμένης, αυστηρής μουσικής της κλασικής αττικής τραγωδίας. Οι πολυάριθμες πραγματείες του αποτέλεσαν τα θεμέλια όλης της μεταγενέστερης θεωρίας της μουσικής. Σώζονται τρία βιβλία των *Ἀρμονικῶν στοιχείων* και ένα μέρος του δεύτερου βιβλίου των *Ῥυθμικῶν στοιχείων*.

Δάμων: σχολιασμένη έκδοση Maria Timpanaro Cardini (βλ. 1.6) III 346-365· Αριστόξενος, *Αρμ.*: Rosetta Da Rios (Roma 1954)· *Ῥυθμ.*: σχολ. εκδ. L. Pearson (Oxford 1990)· βλ. CPFSL 11-30, αποσπάσματα: σχολ. εκδ. F. Wehrli (Basel-Stuttgart 1967). BLG 217 κ.ε.

1.12 Ρητορική

1.12.1 Οι απαρχές

Η πρακτική και η θεωρία της ρητορικής γεννήθηκαν στη Σικελία, κυρίως στις Συρακούσες, όπου οι αιτήσεις επιστροφής των περιουσιών μετά την πτώση της τυραννίδας (466/5) προκάλεσαν την προσφυγή στις υπηρεσίες του Κόρακα και του μαθητή του Τεισία, οι οποίοι έγραψαν και το πρώτο *Εγχειρίδιο ρητορικής* (τέχνης).

Βασίζομενη στο επιχείρημα της πιθανοφάνειας (του *εικότος*), η Τέχνη αυτή – και οι προαριστοτελικές Τέχναι γενικά – ήταν κυρίως μια συλλογή γυμνασμάτων *in usum scholarum* ή παραδειγμάτων για απομνημόνευση (βλ. T. Cole, *QUCC* 52, 1986, 7-21).

Παρόμοιο φαινόμενο παρουσιάστηκε και στον Ακράγαντα με την πτώση του τυράννου Θρασύδαιου (471): εδώ *εύρετής* της ρητορικής θεωρήθηκε ο Εμπεδοκλής, ο δάσκαλος του Γοργία, και από εδώ καταγόταν ο μαθητής του Γοργία Πάλος. Με την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου ο Γοργίας, ο Πάλος και ο ίδιος ο Τεισίας (που σύμφωνα με την παράδοση ήταν δάσκαλος του Ισοκράτη και του Λυσία) πήγαν στην Αθήνα, όπου η δημοκρατία προσέφερε ιδανικές συνθήκες για την άνθιση της ρητορικής. Εδώ συναντήθηκαν με τους Σοφιστές που εξύψωσαν τη ρητορική, ένα ουσιαστικό τμήμα του διδακτικού τους προγράμματος, σε αυτόνομο τομέα του επιστητού.

Ο Γοργίας, ο 'πατέρας' της σοφιστικής ρητορικής, συνέλαβε τον σαγηνευτικό χαρακτήρα του μουσικού συνδυασμού των λέξεων, ανέπτυξε θεωρητικά τις εκδοχές του και τον παρουσίασε στους λόγους του. Περίφημοι ήταν ο *Επιτάφιος* για τους Αθηναίους που έπεσαν στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, ο *Πυθικός* που εκφωνήθηκε στους Δελφούς και ο *Ολυμπικός* που ήταν επηρεασμένος από το πανελλήνιο ιδανικό (πρβ. Ισοκράτη). Σώζονται το *Ἑλένης ἐγκώμιον* και η *Παλαμήδους ἀπολογία*, ρητορικά γυμνάσματα που προφανώς ανήκαν σε μια χαμένη Τέχνη (βλ. VS 82 B 12-14). Ένα τμήμα από το *Ἑλένης ἐγκώμιον* (B 11,8-15) παρουσιάζει την παντοδυναμία του λόγου και ένα είδος ρητορικής που εξομοιώ-

νεται με την ποίηση. Στην αντίληψη αυτήν αντιστοιχεί ένα ρυθμικό-μουσικό ύφος με ποιητικές λέξεις, μεταφορές και τα τυπικά 'γοργία' ρητορικά σχήματα (αντίθεση, ισόκωλο, ομοιόπτωτο, παρονομασία, ομοιοτέλεστο). Αυτή η *ποιητική λέξις* θα χαρακτηριστεί αργότερα από τον Αριστοτέλη ως απόλαυση για τους α-παιδευτούς (*Ρητ.* 3,1,1404a24-28).

Εκτός από τον ρήτορα Ισοκράτη και τους ρήτορες-σοφιστές Πάλο και Αλκιδάμαντα μαθητές του Γοργία υπήρξαν ο τραγικός ποιητής Αγάθων, ο φιλόσοφος Αντισθένης και ο διθυραμβοποιός Λικύμνιος. Ρητορικές Τέχνες έγραψαν επίσης ο Πάλος (βλ. R.W. Fowler, *Mnemosyne* 50, 1997, 27-34), οι σοφιστές Λυκόφρων και Πολυκράτης, ο ρήτορας Θεόδωρος ο Βυζάντιος, ο τραγικός ποιητής Θεοδέκτης (βλ. 1.12.4) και ο Εύημος ο Πάριος (5^{ος}/4^{ος} αι., γνωστός επίσης και ως ελεγειακός ποιητής).

Σημαντικός δάσκαλος της ρητορικής ήταν ο σοφιστής Θρασύμαχος, ο οποίος στη *Μεγάλη τέχνη* (*VS 85 B 3-7a*) πραγματεύτηκε μεταξύ άλλων τα μέσα για την πρόκληση του ελέους· ασχολήθηκε επίσης με τα γοργία σχήματα και το ύφος του πεζού λόγου (Κικέρων, *Orat.* 39. 175· ο Αριστοτέλης, *Ρητ.* 3,8,1409a2 κ.ε., τον θεωρεί ευρητή της παιανικής ρυθμικής απόληξης), καθώς και με την τέχνη της εκφώνησης (*ύπόκρισις*). Έγραψε επίσης συμβουλευτικούς λόγους. Τα αποσπάσματά του δείχνουν ένα ύφος πολύ απομακρυσμένο από τις περίτεχνες συμμετρίες του Γοργία. Ο Θεόφραστος θεώρησε το ύφος του Θρασύμαχου το πρώτο παράδειγμα του 'μικτού' ύφους (*μεικτή λέξις*) που συνδυάζει το αυστηρό και το λιτό ύφος (*αύστηρά και λιτή λέξις*, απ. 685F.).

Βλ. 1.9.2. Γοργίας (*Ελένης έγκώμιον*): έκδοση F. Donadi (Roma 1982). BLG 507 κ.ε. Έκδοση όλων των ρητόρων (με αποσπάσματα, επιστολές, σχόλια): J.G. Beiter - H. Sauppe (I-II, Zürich 1839-1850)· C. Müller (I-II, Paris 1847-1858).

1.12.2 Τα διαφορετικά είδη λόγων

Τα προϊόντα της ρητορικής κατατάσσονται σε τρία είδη. Το 'συμβουλευτικό γένος' περιλάμβανε λόγους με συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους, ενώ το 'δικανικό' τους λόγους κατηγορίας και υπεράσπισης στο πλαίσιο μιας δίκης· οι λόγοι αυτοί προετοιμάζονταν από επαγγελματίες 'λογογράφους' (δεν πρέπει να συγχέονται με τους λογογράφους του σημείου 1.7), και τους εκφωνούσαν από μνήμης οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι στο δικαστήριο. Το "επιδεικτικό γένος" περιλάμβανε δημόσιους λόγους που εκφωνούνταν σε επίσημες εκδηλώσεις (επικήδειοι λόγοι, έπαινος αξιόλογων προσώπων, διάδοση ιδεών γενικού ενδιαφέροντος). Από το είδος αυτό προήλθε η λογοτεχνική διάλεξη με διάφορα (και παράδοξα) θέματα ως επίδειξη δεξιοτεχνίας (*IV 3.2.2*).

1.12.3 Οι δέκα αττικοί ρήτορες

Στον ελληνιστικό κανόνα των δέκα αττικών ρητόρων που θεωρήθηκαν ως πρότυπα ύφους αρχαιότερος είναι ο Αντιφών που προφανώς ταυτίζεται με τον ομώνυμο σοφιστή (βλ. 1.9.2). Σώζονται 15 λόγοι του, από τους οποίους οι τρεις αφορούν πραγματικές υποθέσεις, ενώ οι υπόλοιποι (σε τρεις τετραλογίες δύο σύντομων λόγων κατηγορίας και δύο υπεράσπισης που εναλλάσσονται) είναι σχολικά γυμνάσματα και πιθανόν ανήκαν σε μια χαμένη Τέχνη. Το ζωηρό, λιτό ύφος του πλησιάζει το ύφος του Θουκυδίδη, του οποίου θεωρήθηκε δάσκαλος.

Έκδοση: L. Gernet (Paris 1923)· *CPFTL* 17,3 κ.ε.· BLG 510-512.

Ο Ανδοκίδης (λίγο πριν από το 440-μετά το 392/1) έγραψε τους τρεις σωζόμενους λόγους του επειδή έπρεπε να υπερασπιστεί τον ίδιο του τον εαυτό.

Μετά την αυτοεξορία του εξαιτίας του σκανδάλου των Ερμοκοπιδών το 415 προσπάθησε να επιστρέψει το 411 και το 407, όταν εκφώνησε τον λόγο *Περί τῆς ἑαυτοῦ καθόδου*. Επέστρεψε στην Αθήνα το 403 μετά την πτώση των Τριάκοντα, αλλά το 399 κατηγορήθηκε ότι βεβήλωσε τα Ελευσίνια Μυστήρια και υποστήριξε την αθωότητά του με τον λόγο *Περί τῶν μυστηρίων*. Το 392/1 συμμετείχε σε μια αποστολή στη Σπάρτη και λίγο αργότερα απάντησε στην κατηγορία της προδοσίας με τον τρίτο λόγο του, *Περί τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης*. Μετά την τελευταία εξορία του δεν υπάρχει καμιά πληροφορία γι' αυτόν.

Έκδοση: G. Dalmeyda (Paris 1930)- βλ. 1.12.1. BLG 509 κ.ε.

Το έργο του Λυσία (περ. 445-380) – του μεγαλύτερου εκπροσώπου της δικανικής ρητορικής – είναι σημαντικό όχι μόνο για τη γνώση της νομοθεσίας και της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής στην Αθήνα της εποχής εκείνης αλλά και για την ιστορία του ρητορικού ύφους: θεωρήθηκε πρότυπο του 'κομψού', και επομένως πραγματικά κλασικού, ύφους.

Γιος ενός πλούσιου μέτοικου, ο Λυσίας εγκαταστάθηκε στους Θουρίους σε ηλικία δεκαπέντε ετών και εκεί ολοκλήρωσε τις ρητορικές σπουδές του, προφανώς κοντά στον Τεισία. Γύρω στο 412 το αντιαθηναϊκό κλίμα στην Κάτω Ιταλία τον ανάγκασε να επιστρέψει στην Αθήνα, όπου έπεσε θύμα των Τριάκοντα εξαιτίας του πλούτου του και της συμπάθειάς του για τη δημοκρατία. Επέστρεψε στην Αθήνα με τον Θρασύβουλο, στον οποίο είχε δανείσει οπλισμό και χρήματα, μετά όμως την αποκατάσταση της δημοκρατίας ούτε πολιτικά δικαιώματα απέκτησε ούτε η δημευμένη περιουσία του επιστράφηκε και έτσι αναγκάστηκε να ασκήσει το επάγγελμα του λογογράφου.

Από τους 233 λόγους που θεωρούνταν γνήσιοι στην αρχαιότητα σώζονται μόνο 34, από τους οποίους μερικοί αθετούνται. Επιδεικτικοί είναι ο *Επιτάφιος* (για τους νεκρούς του Κορινθιακού Πολέμου) και ο ατελής *Ολυμπικός*: όλοι οι υπόλοιποι είναι δικανικοί λόγοι. Περίφημος είναι ο *Κατὰ Ἐρατοσθένους* που εκφώνησε ο ίδιος ο Λυσίας το 403 εναντίον του υπεύθυνου για τον θάνατο του αδερφού του. Άλλοι περίφημοι λόγοι είναι οι *Κατὰ Ἀγοράτου* (ενός καταδότη στην εποχή των Τριάκοντα), *Ἐπὲρ τοῦ ἀδυνάτου* (δικεδίκηση κρατικής σύνταξης), *Κατὰ τῶν σιτοπωλῶν*, *Ἐπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία* (ενός μοιχού που δολοφονήθηκε από τον απατημένο σύζυγο). Η νομική κατάρτιση και η διαλεκτική ευστροφία εκφράζονται με μια σαφή και πραγματιστική γλώσσα (και κάποτε με λεπτό χιούμορ). Η μεγαλύτερη όμως δεξιότητά του Λυσία βρίσκεται στην ηθοποιία, δηλ. στην ικανότητα να τοποθετεί τον εαυτό του στη θέση ενός άλλου ατόμου.

Έκδοση: T. Thalheim (Leipzig 1913), *NFP* 35-37, βλ. 1.12.1. BLG 514-516.

Με τον Ισοκράτη (436-338), τον μεγαλύτερο εκπρόσωπο της επιδεικτικής ρητορικής, το λογοτεχνικό ύφος της γοργίας παράδοσης φτάνει στο απόγειό του και χαρακτηρίζεται από τέλεια μορφολογική επεξεργασία: εκτεταμένες περίοδοι τοποθετούν τις δευτερεύουσες σκέψεις γύρω από έναν πυρήνα και τις παρομοιάζουν με ποικίλα ρητορικά σχήματα, επιδιώκουν ρυθμικές απολήξεις και δίδουν ιδιαίτερη προσοχή στην ευφώνια (κατάργηση της χασμωδίας).

Η παράδοση θεωρεί δασκάλους του Ισοκράτη τον Τεισία, τον Γοργία, τον πολιτικό Θηραμένη,

τον Πρόδικο και τον ίδιο τον Σωκράτη. Εργάστηκε ως λογογράφος από το 402 ως το 391, επειδή έχασε την περιουσία του στον Δεκελεικό Πόλεμο (Λόγ. 15, 161). Γύρω στο 390 ίδρυσε την *rhētoris officina* (Κικέρων, *De or.* 2, 57), από την οποία αποφοίτησαν ανάμεσα σε άλλους ο πολιτικός Τιμόθεος, ο τραγικός ποιητής Θεοδέκτης, οι ιστορικοί Ανδροτίων, Έφορος και Θεόπομπος και οι ρήτορες Ισαίος, Λυκούργος και Υπερείδης. Διατηρούσε επαφές με τις σημαντικότερες προσωπικότητες της εποχής του (οι περισσότερες όμως από τις εννέα επιστολές που παραδίδονται με το όνομά του είναι αμφίβολης γνησιότητας). Ήταν συντηρητικός και αντιπαθούσε την ριζοσπαστική δημοκρατία. Στην εξωτερική πολιτική προωθούσε διαρκώς την πανελλήνια ενότητα ενάντια στην αιώνια περσική απειλή (προσαρμολόγταν όμως στη μεταβαλλόμενη πολιτική γεωγραφία του 4^{ου} αι.). Πέθανε σε ηλικία σχεδόν εκατό ετών αμέσως μετά τη μάχη της Χαιρώνειας.

Από τους 60 λόγους που κυκλοφορούσαν στην ελληνιστική εποχή με το όνομα του Ισοκράτη σώζονται 21 (το έργο *Πρός Δημόνικον* – ηθική θεωρία σε επιστολική μορφή – είναι μάλλον νόθο). Έξι είναι δικανικοί και οι υπόλοιποι επιδεικτικοί (γράφτηκαν μετά την ίδρυση της σχολής). Η *Ελένη* και ο *Βούσιρις* (με τη μορφή επιστολής προς τον ρήτορα Πολυκράτη) είναι ρητορικά γυμνάσματα, ενώ ο *Κατά των σοφιστών* και ο *Περί αντιδόσεως* αποτελούν ‘μανιφέστα’ της σχολής του. Ο πρώτος λόγος προέρχεται από την αρχή της διδακτικής δραστηριότητας του Ισοκράτη και αναπτύσσει ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που απομακρύνεται ριζικά από τον σοφιστικό σχετικισμό θέτοντας τη ρητορική ως θεμέλιο της παιδείας. Στον δεύτερο λόγο (354) ο Ισοκράτης, σε ηλικία 82 ετών, υπερασπίζεται με πάθος την εκπαιδευτική-ρητορική αποστολή που έδωσε νόημα στη ζωή του.

Κάποιος Μεγακλείδης κατηγορήσε τον Ισοκράτη ότι απέκτησε τεράστια πλούτη από τα μαθήματά του και απαίτησε ο ρήτορας να αναλάβει μια ‘τριηραχία’ (δηλ. το κόστος του εξοπλισμού μιας τριήρους) ή, στην περίπτωση που αρνηθεί, να υποχρεωθεί σε ‘ανταλλαγή των περιουσιών’ σύμφωνα με το αττικό δίκαιο. Ο Ισοκράτης αγωνίστηκε δικαστικά (356) και έχασε. Για να υπερασπιστεί την υπόληψή του συνέθεσε κατόπιν τον *Περί αντιδόσεως* με τη μορφή λόγου υπεράσπισης ενάντια σε έναν φανταστικό κατηγορο.

Οι υπόλοιποι λόγοι είναι πολιτικοί. Ο *Πανηγυρικός* (γύρω στο 380) υποστηρίζει ότι οι Έλληνες πρέπει να ενωθούν εναντίον των Περσών με επικεφαλής τους Αθηναίους, ενώ στον *Φίλιππο* του 346 κεντρική προσωπικότητα του πανελλήνιου προγράμματος έχει γίνει ο Μακεδόνας μονάρχης. Μεταξύ αυτών των δύο λόγων γράφτηκαν οι λόγοι για τον βασιλιά Νικοκλή από τη Σαλαμίνα της Κύπρου (λίγο μετά το 374): *Πρός Νικοκλέα* (για τα καθήκοντα του ηγέτη), *Νικοκλής* (για τα καθήκοντα των υπηκόων) και *Ευαγόρας* (εγκώμιο του βασιλιά που είχε πεθάνει πρόσφατα, παρόμοιο με τον *Αγησίλαο* του Ξενοφώντα). Ο *Πλαταιϊκός* (373) και ο *Αρχίδαμος* (στην αρχή της δεκαετίας του 360) γράφτηκαν κάτω από την απειλή της θηβαϊκής ηγεμονίας. Ο *Περί τῆς εἰρήνης* (355) διακηρύσσει την παραίτηση της Αθήνας από κάθε ιμπεριαλιστική βλέψη. Επίσης γύρω στο 355 ο *Αρσέοπαγιτικός* προτείνει οντοπικά να επιστραφεί στον παλιό Άρειο Πάγο ο έλεγχος της ηθικής και πολιτικής εκπαίδευσης των πολιτών. Στον *Παναθηναϊκό* (γράφτηκε μεταξύ 342 και 339) οι επικοδομητικές προτάσεις υποχωρούν μπροστά στο εγκώμιο της Αθήνας που επικεντρώνεται στο παρελθόν (και έχει ψευδαισθήσεις ως προς το παρόν).

Έκδοση: G. Mathieu-E. Brémond (I-IV, Paris 1928-1962) βλ. 1.12.1. BLG 516-521.

Σύμφωνα με την παράδοση ο Ισαίος (περίπου 420-340) ήταν μαθητής του

Ισοκράτη και δάσκαλος του Δημοσθένη. Έγραψε μια *Τέχνη* και περίπου 50 λόγους. Όλοι οι 11 σωζόμενοι λόγοι (ο ένας είναι αποσπασματικός) αφορούν υποθέσεις κληρονομικού δικαίου, ενώ το εκτενές απόσπασμα ενός 12^{ου} λόγου (στον Διονύσιο Αλικαρνασσέα [IV 3.1.1]) αφορά μια υπόθεση πολιτικών δικαιωμάτων. Το ύφος του Ισαίου διακρίνεται για την σαφή επιχειρηματολογία και την απλότητα της γλώσσας (προσεγγίζει το ύφος του Λυσία).

Έκδοση: E. Thalheim (Leipzig² 1903)· *NFPhot.* 35· βλ. 1.12.1. BLG 510.

Ο Λυκούργος (390-324, μαθητής του Ισοκράτη και του Πλάτωνα) ήταν επίσης ένας σημαντικός πολιτικός.

Ανήκε στην αντιμακεδονική παράταξη και μετά τη Χαιρώνεια (338) ανέλαβε τη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, κατόρθωσε να συγκεντρώσει ξανά έναν αξιόλογο στόλο, να καλλωπίσει την Αθήνα με πολυάριθμα κτίρια (μεταξύ των οποίων ήταν και το πρώτο μαρμαρίνο θέατρο του Διόνυσου) και, πράγμα εξίσου σημαντικό, να καταρτίσει ένα επίσημο κείμενο των τριών μεγάλων τραγικών ποιητών.

Από τους 15 λόγους του Λυκούργου που ήταν γνωστοί στην αρχαιότητα σώζεται μόνο ο *Κατά Λεωκράτους* (ένας λιποτάκτης που εγκατέλειψε την Αθήνα μετά τη Χαιρώνεια): πλούσιος σε εκτενή ποιητικά παραθέματα, δεν έχει κομψότητα και χάρη, αλλά βασίζεται αποκλειστικά στην αλήθεια των ισχυρισμών και στη δραματοποίηση (*δείνωσις*) των γεγονότων.

Έκδοση: N.C. Conomis (Leipzig 1970)· βλ. 1.12.1. BLG 512.

Στον κανόνα των ρητόρων ο Υπερείδης (περ. 390-322) έρχεται δεύτερος αμέσως μετά τον Δημοσθένη: η φυσικότητα, η ευστροφία και η πειθώ ήταν οι σημαντικότερες αρετές του (βλ. και τον συγγραφέα *Περί Ύψους* 34).

Στις αρχαίες πηγές ο Υπερείδης παρουσιάζεται ως άνθρωπος των κοσμικών απολαύσεων, ήταν όμως ικανός για πολιτική στράτευση. Αγωνίστηκε ασταμάτητα μαζί με τον Δημοσθένη για την ελληνική ελευθερία και διαφοροποίησε τη θέση του μόνο στην υπόθεση του Αρσάλου. Στην επανάσταση μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου βρέθηκαν ξανά και οι δύο στην ίδια παράταξη. Μετά την ήττα ο Αντίπατρος διέταξε την εκτέλεσή του.

Όλοι οι 56 ή 77 λόγοι που αποδίδονταν στον Υπερείδη χάθηκαν στη διάρκεια του Μεσαίωνα, 6 λόγοι όμως ήρθαν ξανά στο φως χάρη σε παπυρικά ευρήματα. Σχεδόν ακέραιοι σώζονται οι λόγοι *Υπέρ Εϋξενίππου* (παραποίηση χρησμού) και *Κατ' Αθηνογένους* (κτηματική απάτη), αποσπασματικοί είναι οι *Κατά Φιλίππιδου*, *Υπέρ Λυκόφρονος*, *Κατά Δημοσθένους* και ο *Επιτάφιος* για τους πεσόντες στον Λαμιακό πόλεμο (322). Με την απεικόνιση της καθημερινής ζωής, την πνευματώδη ζωντάνια και την κομψή επιχειρηματολογία του ο Υπερείδης αναδεικνύεται ως ο πιο αξιόλογος συνεχιστής του Λυσία. Το ύφος του είναι σαφές, εκλεπτυσμένο και σπινθηροβόλο· η γλώσσα του έχει χαρακτηριστικά που προοιωνίζονται την ελληνιστική κοινή.

Έκδοση: G. Collin (Paris 1946)· *NFPhot.* 31-34· βλ. 1.12.1. BLG 512 κ.ε.

Η δημόσια ζωή αποτελεί το πλαίσιο της βιογραφίας και του λογοτεχνικού έργου του Δημοσθένη (384-322), του μεγαλύτερου εκπρόσωπου της πολιτικής ρητορικής.

Με το όνομά του παραδίδονται 61 λόγοι (42 δικανικοί, 17 συμβουλευτικοί, 2 επιδεικτικοί), 56 'προοίμια' και 6 επιστολές. Οι πολιτικοί λόγοι θεωρούνται γενικά γνήσιοι (με εξαίρεση τον *Περί Ἀλωνήσου*, πιθανώς του Ηγήσιππου), ενώ από τους δικανικούς γνήσιοι θεωρούνται μόνο οι λόγοι εναντίον κηδεμόνων (αμφισβητείται όμως η γνησιότητα του τρίτου λόγου εναντίον του Ἄφοβου (*Πρὸς Ἄφοβον*). Ἦδη στην αρχαιότητα ορισμένοι από τους υπόλοιπους λόγους αποδίδονταν σε άλλους συγγραφείς, όπως ο Δείναρχος ή ο Απολλόδωρος (νόθος είναι οπωσδήποτε ο λόγος *Κατὰ Νεαίρας* που προσφέρει πολλές πληροφορίες για τη θέση της γυναίκας στην Αθήνα του 4^{ου} αι.). Οι δύο επιδεικτικοί λόγοι είναι νόθοι (*Ἐρωτικός*) ή αμφίβολης γνησιότητας (*Ἐπιτάφιος*). Οι επιστολές είναι σχεδόν αναμφίβολα ψευδεπίγραφες.

Ο Δημοσθένης έπρεπε να δοκιμαστεί στη δικανική ρητορική σε νεαρή ηλικία για να του επιστραφεί η οικογενειακή κληρονομιά που είχαν σπαταλήσει ανέντιμοι κηδεμόνες. Για τον σκοπό αυτόν έγραψε τρεις λόγους εναντίον του Ἄφοβου (*Κατὰ Ἀφόβου* α', β', *Πρὸς Ἄφοβον*) και δύο εναντίον του Ονήτορα (*Πρὸς Ὀνήτορα* α', β'). Έγραψε επίσης λόγους για λογαριασμό άλλων. Μετά τον λεγόμενο 'Συμμαχικό Πόλεμο' (357-355) έστρεψε το ενδιαφέρον του αποκλειστικά στην πολιτική (V 2.2.3). Οι λόγοι *Κατὰ Ἀνδροτίωνος*, *Κατὰ Τιμοκράτους* και *Πρὸς Λεπτίνην* έχουν ως σκοπό να απομακρύνουν από την πολιτική σκηνή πρόσωπα που ήταν αντίθετοι στην πολιτική του Εύβουλου (V 2.2.2). Οι μη πολιτικοί λόγοι *Περί συμμοριῶν*, *Ἐπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* και *Περί τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας* παροτρύνουν την αθηναϊκή ηγεσία να παρέμβει οπουδήποτε μια δημοκρατική παράταξη χρειάζεται υποστήριξη. Στον λόγο *Κατὰ Ἀριστοκράτους* (352 ή 351) εμφανίζονται οι πρώτες αναφορές στον Φίλιππο της Μακεδονίας. Ο πρώτος *Κατὰ Φιλίππου* χρονολογείται το 351 ή το 349. Οι τρεις *Ὀλυνθιακοί* (με αφορμή την πολιορκία της Ολύθνου από τον Φίλιππο) ανήκουν στο 349 και 348. Το 348 είδε την Αθήνα να υποχρεώνεται σε διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στην 'ειρήνη του Πολυκράτη' (346). Στην αντιπροσωπεία που πήγε στη Μακεδονία συμμετείχαν τόσο ο Αισχίνης (που κατόπιν κατηγορήθηκε από τον Δημοσθένη για δωροδοκία) όσο και ο Δημοσθένης που για την περίσταση αυτήν έγραψε τον λόγο *Περί τῆς εἰρήνης*. Ἦδη όμως το 344 έρχεται ο δεύτερος *Φιλιππικός*, και ο Δημοσθένης κατηγορεί τώρα τον Αισχίνη για προδοσία, αρχικά χρησιμοποιώντας ως αχυράνθρωπο τον Τίμαρχο (345) και κατόπιν αναλαμβάνοντας τον ρόλο του κατηγορού ο ίδιος (343). Οι λόγοι που εκφώνησαν στη δίκη αυτή ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης σώζονται και οι δύο (με τον κοινό τίτλο *Περί τῆς παραπροσβείας*): ο Αισχίνης αθωώθηκε με διαφορά λίγων ψήφων. Στο 341 ανήκουν οι λόγοι *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ*, ο τρίτος και ο τέταρτος *Φιλιππικός* (αμφίβολης γνησιότητας). Στο μεταξύ το κύρος του Δημοσθένη είχε φτάσει στο απόγειό του: το 340 και το 339 του αποδόθηκε χρυσός στέφανος για τις υπηρεσίες του στην πολιτεία. Όταν το 336 ο Κτησιφών πρότεινε να αποδοθεί άλλη μια φορά η τιμή αυτή στον Δημοσθένη, ο Αισχίνης θέλησε να αμφισβητήσει όλο το πολιτικό έργο του αντιπάλου του προβάλλοντας μια τυπική αντίρρηση. Διασώζονται και οι δύο λόγοι που εκφωνήθηκαν στη σχετική δίκη, ο *Κατὰ Κτησιφῶντος* του Αισχίνη και ο *Περί τοῦ στεφάνου* του Δημοσθένη. Ο Δημοσθένης θριάμβευσε, και ο Αισχίνης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει για πάντα την

Αθήνα.

Τα τελευταία χρόνια του Δημοσθένη δεν ήταν τόσο ένδοξα. Το 324 ο ταμίας του Αλέξανδρου Αρπαλος κατέφυγε στην Αθήνα έχοντας καταχρασθεί ένα τεράστιο χρηματικό ποσό, συνελήφθη, αλλά κατόρθωσε να δραπετεύσει, καθώς ένα μέρος των χρημάτων διοχετεύθηκε σε πολιτικούς που κατόπιν υποστήριξαν την απόδρασή του. Ένας από αυτούς ήταν και ο Δημοσθένης, στον οποίο επιβλήθηκε βαρύ πρόστιμο που αδυνατούσε να πληρώσει με αποτέλεσμα να φυλακισθεί. Δραπέτευσε όμως στην Τροιζήνα και επέστρεψε το 323, όταν μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου η Αθήνα προσπάθησε να αποτινάξει τον μακεδονικό ζυγό (V 2.3.7). Μετά την ήττα αυτοκτόνησε στο νησί Καλαυρία για να μην πέσει στα χέρια του Αντίπατρου.

Υπήρξαν διαφορετικές απόψεις για τον Δημοσθένη ως πολιτικό, αλλά οι λογοτεχνικές αρετές του πάντα θεωρήθηκαν υψηλές. Καθ' όλη την διάρκεια της αρχαιότητας θεωρήθηκε ο μεγαλύτερος ρήτορας. Η ρητορική του, ως συνδυασμός των αρετών του Λυσία και του Ισοκράτη, επιμένει τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μορφή (από τη μια με περίτεχνες περιόδους, από την άλλη με καταϊγισμό λέξεων που σφυροκοπούν το ακροατήριο).

Έκδοση: S.H. Butcher-W. Rennie (I-III, Oxford 1903-1931)· βλ. 1.12.1. BLG 522-527.

Ο Αισχίνης (περίπου 390-315), ένας καθόλου μέτριος ρήτορας, επισκιάστηκε από τη μορφή του μεγάλου αντιπάλου του.

Πριν αναμειχθεί στην πολιτική ήταν δημόσιος *υπογραμματεὺς* και δραματικός ηθοποιός. Το 348 υποστήριξε την υπόθεση της Ολύνθου εναντίον του Φίλιππου, αργότερα όμως εντάχθηκε στην φιλομακεδονική παράταξη και έγινε ο μεγαλύτερος εχθρός του Δημοσθένη. Αθώωθηκε από την κατηγορία της δωροδοκίας, αλλά έχασε τη δίκη σχετικά με την απονομή του στεφάνου και εξορίστηκε στη Ρόδο, όπου ίδρυσε ρητορική σχολή.

Εκτός από 12 (ασφαλώς νόθες) επιστολές σώζονται τρεις λόγοι σχετικοί με τις δίκες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στον λόγο *Κατὰ Τιμάρχου* (345) αποδεικνύεται η αναξιοπιστία του κατηγορού, ενώ στον *Περὶ τῆς παραπροσθείας* (343) η αβασιμότητα της κατηγορίας του Δημοσθένη. Ο λόγος *Κατὰ Κτησιφώντος* (330) χαρακτηρίζεται από λογική και νομική δύναμη και υποστηρίζει τη θέση ότι η πολιτική του Δημοσθένη ήταν υπεύθυνη για την καταστροφή στη Χαιρώνεια. Το ύφος του Αισχίνη δεν είναι συναρπαστικό όπως του Δημοσθένη, αλλά χαρακτηρίζεται από μεγαλοπρέπεια, ευστοχία και σαφήνεια.

Έκδοση: M.R. Dilts (Stuttgart-Leipzig 1997)· βλ. 1.12.1. BLG 521 κ.ε.

Μιμητής του Λυσία και του Δημοσθένη, ο Δείναρχος (360-μετά το 292) δεν έχει ένα σταθερό προσωπικό ύφος και δεν θεωρήθηκε άξιος να συμπεριληφθεί στον κανόνα ήδη από τον Διονύσιο Αλικαρνασσέα.

Ο Δείναρχος ήταν λογογράφος και υποστήριξε την φιλομακεδονική παράταξη. Το 307 εξορίστηκε από τον Δημήτριο τον Πολιορκητή και επέστρεψε μόλις το 292. Από την μεγάλη παραγωγή του (μαρτυρούνται περισσότεροι από 160 λόγοι) σώζονται 3 λόγοι σχετικοί με την υπόθεση του Αρπάλου.

Έκδοση: N.C. Conomis (Leipzig 1975)· βλ. 1.12.1. BLG 510.

1.12.4 Άλλοι ρήτορες

Από τους ρήτορες που δεν περιλαμβάνονταν στον κανόνα, ο Δημάδης (380-319) ήταν περίφημος για την ευρηματικότητα και το πνευματώδες ύφος του. Συνήθιζε

να αυτοσχεδιάζει στους λόγους του και δεν ενδιαφερόταν για την σταθερή μορφή τους. Η ύπαρξη κειμένου των λόγων του αμφισβητήθηκε ήδη στην αρχαιότητα.

Ως οπαδός της φιλομακεδονικής παράταξης προσπάθησε να μεσολαβήσει στους Μακεδόνες βασιλείς. Αναμίχθηκε στη δίκη του Άρπαλου και στους πολέμους των διαδόχων και εκτελέστηκε από τον Κάσσανδρο. Διασώζεται μια συλλογή πνευματωδών και δημητικών αποφθεγμάτων (τα λεγόμενα *Δημάδεια*) που δεν είναι όλα γνήσια.

Σχολιασμένη έκδοση: V. De Falco (Napoli 21954)· βλ. 1.12.1. BLG 513 κ.ε.

Με το όνομα του σοφιστή Αλκιδάμαντα του Ελεάτη παραδίδονται ο *Ὀδυσσεύς* (ένας πλασματικός λόγος του ήρωα εναντίον του Παλαμήδη) και το *Περί σοφιστῶν* (υπέρ του ρητορικού αυτοσχεδιασμού και κατά της εκφώνησης γραπτών, αποστηθισμένων λόγων). Χάθηκαν τα έργα *Φυσικόν*, *Μεσοσηνιακός* και μια συλλογή συμμείκτων με τον τίτλο *Μουσείον* (όπου περιλαμβάνονταν και ένας *Ἄγών Ὀμήρου καὶ Ἡσιόδου*). -Σχολιασμένη έκδοση: G. Avezzi (Roma 1982).

Στον ιστορικό Αναξιμένη (βλ. 1.10.4) πιθανώς ανήκουν δύο έργα του δημοσθένειου corpus (11-12) και η *Ῥητορική πρὸς Ἀλέξανδρον* του αριστοτελικού corpus. -Έκδοση M. Fuhrmann (Leipzig 1966).

Ο σοφιστής Πολυκράτης (βλ. 1.9.3) έγραψε μεταξύ άλλων το ρητορικό γύμνασμα *Βούσιρις* και μια *Τέχνη*. Η *Τέχνη* (II 247 κ.ε. B.-S.) του τραγικού ποιητή Θεοδέκτη (βλ. 1.13.4) μπορεί να θεωρηθεί το πρώτο δείγμα των τεχνικών διδακτικών εγχειριδίων που απαντούν αργότερα στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή (βλ. T. Cole, *QUCC* 52, 1986, 12 κ.ε.).

1.13 Τραγωδία και σατυρικό δράμα

1.13.1. Εισαγωγικό σημείωμα

Στην Αθήνα του 5^{ου} αι. το θέατρο δεν ήταν σε καμιά περίπτωση απλή ψυχαγωγία, αλλά αντιμετωπιζόταν και ως παιδαγωγικός θεσμός ιδιαίτερης σημασίας. Τα θέματα των τραγωδιών προέρχονται κυρίως από τον μύθο, που τώρα όμως εξετάζεται κριτικά στο φως νέων ηθικών και κοσμοθεωρητικών επιταγών. Το τραγικό δράμα δεν εξυμνεί μεγάλες οικογένειες, δεν προβάλλει τις αριστοκρατικές παραδόσεις, αλλά θέτει το πρόβλημα του ανθρώπου και της μοίρας του και αποκαλύπτει τα λάθη, την ενοχή και τον πόνο του θέτοντάς τα αντιμέτωπα με ένα θεϊκό σύμπαν που μπορεί να είναι προπύργιο της δικαιοσύνης αλλά και ακατανόητα εχθρικό. Η τραγωδία εξετάζει επίσης τις πράξεις του ατόμου στο πλαίσιο αξιών που είναι κοινές στο κοινωνικό σύνολο. Το θέατρο είναι επομένως ουσιαστικά 'πολιτικό', μια διαδικασία κατανόησης και αυτοπροσδιορισμού μιας κοινωνίας που είχε αναγάγει τον λόγον σε ακρογωνιαίο λίθο του τρόπου ζωής της.

Τα συστατικά στοιχεία της τραγωδίας ήταν τα ακόλουθα: ο πρόλογος, πριν από την είσοδο του χορού, μπορούσε να λείπει (βλ. *Πέρσες* και *Ικέτιδες* του Αισχύλου)· αντιστοιχούσε σε μια πρώτη πράξη, και πρώτος ο Ευριπίδης τον χρησιμοποίησε για να εκθέσει την προϊστορία του έργου. Η πάροδος ήταν το εισαγωγικό τραγούδι του χορού όταν έπαιρνε τη θέση του στην ορχήστρα. Τα επεισόδια (κατά κανόνα 4) αντιστοιχούν περίπου στις σημερινές πράξεις και διακόπτονταν από τα στάσιμα, τα 'στατικά' τραγούδια του χορού (επίσης κατά κανόνα 4). Η έξοδος ήταν το τελικό τραγούδι του χορού πριν εγκαταλείψει την ορχήστρα. Ο χορός έχασε σταδιακά τη σημασία του στη διάρκεια του 5^{ου} αι. Ο κορυφαίος διαλεγόταν με τους ηθοποιούς εκπροσωπώντας τον χορό. Εκτός από την πάροδο και τα στάσιμα ο χορός μπορούσε να τραγουδά και στη διάρκεια των επεισοδίων και να διε-

ξάγει έναν λυρικό διάλογο με ένα πρόσωπο ('κοιμμός'). Οι ρόλοι παίζονταν από δύο ηθοποιούς (τρεις από την εποχή του Σοφοκλή), καθένας από τους οποίους υποδυόταν περισσότερα από ένα πρόσωπα (τόσο αντρικά όσο και γυναικεία). Μιλούσαν σε απαγγελλόμενους στίχους, αλλά τραγουδούσαν και μονωδίες· μια τέτοια εξέλιξη προς το 'μελόδραμα' προώθησε κυρίως ο Ευριπίδης. Τα διαλογικά μέρη χρησιμοποιούσαν κατά κανόνα το ιαμβικό τρίμετρο και την αττική διάλεκτο· τα αδόμητα μέρη ήταν σε λυρικά μέτρα και είχαν δωρικό 'επίχρισμα'. Ηθοποιοί και χορός φορούσαν μάσκες που μπορούσαν να αλλάζουν στη διάρκεια της παράστασης. Τα κοστύμια επέτρεπαν στο κοινό να αναγνωρίζει τα διάφορα πρόσωπα.

Οι παραστάσεις πραγματοποιούνταν αποκλειστικά στη διάρκεια γιορτών του Διόνυσου και είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα. Από τους υποψήφιους ο επώνυμος άρχων επέλεγε τρεις ποιητές, καθένας από τους οποίους παρουσίαζε μια τετραλογία (τρεις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα στο τέλος). Οι ποιητές που προκρίνονταν για τον διαγωνισμό είχαν στη διάθεσή τους τον χορό, τον εξοπλισμό του οποίου αναλάμβανε ένας εύπορος πολίτης, ο 'χορηγός'. Οι χορηγίες αυτές ήταν δαπανηρές, αλλά τις επιδίωκαν, γιατί απέφεραν τιμές, προνόμια και φήμη. Την απόφαση για την καλύτερη τετραλογία τη λάμβανε μια επιτροπή δέκα πολιτών (ένας από κάθε φυλή) που επιλέγονταν με κλήρωση. Μετά τον αγώνα συντάσσονταν και αρχειοθετούνταν οι 'διδασκαλίες', ένα επίσημο έγγραφο με τους τίτλους των έργων, τα ονόματα των ποιητών και των χορηγών, την απόφαση της επιτροπής και το όνομα του επώνυμου άρχοντα. Ο Αριστοτέλης συγκέντρωσε τις διδασκαλίες σε ένα (χαμένο) έργο, από το οποίο άντλησαν οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι και στο οποίο ανάγονται οι σύντομες πληροφορίες για τους αγώνες και τη χρονολογία των έργων που υπάρχουν στα χειρόγραφα.

Σύμφωνα με έναν αρχαίο ορισμό (Δημήτριος, *Περί έρμηνείας* 169), το σατυρικό δράμα ήταν μια *τραγωδία παίζουσα* που αποσκοπούσε στη συναισθηματική εκτόνωση (*διάχυσις*) μετά την τραγική ένταση. Οι ποιητές και ηθοποιοί του σατυρικού δράματος ήταν οι ίδιοι με αυτούς της τραγωδίας όπως και η δομή, τα θέματα και οι χαρακτήρες. Αντίθετα η φύση του σατυρικού χορού που χαρακτηριζόταν από ερωτική ροπή και αδηφαγία αποτελεί μια γελοιογραφική ανατροπή κάθε ηρωικού πνεύματος.

Με δέρμα κατσίκας στη μέση τους και φαλλό, οι σάτυροι εμφανίζονται συχνά ως δούλοι ενός τερατόμορφου ήρωα (Βούσιρις, Πολύφημος κ.ά.), από τον οποίο απελευθερώνονται στο τέλος με τη βοήθεια ενός άλλου ήρωα (Ηρακλής, Οδυσσέας κ.ά.). Η γλώσσα χαρακτηρίζεται από στοιχεία της καθομιλουμένης και της κωμωδίας και το μέτρο από ελευθερίες άγνωστες στην τραγωδία.

BLG 374-387.

1.13.2 Αισχύλος

Ο πραγματικός θεμελιωτής της αττικής τραγωδίας είναι για μας ο Αισχύλος (525/4-456). Για τον λόγο αυτόν κατατάσσεται στους κλασικούς, ενώ αντίθετα ο σχεδόν σύγχρονός του Πίνδαρος (1.3.4) στους όψιμους αρχαϊκούς ποιητές. Και οι δυο μοιράζονται, όμως, τον ίδιο έντονο ηθικό και θρησκευτικό προβληματισμό, την προτίμηση για το υψηλό ύφος, τις μεγάλες περιόδους και τις εύστοχες μεταφορές.

Ο Αισχύλος πολέμησε σε όλες τις μάχες των Περσικών Πολέμων. Το 476/5 (ή 471/0) και το 458 πήγε στην αυλή του Ιέρωνα των Συρακουσών. Μετά τον θάνατό του στη Γέλα (υποτιθέμενο αυτόγραφο επιτύμβιο επίγραμμα: FGE 131-32) τιμήθηκε στην Αθήνα με ψήφισμα που απάλλασε από τα έξοδα της χορηγίας όποιον δίδασκε δράματα του Αισχύλου. Παρόμοιο προνόμιο παραχωρήθηκε στον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη μόνο μετά το 386. Ο Αισχύλος εμφανίστηκε στο θέατρο το 499/6 και το 484 κέρδισε την πρώτη από τις 13 νίκες του (28 με τις μεταθανάτιες). Από την παραγωγή του γνωρί-

ζουμε 82 τίτλους, από τους οποίους τουλάχιστον 79 είναι βέβαιοι. Εκτός από 490 αποσπάσματα (από τα οποία περίπου 40 είναι ψευδεπίγραφα) σώζονται 7 τραγωδίες: *Πέρσες* (472, μαζί με τις τραγωδίες *Φινεύς*, *Γλαῦκος Ποτρυεύς* και το σατυρικό δράμα *Προμηθεὺς πυρκαεὺς*), *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* (467, το τελευταίο ἔργο μιας τριλογίας που περιλάμβανε τον *Λαίο* και τον *Οιδίποδα* και συμπληρωνόταν από το σατυρικό δράμα *Σφίγξ*), *Ικέτιδες* (πιθανόν γύρω στο 460, το πρώτο ἔργο μιας τετραλογίας που περιλάμβανε επίσης τους *Αιγύπτιους*, τις *Δαναΐδες* και το σατυρικό δράμα *Αμυμώνη*), *Ορέστεια* (458), η μοναδική σωζόμενη τριλογία του αττικού θεάτρου με τα ἔργα *Αγαμέμνων*, *Χορηφοί*, *Ευμενίδες* (ακολουθούσε το χαμένο σατυρικό δράμα *Πρωτεύς*), και *Προμηθεὺς δεσμώτης* που με τα ἔργα *Προμηθεὺς λυόμενος* και *Προμηθεὺς πυρφόρος* αποτελούσε τριλογία, της οποίας η χρονολογία είναι άγνωστη, η σειρά των ἔργων αβέβαιη και η γνησιότητα αμφισβητούμενη. Ἐνα από τα επιχειρήματα που ἔθεσαν σε αμφισβήτηση τη γνησιότητα του ἔργου προσέφερε η μορφή του τυραννικού *Δία* στον *Προμηθεά δεσμώτη* (που είναι πολύ διαφορετική από αυτή του ανώτατου θεματοφύλακα της δικαιοσύνης στα άλλα ἔργα του Αισχύλου). Η σύνθεση και υφολογικές, λεξιλογικές, μετρικές και σκηνικές ενδείξεις τοποθετούν το δράμα πράγματι εκτός των ορίων της γνωστής παραγωγής του Αισχύλου και μάλλον προϋποθέτουν μια χρονολογία όχι πριν από το 430.

Ο Αισχύλος δεν μοιραζόταν την μοιρολατρική απαισιοδοξία πολλών αρχαϊκών ποιητών. Οι μεγάλες κοινωνικοπολιτικές μεταβολές στις οποίες συμμετείχε ενεργά τον οδήγησαν στην πεποίθηση ότι λαοί, πόλεις, οικογένειες και άτομα οδηγούνται στην καταστροφή μόνο όταν παραβιάζουν την τάξη και τη δικαιοσύνη του *Δία*.

Τα ιστορικά και πολιτικά στοιχεία που ανιχνεύονται στο ἔργο του Αισχύλου υποδεικνύουν έναν συνεπή δημοκρατικό προσανατολισμό. Οι *Πέρσες* διδάχτηκαν με χορηγό τον νεαρό Περικλή και εξυμνούν τα επιτεύγματα του Θεμιστοκλή. Στις *Ευμενίδες* το σώμα που συγκροτήθηκε από την Αθηνά ως *φόνων δικασταί* (*Ευμ.* 483) είναι ακριβώς ο Ἄρειος Πάγος, οι αρμοδιότητες του οποίου περιορίστηκαν δραστηκά από τον Εφιάλτη (462/1). Επίσης η συμμαχία που συνήψαν το 461 το Ἄργος και η Αθήνα αντανακλάται στον ἔπαινο του φιλόξενου και δημοκρατικού Ἄργους στις *Ικέτιδες* (στ. 605-624) και στο τριπλό εγκώμιο του Ἄργους στις *Ευμενίδες* (στ. 287-291, 667-673, 762-774). Για άλλες πολιτικές αναφορές βλ. *SCG* 258-280, *PT* II 20-26.

Στο επίκεντρο του αισχύλειου δράματος βρίσκονται η πράξη και η ενοχή, η αναζήτηση μιας εξήγησης για τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του, παρόλο που τα πάντα καθορίζονται από τη θέληση των θεών και ένα άτομο μπορεί να τιμωρηθεί για ένα κληρονομικό αμάρτημα. Ο Αισχύλος πίστευε στην (αρχαϊκή) αιτιακή αλυσίδα *ἄλθος-κόρος-ὑδρίς-ἄτη*. Ο δράστης ενός εγκλήματος επωμίζεται αναπόφευκτα και τις συνέπειές του (*Αγ.* 1564 *παθεῖν τὸν ἔρξαντα*, *Χορηφ.* 313), και η γνώση προέρχεται από τον πόνο (*Αγ.* 177 *πάθει μάθος*). Το αναπτυγμένο ηθικό και θρησκευτικό αίσθημα όμως απομακρύνει τον Αισχύλο από παραδοσιακές αντιλήψεις, π.χ. την πίστη στον φθόνο των θεών (που είναι ακόμη πολύ έντονη στον Ηρόδοτο): οι θεοί δεν φθονούν την ευδαιμονία, αλλά είναι αμείλικτοι στην τιμωρία της αδικίας (*Αγ.* 750-81). Ωστόσο η παντοδυναμία τους δεν καταργεί την ανθρώπινη βούληση ούτε την επικαθορίζει.

Οι *Πέρσες* επιχειρούν να εξηγήσουν την απροσδόκητη ολοκληρωτική ήττα ενός τεράστιου στρατού και να εντοπίσουν έναν καθολικό νόμο για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ἐτσι προκύπτει η αντίληψη για έναν *Δία* που τιμωρεί κάθε υπέρβαση. Η τιμωρία λειτουργεί επίσης ως παραίνεση για τις επόμενες γενιές. Αυτή η ενίσχυση της ανθρώπινης ευθύνης έναντι της θεϊκής δράσης είναι ένα από τα

κύρια θέματα του Αισχύλου. Στους *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας* ο Ετεοκλής αναγνωρίζει ότι θα εκπληρώσει την πατρική κατάρα που συνεπάγεται τον αφανισμό του γένους (στ. 653-655), αν έρθει ο ίδιος αντιμετώπος με τον αδερφό του, κάτι που δεν τον εμποδίζει να επιλέξει χωρίς διαταγή τη σωτηρία της Θήβας. Στις *Ικέτιδες* ο Πελασγός αντιμετωπίζει το δίλημμα είτε να προσφέρει προστασία στους φυγάδες με αποτέλεσμα την εμπλοκή του Άργους σε πόλεμο είτε να αρνηθεί επιστρέφοντας την οργή του Διός *ἀφίικτορος*. Στον *Αγαμέμνονα* επίσης ο ομώνυμος ήρωας αντιμετωπίζει το δίλημμα είτε να θυσιάσει την κόρη του Ιφιγένεια, ώστε να ξεκινήσει η τρωική εκστρατεία, της οποίας είναι επικεφαλής, είτε να παραιτηθεί από την εκστρατεία. Η τριλογία αυτή είναι επίσης η ιστορία μιας μεγάλης οικογένειας, κάθε μέλος της οποίας κληρονομεί προγονική ενοχή και ταυτόχρονα βαρύνεται από προσωπική ενοχή (από τη φρικαλέα πράξη του Ατρέα έως τη μητροκτονία του Ορέστη). Τελικά η θλιβερή μοίρα του γένους διευθετείται στο πλαίσιο των δομών της πόλης (του Άρειου Πάγου ως προπύργιου της δικαιοσύνης και της αρμονικής κοινωνικής συνύπαρξης).

Η πλοκή των δραμάτων του Αισχύλου είναι στατική, και ο χορός έχει κεντρική σημασία. Τα πρόσωπα (ακόμη και τόσο αξιοσημείωτοι χαρακτήρες όπως ο Ετεοκλής και η Κλυταιμνήστρα) παρουσιάζονται με αρχαϊκή μονολιθικότητα. Ωστόσο ο Αισχύλος ήταν και ένας μεγάλος καινοτόμος: εισήγαγε τον δεύτερο υποκριτή, τη θεματική ενότητα της τριλογίας (την ενοποίηση των ξεχωριστών τραγωδιών σε ένα μεγάλο δράμα) και αναρίθμητους σκηνικούς νεωτερισμούς (βλ. *Βίο* 14).

Τα αποσπάσματα επιβεβαιώνουν μεταξύ άλλων τον ισχυρισμό, που αποδίδεται στον ίδιο τον Αισχύλο, ότι τα δράματά του είναι “κομμάτια (*τεμάχη*) από τα μεγάλα δείπνα του Ομήρου” (test. 112a).

Θέμα των *Μυρμιδόνων* ήταν ο θάνατος του Πάτροκλου (Λ. 16-18), αλλά ο Αισχύλος εισήγαγε νέα στοιχεία (η φίλια Αχιλλέα και Πάτροκλου εδώ γίνεται έρωτας). Στους *Φρύγες* ή *Ἐκτορος Λύτρα* (βλ. Λ. 24) μια τεράστια ζυγαριά μεταφέρθηκε στη σκηνή για να ζυγιστεί το πτώμα του Έκτορα. Ομηρικά θέματα είχαν επίσης οι τραγωδίες *Κίρκη*, *Οσολόγοι*, *Πηνελόπη*, *Πρωτεύς*, *Ψυχαγωγοί*, *Ψυχοστασία*, *Σεμέλη*, και πιθανόν, *Κάρες*, *Νηρηίδες* και *Σίσυφος πετροκυλιστής* (βλ. S. Radt, *Prometheus* 12, 1986, 1-9).

Για τους αρχαίους ο Αισχύλος ήταν επίσης ο μεγαλύτερος σατυρικός δραματογράφος. Τα σωζόμενα αποσπάσματα δείχνουν ότι αυτός ο κατεξοχήν *σεμνός ποιητής* μπορούσε επίσης να πραγματευθεί ελαφρά και αστεία θέματα με εξαιρετική επιδεξιότητα.

Ζωντάνια και φρεσιάδα αποπνέουν τα εκτενή πατυρικά αποσπάσματα των *Θεωρών* ή *Ισθμιαστών* (όπου οι Σάτυροι ως επίδοξοι αθλητές μπλέκουν σε έναν αστείο καυγά με τον Διόνυσο), και κυρίως οι *Δικτυουίκοι* (όπου η “ψαριά” είναι το κιβώτιο μέσα στο οποίο ήταν κλεισμένη η Δανάη με τον μικρό Περσέα). Σώζονται μόνο σκόρπιες πληροφορίες για τα άλλα σατυρικά δράματα, τίτλοι και ορισμένα αποσπάσματα.

Εκδ.: M.L. West (Stuttgart 1990): αποσπάσματα: *TGF* III· ελεγείες: *IEG* II 28-29, *PE* II 55-56 (βλ. *FGE* 130-132), *BLG* 388-402.

1.13.3 Σοφοκλής

Ο Σοφοκλής (497/6-406) ανήκει στον ‘χρυσό αιώνα’ της ελληνικής λογοτεχνίας.

Ανέλαβε σημαντικά δημόσια αξιώματα: ήταν επικεφαλής των Ελληνοταμιών (443/2) και στρατηγός πρώτα μαζί με τον Περικλή (441/0) και κατόπιν με τον Νικία (428/7). Το 413 ειλέχτηκε στο σώμα

των προβούλων που ήταν επιφορτισμένοι με την προετοιμασία της κυβέρνησης των Τετρακοσίων. Μετά τον θάνατό του τιμήθηκε ως ήρωας με την επωνυμία *Δεξίων*, επειδή φιλοξένησε για ένα διάστημα στο σπίτι του το άγαλμα του Ασκληπιού, όταν η λατρεία αυτού του θεού εισήχθη στην Αθήνα (420· ο Σοφοκλής έγραψε και έναν παιάνα για την περίπτωση: PMG 737). Ήταν φίλος του Ηρόδοτου, στον οποίο φαίνεται ότι αφιέρωσε μια ωδή το 442 (απ. ελεγ. 5 W· βλ. όμως FGE 304-305). Τραγικοί ποιητές ήταν επίσης ο γιος του Ιοφών (TrGF 22) και ο εγγονός του Σοφοκλής ο νεότερος (TrGF 62), που μετά τον θάνατο του παππού του δίδαξε τον *Οιδίποδα επί Κολωνῶν*. Ο Σοφοκλής εμφανίστηκε στο θέατρο το 468 με τον *Τριπτόλεμο* και κέρδισε συνολικά περίπου 20 νίκες. Έγραψε περισσότερα από 120 έργα (γνωρίζουμε περισσότερους από 123 τίτλους οι 7 από τους οποίους είναι αμφίβολης πατρότητας). Εκτός από τα περίπου 1150 αποσπάσματα σώθηκαν και 7 τραγωδίες: *Αίας* (ανάμεσα στο 456 και 446), *Αντιγόνη* (σχεδόν σίγουρα το 442), *Τραχίνιαι* (λίγο μετά το 438), *Οιδίπους Τύραννος* (ίσως λίγο μετά το 415, βλ. SPA 155-165, SCG 287-291), *Ηλέκτρα* (ίσως μεταξύ 420 και 410), *Φιλοκτήτης* (409) και *Οιδίπους επί Κολωνῶν* (401 ή πιθανότερα 405). Ένας πάπυρος (περίπου 450 στίχοι, από τους οποίους το ένα τρίτο σχεδόν ανέρραιοι) μας χάρισε σημαντικά τμήματα του σατυρικού δράματος *Ίχνηνταί* (άγνωστης χρονολογίας).

Το ενδιαφέρον του Σοφοκλή δεν εστιάζεται στους θεούς (που παρουσιάζονται ανεξιχνίαστοι) ούτε στο πρόβλημα της ενοχής και της τιμωρίας αλλά κυρίως στην αντίδραση του ανθρώπου στη δυστυχία που τον πλήττει και αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της φύσης του. Στην πληθώρα των συμφορών ο ήρωας του Σοφοκλή αντιπαρατάσει μια πεισματική, ευγενή και αμείλικτη σταθερότητα έως την αυτοκαταστροφή και τελικά οδηγεί με την απόρριψη κάθε συμβιβασμού στην απόλυτη μοναξιά.

Με εξαιρετικό σεβασμό προς την παραδοσιακή θρησκεία, την οποία αποδέχεται χωρίς να εξετάζει τις αρχές της, όπως ο Αισχύλος, ή το περιεχόμενό της, όπως ο Ευριπίδης, ο Σοφοκλής πολεμά τη νέα ανθρωποκεντρική αντίληψη του κόσμου (Αναξαγόρας) και τον σχετικισμό των σοφιστών. Στην *Αντιγόνη* παρουσιάζεται αναλυτικά η θεωρία της προόδου, αλλά τα αναρίθμητα *ευρήματα* του ανθρώπου είναι επισφαλή χωρίς τον σεβασμό στους πατροπαράδοτους νόμους και "στη δικαιοσύνη που καθθαγιάζεται από τον όρκο" (στ. 332-375). Η *Αντιγόνη* θυσιάζεται στο όνομα αυτών των αιώνων αρχών, ενώ ο φωτισμένος Κρέων, ο εκπρόσωπος μιας κοσμικής αντίληψης για την κρατική εξουσία, θα εμπλέξει την τύχη της Θήβας στην τραγωδία της οικογένειάς του. Η παθιασμένη επίκληση "των αρχαίων νόμων του Δία" είναι ένα θέμα που επαναλαμβάνεται συχνά (*Ηλ.* 1090-1097, *ΟΤ* 863-872, *ΟΚ* 1381-82 κλπ.), όπως και η υπεράσπιση της μαντικής, κυρίως στον *Οιδίποδα Τύραννο*. Στο έργο αυτό η Ισκάστη, που συνεχώς υποτιμά τους χρησμούς (711-12, 720-725, 857-858 κ.ά.), είναι η πρώτη που διδάσκει την αλήθειά τους. Και ο Οιδίποδας, που υπερηφανεύεται ότι η γνώμη του γελοιοποίησε την δοκμισσοφία των μάντεων (387-398), αναγκάζεται τελικά να παραδεχτεί τη μηδαιμνότητά του μπροστά στη δύναμη των θεών. Στην *Ηλέκτρα* η ίδια η μητροκτονία είναι μια επιτρεπτή, ακόμη και συγγνωστή πράξη, επειδή επιτάσσεται από τον χρησμό του Απόλλωνα. Οι Ερινύες που είχαν τόσο σημαντική θέση στον Αισχύλο δεν αναφέρονται ούτε μια φορά (η ίδια ασυμβίβαστη συμμόρφωση στους δελφικούς χρησμούς χαρακτήριζε και χαμένα έργα, όπως *Κρέουσα*, *Χρύσης*, *Ερμιόνη*). Η απόρριψη της σοφιστικής είναι ιδιαίτερα έντονη στον *Φιλοκτήτη*, όπου ο Οδυσσεύς, για τον οποίο ο σκοπός αγιάζει τα μέσα (79-85), παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τον άδικο λόγο των *Νεφελών* του Αριστοφάνη. Η αδίστακτη ηθική του τον φέρνει αντιμέτωπο με τον αριστοκρατικό χαρακτήρα που ενσαρκώνει ο Νεοπτόλεμος. Βλ. SCG 280-292, PT II 26-29.

Και ο Σοφοκλής φημιζόταν ως μεγάλος σατυρικός δραματογράφος (βλ. Διοσκορίδη, *Παλ. Ανθ.* 7,37). Οι *Ίχνηνταί* και ορισμένα αποσπάσματα άλλων σατυρικών δραμάτων δείχνουν πράγματι μια εξαιρετική κωμική φλέβα.

Η υπόθεση των *Ίχνηντων* είναι αυτή του Ομηρικού *Ύμνου στον Ερμή* (με τροποποιήσεις): για να

Ξαναβρεί το κλεμμένο κοπάδι του ο Απόλλωνας εμπιστεύεται τον Σιληνό και τους Σατύρους. Η γεμάτη ζήλο ιχνηλασία τους διακόπτεται από μυστηριώδεις ήχους που φαίνεται να προέρχονται από τα έγκατα της γης: είναι ο μικρός Ερμής, όπως εξηγεί η τροφός του Κυλλήνη, που παίζει την νεότευκτη λύρα του με χορδές από δέρμα βοδιού, και έτσι οι Σάτυροι συλλαμβάνουν τον κλέφτη. Στο χαμένο τελευταίο μέρος του δράματος ο Απόλλωνας και ο Ερμής θα πρέπει να συμφιλιώνονταν. Εκτενή πατυρικά αποσπάσματα σώζονται και από τον Ίναχο (πρόκειται για τον πατέρα της μεταμορφωμένης σε αγελάδα Ιούς). Από άλλα έργα σώζονται μόνο τίτλοι ή στίχοι και λέξεις - γλωσσήματα.

Στις δραματοουργικές καινοτομίες του Σοφοκλή ανήκουν η εισαγωγή του τρίτου υποκριτή, ο περιορισμός του ρόλου του χορού και η εγκατάλειψη της ενότητας της τριλογίας αισχύλειου τύπου (με τη μοναδική, όπως φαίνεται, εξαίρεση μιας *Τηλέφειας*). Αντίθετα με την αρχαϊκή ποίηση, ο μύθος δεν επικεντρώνεται πλέον στο γένος αλλά στον ήρωα ως άτομο. Οι χαρακτήρες του Σοφοκλή είναι ανώτεροι από τους καθημερινούς αλλά λιγότερο στατικοί από τους αντίστοιχους του Αισχύλου και κάποτε έχουν λεπτές αποχρώσεις (π.χ. η Δηϊάνειρα).

Ο Σοφοκλής ήταν ένθερμος μιμητής του Ομήρου όπως και ο Αισχύλος και χαρακτηρίστηκε μάλιστα ως 'τραγικός Όμηρος' (test. 115a-b). Η δραματοποίηση ολόκληρων ομηρικών επεισοδίων είναι πάντως σπανιότερη σε σχέση με τον Αισχύλο και περιορίζεται στα έργα *Ναυσικά*, *Νίπτρα* και ίσως *Φαίαιες*. Ήδη οι αρχαίοι είχαν τονίσει την εξάρτηση του Σοφοκλή από τον επικό κύκλο (κυρίως όσον αφορά τους μύθους της Τροίας) βλ. (και γενικά για τα αποσπάσματα) S. Radt, *Entretiens Hardt* 29 (1983) 185-231.

Ο Σοφοκλής απέφυγε το πομπώδες ύφος και τις τολμηρές μεταφορές του Αισχύλου. Η γλώσσα του στόχευε στην ομαλή και φυσική διατύπωση. Πολύ νωρίς στην αρχαιότητα θεωρήθηκε ο κλασικός τραγικός ποιητής, και το ύφος του χαρακτηρίστηκε 'μέσο', ανάμεσα στο πομπώδες του Αισχύλου και το απλό του Ευριπίδη.

Ο ίδιος ο Σοφοκλής αναγνώριζε τρεις φάσεις εξέλιξης του ύφους του (test. 100): η πρώτη ήταν επηρεασμένη από τον *δγκον* του Αισχύλου, η δεύτερη διακρινόταν για το *πικρόν και κατάτεχνον*, η τρίτη επικεντρώθηκε στην αναπαράσταση του χαρακτήρα των προσώπων (*ήθικώτατος*). Όλες οι σωζόμενες τραγωδίες φαίνεται ότι ανήκουν στην τρίτη φάση που παρουσιάζει εξαιρετικές ηθογραφικές ικανότητες. Ίχνη από τις άλλες δύο φάσεις υπάρχουν στα αποσπάσματα (Radt, ό.π. 213-215).

Εκδ.: H. Lloyd-Jones - N.G. Wilson (Oxford 1990), R.D. Dawe (Stuttgart-Leipzig 31996)· αποσπάσματα: TrGF IV· ελεγείες: IEG II 165-66· PE II 58-59. BLG 402-415.

1.13.4 Ευριπίδης

Αν και σύγχρονος του Σοφοκλή, ο Ευριπίδης (485/4-406) είναι ο δημιουργός ενός νέου θεάτρου που προσεγγίζει τα πολιτιστικά προβλήματα της εποχής του και χαρακτηρίζεται από την απομυθοποίηση των παραδοσιακών αξιών, κυρίως της θρησκείας. *Τύχη* ή *θεοί*; είναι το βασανιστικό ερώτημα του Ευριπίδη. Στο θέατρο αυτό ο μυθικός ήρωας από τη μια πλευρά προσαρμόζεται στα μέτρα του κοινού ανθρώπου και από την άλλη εκφράζει τα προβλήματα και την διαμαρτυρία ευρύτερων κοινωνικών ομάδων.

Η παράδοση θεωρεί τον Ευριπίδη μαθητή του Αναξαγόρα (βλ. 1.9.1), και ο φιλόσοφος αυτός πράγματι τον επηρέασε αποφασιστικά. Η παράδοση τον συσχετίζει επίσης με τον βασιλιά Αρχέλαο, τους σοφιστές Πρωταγόρα και Πρόδικο και τον Σωκράτη. Το 408 πήγε στην αυλή του Αρχέλαου της

Μακεδονίας (όπως και ο Αγάθων και ο Τιμόθεος). Πέθανε εκεί δύο χρόνια αργότερα, και τα τελευταία έργα του (*Βάκχες*, *Αλκμείων*, *Ίφιγένεια ἐν Αὐλίδι*) διδάχτηκαν από έναν ομώνυμο γιο ή ανειμίό του. Στον Ευριπίδη αποδίδονταν ένα επιτύμβιο επίγραμμα για τους νεκρούς στις Συρακούσες (βλ. 1.15.8) και ένα επινίκιο για την ολυμπιακή νίκη του Αλκιβιάδη (το 416;) στην αρματοδρομία (*PMG* 755-56), η γνησιότητα του οποίου αμφισβητήθηκε ήδη στην αρχαιότητα (βλ. Πλούτ. *Δημ.* 1,1). Το 455 πήρε για πρώτη φορά μέρος σε δραματικούς αγώνες (*Πελοπιδες*). Έγραψε 22 τετραλογίες (γνωρίζουμε 82 βέβαιους τίτλους), αλλά κέρδισε μόνο 5 νίκες (την πρώτη το 441, μία μεταθανάτια). Εκτός από 1100 αποσπάσματα και το σατυρικό δράμα *Κύκλωψ* σώθηκαν 17 τραγωδίες: *Άλκηστις* (διδάχτηκε το 438 στη θέση σατυρικού δράματος μετά την τριλογία *Κρήσσαι*, *Άλκμείων διὰ Ψωφίδος*, *Τήλεφος*), *Μήδεια* (431), *Ηρακλείδες* (ίσως 430), *Ιππόλυτος* (428), *Άνδρομάχη* (μεταξύ 429 και 425), *Εκάβη* (γύρω στο 425-424), *Ικέτιδες* (423 ή 422), *Ηρακλής* (γύρω στο 416), *Τρωάδες* (415: τρίτο δράμα μιας τριλογίας αισχύλειου τύπου που περιλάμβανε επίσης τον Αλέξανδρο, τον Παλαμήδη και το σατυρικό δράμα *Σίσυφος*), *Ίφιγένεια ἐν Ταύροις* (ίσως 414 ή 413), *Ηλέκτρα* (ίσως 413, σύμφωνα με άλλη άποψη, που βασίζεται σε μετρικά κριτήρια, μεταξύ 421 και 417), *Ελένη* (412), *Των* (411), *Φοίνισσες* (ίσως μεταξύ 411 και 409), *Ορέστης* (408), *Ίφιγένεια ἐν Αὐλίδι* και *Βάκχες* (και τα δυο διδάχτηκαν μετά τον θάνατο του Ευριπίδη). Ο *Ρήσος*, που δραματοποιεί τη νυχτερινή κατασκοπευτική επιχείρηση του Οδυσσέα και του Διομήδη στο στρατόπεδο των Τρώων (βλ. *Ιλ.* 10), είναι ψευδεπίγραφος: το ομώνυμο έργο του Ευριπίδη χάθηκε, και το σωζόμενο ανήκει σε άγνωστο ποιητή του 4^{ου} αι.

Σύμφωνα με ένα ανέκδοτο που παραδίδει ο Αριστοτέλης, ο Σοφοκλής έλεγε ότι ο ίδιος παρουσίαζε χαρακτήρες “όπως θα έπρεπε να είναι”, ενώ ο Ευριπίδης “όπως είναι” (*Ποιητ.* 25, 1460b 33-34). Ο Ευριπίδης παρουσιάζει στη σκηνή τον άνθρωπο με όλα τα λάθη και τις αντιφάσεις του ανυψώνοντας λογοτεχνικά μια ολόκληρη σειρά ταπεινών και περιθωριοποιημένων χαρακτήρων, οι οποίοι στα έργα του επιδεικνύουν ικανότητα για συνετές, ακόμη και ευγενείς σκέψεις. Σημαντική παρουσία στο έργο του Ευριπίδη έχουν και οι γυναίκες, για τη μειονεκτική θέση των οποίων ο ποιητής λέει στο κοινό του πράγματα που δεν είχαν ακουστεί ποτέ πριν (βλ. *Μήδ.* 230-251).

Για τον Αριστοφάνη ο Αισχύλος ήταν ο κατεξοχήν δάσκαλος της πόλης, ενώ ο Ευριπίδης με τον διαβρωτικό ορθολογισμό του ήταν ο διαφθορέας της. Ο Ευριπίδης πράγματι δεν πρόσφερε στους συμπολίτες του ερείσματα ή παραδείγματα για την ερμηνεία της πραγματικότητας. Το θέατρό του ταυτίζεται με την απελπισμένη και μάταιη αναζήτηση μιας νομοτελειακής τάξης στην αταξία των ανθρωπινων πραγμάτων. Καταπιεσμένος από έναν κόσμο στον οποίο δεν υπάρχει καμιά ανώτερη ηθική, ο ήρωας του Ευριπίδη μπορεί στην καλύτερη περίπτωση να βρει μια άγκυρα σωτηρίας μέσα του ή στη φιλική αλληλεγγύη και στις σχέσεις με τους ομοίους του. Από την άποψη αυτήν ο Ηρακλής του Ευριπίδη, που δέχεται να ζήσει στην ταπείνωση, επειδή τον στηρίζει η αδελφική φιλία του Θησέα, και ο Αίαντας του Σοφοκλή έχουν διαμετρικά αντίθετες στάσεις ζωής.

Αν διαβάσει κανείς το έργο του Ευριπίδη ‘πολιτικά’, διαφαίνεται μια σταδιακή μετατόπιση από την ανεπιφύλακτη υποστήριξη του προγράμματος του Περικλή στην αποφασιστική απόρριψη κάθε είδους ιμπεριαλισμού και σε φιλειρηνικές απόψεις που φέρνουν τον Ευριπίδη κοντά στον Αριστοφάνη. Ο φλογερός πατριωτισμός των παλαιότερων έργων – της *Μήδειας* (στ. 824-845), των *Ηρακλειδών*, της ριζικά αντιλακωνικής *Άνδρομάχης* (στ. 445-463) – μετατρέπεται από το τέλος της δεκαετίας του 420 σε μια όλο και αποφασιστικότερη αντιπολεμική στάση: από τον χαμένο *Κρεσφόντη* (απ. 453 Ν.²) και τον *Ερεχθέα* (απ. 60 Α.) στις *Ικέτιδες*, τον *Ηρακλή* (στο τέλος του οποίου αγκαλιάζονται ο Ηρακλής, ο ήρωας της δωρικής φυλής, και ο Θησέας, ο μυθικός γενάρχη των Αθηναίων), τις *Τρωά-*

δες (μια αδυσώπητη απεικόνιση της φρίκης του πολέμου και καταδίκη κάθε ιμπεριαλιστικής επιχείρησης αμέσως πριν από τη σικελική εκστρατεία), και τις δραματικές επικλήσεις της *Ελένης* (στ. 1150-1160). Παράλληλα (βλ. ήδη *Ικέτ.* 238-245) προβάλλεται, εναντίον τόσο των υπεροπτών πλουσίων όσο και των δημαγωγών, ο αποφασιστικός ρόλος της 'μεσαιάς τάξης', π.χ. των *αΐτουργών*, που εκπροσωπούνται από τους αγρότες, όπως ο σύζυγος της Ηλέκτρας στο ομώνυμο έργο, οι οποίοι "μόνοι σώζουν τη γη" (*Ορ.* 920). Ίχνη στο έργο του Ευριπίδη άφησε και η συμμαχία που συνήψαν το 412 η Σπάρτη και η Περσία. Ο ποιητής, ο οποίος στην *Ανδρομάχη*, στην *Εκάβη* και στις *Τρωάδες* είχε πάρει με ανθρώπινη συμπάθεια το μέρος των βαρβάρων, τους παρουσιάζει τώρα ως ωμούς, σκληρούς, απολίτιστους και δούλους από τη φύση τους (βλ. *ΙΑ* 1401). Στην *Ίφιγένεια έν Αύλιδι* η εκστρατεία εναντίον της Τροίας αποκτά χαρακτηριστικά μιας δίκαιης πανελληνίας επιχείρησης εναντίον του προαιώνιου εχθρού, για την οποία αξίζει κανείς να θυσιαστεί (βλ. *SCG* 292-310, *PT* II 29-33).

Ο *Κύκλωψ* είναι το μοναδικό σατυρικό δράμα που σώθηκε ανέκδοτο, αλλά εδώ οι Σάτυροι είναι απλοί θεατές της δράσης. Ο περιορισμός του ρόλου του χορού δεν είναι η μόνη διαφορά σε σχέση με τα γνωστά έργα του Αισχύλου και του Σοφοκλή: ακόμη και στα (κάπως υπερβολικά) αστεία του ο *Κύκλωψ* δείχνει προτίμηση για ηθικο-κοινωνικές αναφορές και φιλοσοφικούς στοχασμούς. Ο αγώνας λόγων μεταξύ Οδυσσέα και Πολύφημου παρουσιάζει την αντίθεση *νόμος - φύσις*, και ο λόγος του τελευταίου (316-346) με τον ηδονιστικό υλισμό του απηχεί σύγχρονες σοφιστικές απόψεις (δίκαιο του ισχυροτέρου κ.ά.).

Ο *Κύκλωψ* φαίνεται ότι σατιρίζει τις ακραίες σοφιστικές τάσεις του σύγχρονου ολιγαρχικού ρεύματος: βλ. L. Paganelli, *Echi storico-politici nel Ciclope euripideo* (Padova 1979). Από άλλα 8 σατυρικά δράματα σώζονται οι τίτλοι και ορισμένα αποσπάσματα. Στο απ. 282 N² υπάρχει μια έντονη επίθεση εναντίον των αθλητών που, όπως και στον Ξενοφάνη, παρουσιάζονται ως κοινωνικά παράσιτα. Βλ. επίσης L. Campo, *I drammi satireschi della Grecia antica* (Milano 1940) 52-62.

Κύριο χαρακτηριστικό του Ευριπίδη είναι η αγάπη του τολμηρού πειραματισμού που τον οδήγησε στην αναζήτηση νεωτερισμών σε κάθε περιοχή, αλλά δεν εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από τους συγχρόνους του.

Στους *Βατράχους* ο Αριστοφάνης διακωμωδεί τις καινοτομίες που εισήγαγε ο Ευριπίδης στην τραγωδία (αφηρωοποίηση των πρωταγωνιστών, εισαγωγή ταπεινών χαρακτήρων, ρητορικές λεπτολογίες, σκανδαλώδη πάθη κλπ.). Τυπικά δομικά στοιχεία του δράματος του Ευριπίδη είναι ο πρόλογος που διαγράφει το πλαίσιο του δράματος, ο αγώνας (δηλ. η εκτενής διαλεκτική αντιπαράθεση δύο προσώπων), η συχνή χρήση του από μηχανής θεού (που στο τέλος λύνει τον 'γόρδιο δεσμό' της δράσης ή δίνει πληροφορίες για τη μελλοντική τύχη των ηρώων ή την ίδρυση μιας λατρείας), η περαιτέρω μείωση των χορικών (που έχουν όλο και μικρότερη σχέση με τη δράση) και η εισαγωγή στα επεισόδια μονωδιών που δείχνουν την επίδραση των νέων διθυραμβοποιών Φρύνη και Τιμόθεου (βλ. *1.15.1*).

Μετά τον θάνατό του ο Ευριπίδης απέκτησε πολύ μεγαλύτερη φήμη: τον μιμήθηκε ο Μένανδρος, τον μελέτησαν οι Αλεξανδρινοί, και αποτέλεσε πρότυπο ποιητών, όπως ο Έννιος, ο Πακούβιος και ο Άκκιος. Αναγνωρίστηκε ήδη από τον Αριστοτέλη, όχι χωρίς επιφυλάξεις (*Ποιητ.* 13,1453a 28-30). Σε σχέση με τους προκατόχους του το δράμα του Ευριπίδη ήταν ρεαλιστικό και διακρινόταν για την περισσότερο εκλεπτυσμένη ανάπτυξη της πλοκής, την θεαματικότερη και πλουσιότερη σε σκηνικά ευρήματα δράση, τις περιπέτειες, τις απροσδόκητες λύσεις, το ύφος που πλησίαζε την καθομιλουμένη και την νεωτερικότερη μουσική.

Έκδ.: J. Diggle (I-III, Oxford 1981-1994)· αποσπάσματα: *TGF· SE· NFE· NFPhot.* 58-62. *BLG* 415-433.

1.13.5 Άλλοι τραγικοί ποιητές

Εκτός από τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη ο αλεξανδρινός κανόνας των τραγικών περιλάμβανε επίσης τον Ίωνα από τη Χίο (περίπου 490-422) και τον Αχαιό από την Ερέτρια (5^{ος} αι.). Ο Αχαιός φημιζόταν κυρίως για τα σατυρικά δράματά του. Για το έργο του πολύπλευρου Ίωνα (ήταν επίσης λυρικός ποιητής, ιστορικός και φιλόσοφος) γράφτηκαν στην ελληνιστική εποχή υπομνήματα (Αρίσταρχος, Δίδυμος) και μονογραφίες (Βάτων).

Ο Ίων σχετιζόταν με τον Κίμωνα, τον Θεμιστοκλή, τον Αισχύλο και τον Σοφοκλή. Αρχισε να δίδασκει τραγωδίες γύρω στο 450 και έγραψε περίπου δέκα τετραλογίες: σώζονται 11 τίτλοι (ανάμεσά τους το αινιγματικό *Μέγα δράμα*) και 68 σύντομα αποσπάσματα (TrGF 19). Έγραψε επίσης διθύραμβους, εγκώμια, ύμνους (PMG 740-746, SLG 316), ελεγείες (IEG II 79-82) και σε πεζό λόγο (FGrHist 392) μια *Χίου κτίσιν*, ταξιδιωτικά απομνημονεύματα (*Επιδημιαί*) και τον *Τριαγμό* (VS 36), ένα κοσμολογικό έργο με άγνωστο περιεχόμενο. Από τον σύγχρονό του Αχαιό (TrGF 20) σώθηκαν κάπου 20 τίτλοι και 55 αποσπάσματα, κυρίως από σατυρικά δράματα.

Σημαντική θέση στην ιστορία της τραγωδίας κατέχει ο Αγάθων (448/6 - μετά το 405). Στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνα γιορτάζει την πρώτη του νίκη (Λήναια 416). Επηρεάστηκε πολύ από τη ρητορική του Γοργία και τον νέο διθύραμβο, περιόρισε τα χορικά σε απλά μουσικά ιντερμέδια (*έμβόλιμα*), εισήγαγε τη χρωματική μουσική κλίμακα στην τραγωδία και αντικατέστησε μάλιστα σε μια περίπτωση τον μύθο με θέμα δικής του έμπνευσης (βλ. Αριστ. *Ποιητ.* 9,1451b21-22), πείραγμα που όμως έμεινε χωρίς συνέχεια. Από το κοινό δεν εκτιμήθηκε επίσης η τάση του Αγάθωνα – την οποία μοιραζόταν με τον Ευριπίδη – να περιπλέκει τη δράση των έργων του (βλ. *Ποιητ.* 18,1456a18-19).

Γύρω στο 407 ο Αγάθων, όπως και ο Τιμόθεος και ο Ευριπίδης, πήγε στην αυλή του Αρχέλαου στην Πέλλα, όπου πέθανε ύστερα από λίγα χρόνια. Σώζονται 34 αποσπάσματα και 6 τίτλοι έργων (TrGF 39).

Από πολλούς άλλους τραγικούς του 5^{ου} αι. σώζονται μόνο ονόματα, μερικοί τίτλοι έργων και μερικοί στίχοι. Ορισμένοι είναι γνωστοί μόνο από τα αστεία των κωμικών. Τραγικοί ποιητές ήταν ο Ευφορίων και ο Ευαίαν, οι γιοι του Αισχύλου (TrGF 12-13). Ο πρώτος κέρδισε 4 νίκες με έργα του πατέρα του και το 431 νίκησε θριαμβευτικά τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη (*Μήδεια*). Στον γιο του Σοφοκλή Ιοφάντα (TrGF 22) η παράδοση αποδίδει 50 έργα και μια νίκη (435), ενώ στον ανεψιό του Σοφοκλή τον νεότερο (TrGF 62) περίπου δέκα τετραλογίες και 7 νίκες. Ανεψιός του Αισχύλου ήταν ο Φιλοκλής που κέρδισε την πρώτη του νίκη έχοντας αντίπαλο τον *Οιδίποδα Τύρανο* του Σοφοκλή. Από τις 100 τραγωδίες του σώζονται μόνο οι τίτλοι δύο τετραλογιών (TrGF 24). Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο Νεόφρων από τη Σικυώνα (TrGF 15), που θεωρείται ποιητής 120 τραγωδιών και του οποίου τη *Μήδεια* (ο μοναδικός γνωστός τίτλος) μιμήθηκε ο Ευριπίδης στο ομώνυμο έργο του σύμφωνα με τον Δικαίαρχο (απ. 63 W.): στην πραγματικότητα το ύφος των 24 στίχων που έχουν σωθεί από το έργο παραπέμπει μάλλον στον 4^ο αι.

Ο 4^{ος} αι. δεν υστερεί από τον 5^ο ως προς την ποσότητα της παραγωγής τραγωδιών, οι οποίες με εξαίρεση τον *Ρήσο* χάθηκαν εντελώς. Στην τραγωδία ο χορός αντικαθίσταται όλο και περισσότερο από μονωδίες και χορικά λυρικά ιντερμέδια, αλλά δεν έχασε ποτέ τελείως τη σημασία του στο σατυρικό δράμα, που τώρα αγωνίζεται να αυτονομηθεί ως είδος. Τουλάχιστον από το 341 (πρβ. DID A 2a) το σατυρικό δράμα παρουσιάζεται ανεξάρτητα στην αρχή των δραματικών αγώ-

νων. Ταυτόχρονα προσεγγίζει όλο και περισσότερο την κωμωδία και περιέχει ενίοτε στοιχεία σάτιρας και αναφορές στην πολιτική πραγματικότητα (βλ. I. Gallo, *Dioniso* 61, 1991, 151-168).

Μετά τον Αισχύλο ο πρώτος ποιητής του οποίου οι Αθηναίοι έστησαν χάλκινο άγαλμα ήταν ο Αστυδάμας ο νεότερος (TrGF 60). Από το έργο του έχουν σωθεί περίπου 20 τίτλοι (ανάμεσά τους τα σατυρικά δράματα *Ηρακλής* και ίσως *Ερμής*) και δέκα ασημαντα αποσπάσματα. Την εποχή εκείνη η ρητορική και η τραγωδία είχαν πολλά κοινά σημεία, και πολλοί δοκίμαζαν τις δυνάμεις τους και στα δύο είδη. Σε αυτούς ανήκει ο Αφαρέας, γιος του σοφιστή Ισπία και δυο φορές νικητής στα Διονύσια και τα Λήναια. Σώζονται μόνο λίγοι τίτλοι έργων του (TrGF 73). Περίφημος για τη ρητορική του *Τέχνη* ήταν και ο Θεοδέκτης από τη Φάσηλη, στον οποίο αποδίδονται 50 έργα και επτά νίκες (TrGF 72). Σώζονται 9 τίτλοι (μεταξύ αυτών ο μη μυθολογικός *Μαύσωλος*) και 20 περίπου αποσπάσματα (με προτίμηση για τον ηθικολογικό μονόλογο, το πάθος και τα ανίγματα). Φανερά επηρεασμένος από τη ρητορική είναι επίσης ο Χαιρήμων, που ο Αριστοτέλης παρομοίασε με λογογράφο για την *ἀκριβείαν* του θεωρώντας το έργο του κατάλληλο περισσότερο για ανάγνωση παρά για παράσταση (Ρητ. 3,12,1413b 12-13). Σώζονται 10 τίτλοι και 43 αποσπάσματα με σύνολο περίπου 80 περίτεχνων στίχων (TrGF 71). Ο *Κένταυρος* είχε υπερβολική μετρική ποικιλία, γεγονός που επέσυρε την μομφή του Αριστοτέλη (Ποιητ. 1,1447b 20-23, 24,1460a 1-2). Άλλος επιτυχημένος τραγικός (με 11 νίκες στα Διονύσια) ήταν ο Καρκίνος ο νεότερος, στον οποίο αποδίδονται 160 έργα. Σώζονται 10 περίπου τίτλοι και ισάριθμα αποσπάσματα (TrGF 70). Από τους ποιητές του 2^{ου} μισού του 4^{ου} αιώνα αξίζει να αναφερθεί ο Τιμοκλής (διαφορετικός από τον σύγχρονο ομώνυμο κωμικό ποιητή, βλ. 1.14.4), ο οποίος στα Διονύσια του 340 νίκησε με το σατυρικό δράμα *Λυκούργος* (TrGF 86). Για τον Πύθωνα από την Κατάνη ή το Βυζάντιο και το σατυρικό δράμα του *Άγην* βλ. IV 2.2.1.

Ίων: σχολ. έκδ. A. von Blumenthal (Stuttgart-Berlin 1939): με testimonia και νέα αποσπάσματα (SLG 316· NFPPhot. 62-63); L. Leurini (Amsterdam 1992). BLG 387-388.

1.14 Η κωμωδία

1.14.1 Προεισαγωγική παρατήρηση

Το κωμικό θέατρο, που συνδέεται στενά με την πόλη, αποσκοπούσε στην ψυχαγωγία αλλά ταυτόχρονα και στη διαπαιδαγώγηση συνδυάζοντας με το *γελοϊόν* το επίσης απαραίτητο *σπουδαϊόν* (βλ. Αρ. Αχ. 500, Βάτρ. 391-392, 686-687).

Ιδιαίτερα συστατικά στοιχεία της κωμωδίας ήταν από παλιά ο *ἀγών* (αντιπαράθεση μεταξύ δύο αντιπάλων που ανταλλάσσουν απειλές και χλευασμούς) και η *παράβασις*: σε ένα ορισμένο σημείο, κατά κανόνα μετά τον αγώνα, οι ηθοποιοί άφηναν τη σκηνή, τα μέλη του χορού έβγαζαν τους χιτώνες και τις μάσκες τους, και απευθύνονταν στους θεατές, καθώς περνούσαν μπροστά τους (*παραβαίνειν*): έτσι δόθηκε η ονομασία παράβαση στα τραγούδια και το ρετσιτατίβο που αποτελούν αυτό το σημαντικό τμήμα της κωμωδίας. Ως διάλειμμα στη δράση η παράβαση καταργεί τη δραματική ψευδαίσθηση· ο ποιητής άφηνε τον χορό να πει ό,τι ήθελε χωρίς τα λόγια του να έχουν απαραίτητα συνάφεια με την υπόθεση του έργου. Στους κωμικούς αγώνες, που διοργανώνονταν όπως και οι τραγικοί (βλ. 1.13.1), συμμετείχαν 5 ποιητές (στις περιόδους 426-421 και 415-404 μόνο 3 εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων) με ένα έργο ο καθένας. Ο χορός είχε 24 μέλη που εμφανίζονταν με περίεργα κοστούμια (ως βάρβαροι, σφήκες, πουλιά κ.ά.). Τα διαλογικά μέρη ήταν γραμμένα σε σύγχρονη αττική διάλεκτο (με εκφράσεις της καθομιλουμένης και χυδαϊσμούς), τα χορικά σε υψηλότερο ύψος με δωρικό επίχρισμα. Οι ηθοποιοί φορούσαν κωμική μάσκα και, όπως προκύπτει από παραστάσεις αγγείων και ορισμένα χωρία του Αριστοφάνη, έναν δερμάτινο φαλλό, κατάλοιπο προδρομικών φαλλικών τελετών.

Η κριτική της επικαιρότητας χαρακτηρίζει σχεδόν όλη την κωμική ποίηση του 5^{ου} αι. Με την *παρρησίαν* και το *ὄνομαστί κωμωδεῖν* οι κωμικοί στρέφονταν εναντίον τόσο του δημοκρατικού κατεστημένου όσο και κάθε κοσμοθεωρητικού και πολιτιστικού νεωτερισμού. Αν και στο πλαίσιο των 'καρναβαλικών' διονυσιακών γιορτών που διοργανώνονταν από την ίδια την πόλη δεν υπήρχαν ανατρεπτικοί στόχοι, οι παραστάσεις των κωμωδιών δεν ήταν γιορτή καρναβαλιού: σε ορισμένες περιπτώσεις η άκρατη αθυροστομία των κωμικών ποιητών γινόταν ένα επίφοβο πολιτικό όπλο.

Έτσι εξηγούνται οι περιορισμοί που επέβαλαν τα *κηρύγματα* του Μωρυχίδη (440/39) και του Συρακόσιου (415/4, βλ. A. Sommerstein, *CQ* 36, 1986, 101-108) στο *ὄνομαστί κωμωδεῖν*. Το 426 ο Κλέων δίωξε δικαστικά τον Αριστοφάνη για τους *Βαβυλώνιους* (βλ. *Αχ.* 377-382)· ο Πλάτων δηλώνει απερίφραστα ότι το όνομα του Σωκράτη σπιλώθηκε από τις συνεχείς επιθέσεις των κωμικών (*Απολ.* 18b-d, 19c). Για τον πολιτικό προσανατολισμό της Αρχαίας Κωμωδίας βλ. *SCG* 311-350, *PT* II 33-45.

Η παράδοση, πιθανόν αρχίζοντας από τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο (βλ. *MK* 180-187), χωρίζει την αττική κωμωδία σε Αρχαία, Μέση και Νέα Κωμωδία. Τα συμβατικά όρια της πρώτης είναι το 486 (καθιέρωση κωμικών αγώνων στα Διονύσια) και το 388 (ο Αριστοφάνης παρουσιάζει το τελευταίο σωζόμενο έργο του, τον *Πλούτο*), ενώ η τρίτη αρχίζει από το 322 (αρχή της παραγωγής του Μένανδρου). Η Μέση Κωμωδία τοποθετείται επομένως ανάμεσα στο 388 και το 322 (η *ἀκμή* της χρονολογείται οπωσδήποτε στην περίοδο 380-350). Η Αρχαία Κωμωδία, από την οποία γνωρίζουμε κάπου 50 ποιητές, διακρίνεται, αν εξαιρέσει κανείς την σχολή του Επίχαρμου (*1.8.3*), για την πολιτική και προσωπική σάτιρα και την έντονη αισχρολογία της. Η Μέση Κωμωδία αποφεύγει τα χαρακτηριστικά αυτά δίνοντας έμφαση σε (κυρίως μυθολογικές) παρωδίες, γαστρονομικές παρεκβάσεις και μορφές που προηγουμένως είχαν παραμεληθεί (δούλους, μάγειρους, παράσιτους). Η Νέα Κωμωδία (βλ. *IV* 2.2.3) είναι μια αστική κωμωδία χαρακτηριστών και τύπων με περίπλοκη δομή και μηχανορραφίες αλλά χωρίς παράβαση, αγώνα και χορό.

Για τα χαρακτηριστικά της Μέσης Κωμωδίας που δείχνουν ότι η περίοδος αυτή δεν ήταν ένα απλό μεταβατικό στάδιο βλ. *MK* 188-330. *BLG* 433-438.

1.14.2 Η Αρχαία Κωμωδία

Στο σύντομο διάγραμμα της ιστορίας της κωμωδίας που δίνει ο Αριστοφάνης στους *Ιππείς* (518-539), ο Κρατίνος (περ. 480-420) παρομοιάζεται με ορμητικό χείμαρρο που παρασύρει και ξεριζώνει δέντρα και αντιπάλους. Αυτός ο 'αρχιλόχειος' Κρατίνος είναι κατά πάσα πιθανότητα ο πρώτος μεγάλος εκπρόσωπος της *ιαμβικής ιδέας* στο αττικό έδαφος.

Ο Κρατίνος νίκησε τρεις φορές στα Λήναια (πρώτη νίκη το 438) και έξι φορές στα Διονύσια (πρώτη νίκη το 453 και τελευταία το 423). Έχουν σωθεί 28 τίτλοι του (από αυτούς 10 μυθολογικού περιεχομένου) και περίπου 510 σύντομα αποσπάσματα. Κάποια νήματα της πλοκής διαφαίνονται μόνο για λίγες κωμωδίες.

Ο Κρατίνος είχε μεταξύ άλλων ευφάνταστες υποθέσεις και παρωδίες μύθων,

όπως ο Επίχαρμος, αλλά ήταν κυρίως ο αμείλικτος τιμητής του Περικλή και της εποχής του. Στηλίτευσε την κατάπτωση των ηθών, την εισαγωγή της λατρείας νέων θεοτήτων (Βενδίδς), άθεους φιλοσόφους, ποιητές και μουσικούς που επιζητούσαν νεωτερισμούς.

Οι *Ὀδυσσῆς*, όπου δεν υπάρχουν πολιτικές αναφορές, είχαν ως θέμα το περίφημο επεισόδιο του Πολύφημου από την *Οδύσσεια*: ο Πολύφημος εμφανιζόταν, όπως και στον *Κύκλωπα* του Επίχαρμου, ως μάγειρος (απ. 150 Κ.-Α.). Παρωδίες μύθων ήταν οπωσδήποτε ο *Βούσιρις* και οι *Διόνυσοι*. Ωστόσο ένα τέτοιο θέμα δεν απέκλειε πολιτικές αναφορές (βλ. απ. 228) ή ήταν απλό πρόσοχημα: στον *Διονυσολέξανδρο* (ίσως το 430) κάτω από τον μεταμφιεσμένο σε Πάρη Διόνυσο κρύβεται ο Περικλής, που αλληγορικά βρισκόταν στο στόχαστρο και στη *Νέμεση* και ζητά σε διάφορα άλλα έργα (π.χ. *Θραῖται*), ενώ στους *Χείρωνες* ο Αθηναίος πολιτικός αποκαλείται 'συλλέκτης κεφαλιών' (απ. 258 *κεφαληγερέτας*, από το ομηρικό επίθετο του Δία *νεφεληγερέτης*). Στους *Αρχιλόχους* (μετά το 449, βλ. απ. 1), που έχουν πολλές αναφορές στον Αρχίλοχο, ο Κρατίνος ίσως ήθελε να παρουσιάσει τον εαυτό του ως δεύτερο Αρχίλοχο. Εξαιρετικά πρωτότυπη ήταν η *Πυτίνη*, με την οποία στο τέλος της σταδιοδρομίας του (423) νίκησε τον Αριστοφάνη, που τον προηγούμενο χρόνο τον είχε διακωμωδήσει ως νωθρό μεθύστακα (*Ιπ.* 535): εδώ ο ίδιος ο Κρατίνος εμφανίζεται ως χαρακτήρας και υπερασπίζεται τον εαυτό του ενάντια στις επιθέσεις της γυναίκας του Κωμωδίας που ήθελε να τον χωρίσει, γιατί προτιμούσε το μπουκάλι και έτρεχε πίσω από νέα 'κρασιά'. Ο Κρατίνος απαντά με ένα λαμπρό εγκώμιο των αρετών του κρασιού που εμπνέει τον ποιητή.

Από τους σύγχρονους του Κρατίνου άσπονδος εχθρός του Περικλή ήταν και ο Τηλεκλείδης. Νίκησε τρεις φορές στα Διονύσια και πέντε φορές στα Λήναια: σώζονται περίπου 70 αποσπάσματα και 9 τίτλοι. Οι *Αμφικτύονες* εξυμνούσαν τη χρυσή εποχή (απ. 1), που προφανώς αντιδιαστέλλοταν με τη διαφθορά της σύγχρονης εποχής: η αντίθεση με το παρελθόν (αυτή τη φορά με την ιστορική εποχή του Θεμιστοκλή) υπήρχε και στους *Πρυτάνεις*. Οι *Ησίοδοι* ίσως πραγματεύονταν ένα λογοτεχνικό θέμα.

Λίγο νεότερος από τον Κρατίνο ήταν ο Κράτης (πέθανε πριν από το 424) – σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο συνδυαστικός κρίκος ανάμεσα στη σικελική και την αττική κωμωδία – ο οποίος, επειδή απέφευγε την *ιαμβικὴν ἰδέαν*, παρουσίαζε λόγους και μύθους και αναζητούσε το κωμικό στο γενικό και όχι στο επίκαιρο (*Ποιητ.* 5,1449b 7-9).

Ο Αριστοφάνης αντίθετα κατηγορεί τον Κράτητα για τετριμμένα τεχνάσματα και για πολιτική αδιαφορία (*Ιπ.* 537-539, *Σφ.* 1177-1180, *Εκκλ.* 76-78, απ. 347· βλ. SCG 316-319). Το 451/0 ο Κράτης κέρδισε την πρώτη από τις 3 νίκες του. Σώθηκαν 60 αποσπάσματα και 11 τίτλοι από τους οποίους ορισμένοι (*Γείτονες*, *Ρήτορες*) θυμίζουν κωμωδία ηθών. Στα *Θηρία* (μετά το 430) εμφανίζεται το μοτίβο της χρυσής εποχής και ένα είδος μηχανοποιημένου πολιτισμού με αυτοκινούμενα τρόφιμα και μαγειρικά σκεύη (απ. 16-17). Ο χορός από άγρια ζώα (βλ. τον τίτλο) προτρέπει την ανθρωπότητα να υιοθετήσει έναν χορτοφαγικό τρόπο ζωής παρόμοιο με τον τρόπο ζωής των Πυθαγορείων (απ. 19). Η εκλεπτυσμένη τέχνη του Κράτητα δεν ευνοεί ούτε τη *λοιδοριανούτε* την *αίσχρολογίαν*. Ακολουθώντας τον Επίχαρμο εισάγει πρώτος τη μορφή του μεθυμένου στην αττική κωμική σκηνή (Αθήν. 10, 429a). Από τη δωρική-σικελική παράδοση δανείζεται επίσης τον γιατρό που μιλά με τεχνικούς όρους (απ. 46).

Ως πρόδρομος της μεταγενέστερης κωμωδίας ο Κράτης δεν άσκησε μεγάλη επίδραση στην εποχή του. Ο ηθοποιός του και μιμητής του Φερεκράτης πάντως "απομακρύνθηκε από το *λοιδορεῖν*, επινόησε μύθους και παρουσίασε με επιτυχία καινούρια θέματα" (test. 2a, 7-8). Το σωζόμενο έργο του Φερεκράτη δείχνει έναν πολύ ευρηματικό ποιητή που προοιωνίζεται πολλές πλευρές της Μέσης και Νέας Κωμωδίας.

Νίκησε μια φορά στα Διονύσια (ίσως το 437) και δυο φορές στα Λήναια. Έχουμε 19 τίτλους του (δεν είναι όλοι σίγουροι) και 288 αποσπάσματα. Το *λοιδορεῖν* δεν απουσιάζει τελείως: στους *Χείρωνες* η Μουσική κατηγορεί τους ολέθριους νεωτερισμούς του Μελανιππίδη, του Φρόνη, του Κινησία και του Τιμόθεου (απ. 155). Το θέμα της παραδεισένιας χρυσής εποχής αναπτύσσεται εκτενώς στους *Μεταλλής* (απ. 113) και στους *Πέρσες* (απ. 137). Οι *Κραπάταλοι* (μάλλον όρος για τις 'δραχμές του Άδη') προοιωνίζουν τους *Βατράχους* του Αριστοφάνη, καθώς περιέχουν μια κατάβαση και την εμφάνιση του Αισχύλου. Οι *Μυρμηγκάνθρωποι* ήταν μια μυθολογική παρωδία. Η κωμωδία ηθών προαναγγέλλεται σε τίτλους όπως ο *Επιλήσμων*, οι *Αγαθοί* και οι *Άγριοι* (Λήναια του 420, με χορό μισανθρώπων). Έργα με τίτλους ονόματα εταιρών αποτελούν προδρομους της Νέας Κωμωδίας. Στην *Κοριαννώ* εμφανίζεται η διαμάχη πατέρα και γιου εξαιτίας μιας εταιρίας (βλ. απ. 77-78), τυπικό θέμα της Νέας Κωμωδίας.

Εκτός από τον Κρατίνο και τον Αριστοφάνη, στην τριάδα ποιητών της Αρχαίας Κωμωδίας η οποία εμφανίζεται συχνά στην αρχαία λογοτεχνική κριτική (βλ. Οράτ. *Sat.* I 4, 1) ανήκει και ο Εύπολης, "τόσο υψηλός όσο και κομψός και εύστοχος στα *σκόμματα*" (test. 34, 6-7). Από τα σωζόμενα αποσπάσματα διακρίνεται ένας αξιοπρόσεκτος ποιητής με συνελπή πολιτική στράτευση. Αντίθετα με άλλους κωμικούς ο Εύπολης τήρησε λιγότερο άκαμπτη στάση απέναντι στον Περικλή.

Εμφανίστηκε ως ποιητής πολύ νέος το 429 και πέθανε γύρω στο 410. Νίκησε όμως επτά φορές (τέσσερις στα Διονύσια και τρεις στα Λήναια). Σώζονται 16 τίτλοι και περίπου 490 αποσπάσματα. Οι *Προσπάτιοι* (429) ίσως ασκούσαν κριτική στη στρατιωτική τακτική του Περικλή (που πιθανόν υπερασπιζόταν τον εαυτό του στο απ. 260). Οι *Ταξίαρχοι* (ίσως 427) παρουσίαζαν τις προσπάθειες του στρατηγού Φορμίωνα να κάνει στρατιώτη τον απόλεμο Διόνυσο. Στο *Χρυσούν γένος* (424) η Αθήνα του Κλέωνα παρουσιάζόταν σαρκαστικά ως επίγειος παράδεισος. Οι *Πόλεις* (ίσως 422 ή 420) στιγματίζουν την τυραννική εκμετάλλευση των συμμαχικών πόλεων από τους Αθηναίους. Ο *Μαρκιάς* (Λήναια του 421) διακωμωδούσε τον δημαγωγό Υπέρβολο, οι *Κόλακες* (Διονύσια του 421) τον βαθύπλουτο Καλλία που περιστοιχισμένος από άπληστους παράσιτους (ανάμεσά τους ο Πρωταγόρας) κατασπαταλούσε την περιουσία του πατέρα του. Οι *Βάπται* (λίγο πριν από το 415) κατηγορούσαν τον Αλκιβιάδη ως σπαδό της θρακικής θεάς Κοκκυτός. Στους *Δήμους* (ίσως 412) τέσσερις σημαντικές προσωπικότητες του παρελθόντος, ο Σόλωνας, ο Μιλτιάδης, ο Αριστείδης και ο Περικλής, ανέβαιναν από τον Άδη για να συμπαρασταθούν στους Αθηναίους μετά την ήττα στη Σικελία.

Σύγχρονος του Εύπολη και του Αριστοφάνη ήταν ο κωμικός ποιητής Πλάτων (έδρασε ανάμεσα στο 427 και το 385). Η παραγωγή του περνά από μια ιδιαίτερα πολιτικοποιημένη αρχική φάση στην αυξανόμενη αποστασιοποίηση από την επικαιρότητα (με ακίνδυνες μυθολογικές παρωδίες).

Κέρδισε την πρώτη του νίκη το 414. Από το έργο του σώζονται 31 τίτλοι (δεν είναι όλοι βέβαιοι) και περίπου 300 αποσπάσματα. Ορισμένες κωμωδίες έχουν ως τίτλους ονόματα πολιτικών: *Υπέρβολος* (πριν από το 417), *Πείσανδρος* (πριν από το 411), *Κλεοφών* (405). Πολιτικό θέμα είχαν επίσης τα έργα *Ελλάς* ή *Νήσοι*, *Νίκες*, *Μέτοικοι*, *Συμμαχία*, *Περίαλγης* (κατά του Κλέωνα και των ατασθαλιών των πολιτικών) και *Πρέσβεις*. Οι *Σοφιστές* στρέφονταν εναντίον των συγχρόνων ποιητών και μουσικών, οι *Σκευαί* εναντίον των συγχρόνων τραγικών, του Μελάνθιου, του Μόρσιμου, του Σθένηλου και ίσως του Ευριπίδη. Από τα έργα με μυθολογικό θέμα το γνωστότερο ήταν ο *Φάων* (391, ο βαρκάρης που λέγεται ότι ερωτεύτηκε η Σαυτώ· το έργο σατίριζε επίσης την διείσδυση οργιαστικών λατρειών στην Αθήνα). Σε παρωδίες μύθων παραπέμπουν επίσης τίτλοι όπως *Αδάνας*, *Δαίδαλος*, *Ξάνται* ή *Κέρκωπες*, *Ευρώπη*, *Ιώ*, *Λάιος*, *Νύξ μακρά* (κωμική εκδοχή της ιστορίας του Δία και της Αλκμήνης), *Ζεὺς κακούμενος* (με τον Ηρακλή ως άσωτο υιό) και *Μενέλαος*.

Ο Έρμιππος έγραψε επίσης αρχιλόχειους ιάμβους και ανήκει στους σημαντικότερους εκπροσώπους της δηκτικής πολιτικής σάτιρας της Αρχαίας Κωμωδίας. Έγραψε όμως και επικές και τραγικές παρωδίες.

Ως άσπονδος εχθρός του Περικλή κίνησε μια αποτυχημένη δίκη εναντίον της Ασπασίας (Πλούτ. *Περ.* 32,1). Νίκησε τέσσερις φορές στα Λήναια (πρώτη νίκη το αργότερο το 429) και στα Διονύσια για πρώτη φορά το 435. Σώζονται 10 τίτλοι και 94 αποσπάσματα. Πολιτικό θέμα είχαν τα έργα *Μοίρες* (γύρω στο 430), *Αρτοπώλιδες* (μεταξύ 421 και 418), *Δημότες*, *Στρατιώτες* και *Φορμοφόροι*, όπου υπήρχε μια αρκετά εκτενής επική παρωδία (απ. 63). Ο *Αγαμέμνων* ήταν αναμφίβολα παρωδία του ομώνυμου έργου του Αισχύλου, ενώ η μυθολογική παρωδία (*Ευρώπη*, *Κέρκωπες*) προλαμβάνει θέματα της Μέσης Κωμωδίας: π.χ. οι *Άθηνās γοναί* προοιωνίζονται έργα του Αναξανδρίδη, του Νικοφρόντα, του Αραρότος κ.ά. με θέμα τη γέννηση θεών (βλ. σχετικά H.-G. Nesselrath, "Myth, Parody, and Comic Plots: The Birth of Gods and Middle Comedy", στο: G.W. Dobrov [εκδ.], *Beyond Aristophanes*, Alpharetta 1995, 1-27).

Ο Φρύνιχος εμφανίστηκε το 436/2 ή 432/28 και ήταν για τον Αριστοφάνη ένας ανιαρός ποιητής δεύτερης κατηγορίας (*Βάτρ.* 12-14): στην πραγματικότητα, αν κρίνει κανείς από το σωζόμενο έργο του, ήταν ένας πολύπλευρος και πρωτότυπος ποιητής που συχνά απολάμβανε την εύνοια του κοινού.

Σώζονται περίπου 90 αποσπάσματά του και 10 τίτλοι: πολιτικό θέμα είχαν ο *Επιάλτης* (ή *Εφιάλης*), οι *Κωμασταί* και οι *Ποάστριαι*. Εναντίον του Σωκράτη στρεφόταν ο *Κόννος* (δάσκαλος της μουσικής του Σωκράτη), ενώ λογοτεχνική πολεμική ασκούσαν οι *Τραγωδοί* ή *Απελεύθεροι* και οι *Μούσες* που παρουσιάστηκαν το 405 μαζί με τους *Βατράχους* και είχαν το ίδιο θέμα, με τη διαφορά ότι εδώ αντίπαλος του Ευριπίδη ήταν ο Σοφοκλής και όχι ο Αισχύλος. Την κωμωδία ηθών, τυπική στη Νέα Κωμωδία, προοιωνίζεται ο *Μονότροπος* (τρίτη θέση στα Διονύσια του 414).

Ο Αμειψίας, όπως και ο Φρύνιχος, χλευάζεται από τον Αριστοφάνη που νικήθηκε όμως δυο φορές από τον Αμειψία: το 423 ο *Κόννος* του (άλλη μια επίθεση εναντίον του Σωκράτη) ήρθε δεύτερος πριν από τις *Νεφέλες* και το 414 οι *Κωμασταί* του πρώτοι πριν από τους *Όρνιθες*. Σώζονται περίπου 40 αποσπάσματα του Αμειψία.

Κωμικοί της όψιμης Αρχαίας Κωμωδίας: από τον Άρχιππο σώζονται 6 τίτλοι και 61 αποσπάσματα. Στους *Ίχθύες* οι Αθηναίοι πρέπει να διαπραγματευτούν με τα ψάρια που, απαυδισμένα από την κατανάλωσή τους, έχουν συλλάβει ομήρους: για την απελευθέρωσή τους οι γνωστότεροι καλοφγάδες πρέπει να ριχτούν στη θάλασσα. Ο *Στράτις* τοποθετείται ανάμεσα στο 409 και το 375. Σώζονται περίπου 90 αποσπάσματα και 18 τίτλοι, από τους οποίους ορισμένοι παραπέμπουν σε τραγικές παρωδίες και άλλοι αναφέρονται σε προσωπικότητες της σύγχρονης πολιτιστικής ζωής, όπως ο *Κινησίας* (διθυραμβοποιός) και ο *Καλλιπίδης* (τραγικός ηθοποιός). Περίπου 100 αποσπάσματα έχουμε από τον Θεόπομπο (δρούσε ακόμη στην περίοδο 370-360), οι 20 τίτλοι του οποίου παραπέμπουν κυρίως σε μυθολογικές παρωδίες (*Αδμητος*, *Θησείας* κ.ά.), άλλοι είναι εμπνευσμένοι από εταιρές και άλλοι ίσως σχετίζονται με την πολιτική επικαιρότητα (*Ειρήνη*, *Μήδος*).

Έκδ.: PCG II / IV / V / VII. BLG 436-437.

1.14.3 Αριστοφάνης

Ο Αριστοφάνης (γύρω στο 450-γύρω στο 386/5) είναι ο μόνος ποιητής της Αρχαίας Κωμωδίας του οποίου σώθηκαν ακέραια έργα.

Εμφανίστηκε το 427 με τους *Δαιταλείς* που πήραν το δεύτερο βραβείο (ίσως στα Διονύσια). Τη σκηνοθεσία τους ανέθεσε στον διδάσκαλο Καλλίστρατο (βλ. σχετικά G. Mastromarco, *QS* 5/10, 1979, 153-196). Με τον ίδιο τρόπο δίδαξε τους *Βαβυλωνίους*, που ίσως κέρδισαν το πρώτο βραβείο στα Διονύσια του 426, και τους *Αχαρνείς*. Για τους *Βαβυλωνίους* ο Αριστοφάνης διώχθηκε δικαστι-

κά από τον Κλέωνα (βλ. *Αχ.* 377-382). Οι *Αχαρνείς* (πρώτο βραβείο στα Λήναια του 425) είναι το πρωιμότερο από τα 11 σωζόμενα έργα. Τα υπόλοιπα είναι: *Ιππείς* (πρώτο βραβείο στα Λήναια του 424), *Νεφέλες* (τρίτο βραβείο στα Διονύσια του 423), *Σφήκες* (δεύτερο βραβείο στα Λήναια του 422), *Ειρήνη* (δεύτερο βραβείο στα Διονύσια του 421), *Όρνιθες* (δεύτερο βραβείο στα Διονύσια του 414 με σκηνοθεσία του Καλλίστρατου), *Θεσμοφοριάζουσες* (411), *Λυσιστράτη* (411, με σκηνοθεσία του Καλλίστρατου), *Βάτραχοι* (πρώτο βραβείο στα Λήναια του 405 με σκηνοθεσία του Φιλωνίδη), *Εκκλησιάζουσες* (Λήναια του 392 ή 391) και *Πλούτος* (388, ίσως στα Λήναια). Ο γιος του Αραρώς διδάξε τα τελευταία του έργα, *Κώκαλος* (πρώτο βραβείο στα Διονύσια του 387) και *Αιολοσίκων*. Γνωρίζουμε τους τίτλους 46 έργων και από τα χαμένα έργα σώζονται 976 αποσπάσματα.

Η σαραντάχρονη δράση του Αριστοφάνη μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους. Η πρώτη (έως τη Νικίειο ειρήνη του 421) διακρίνεται για τον έντονα πολιτικό χαρακτήρα της με τάσεις φιλειρηνικές και αντιδημαγωγικές. Στις παραβάσεις ο ποιητής τονίζει με υπερηφάνεια την πρωτοτυπία και την ανωτερότητα της τέχνης του και αυτοπαρουσιάζεται ως δεύτερος Ηρακλής (βλ. G. Mastromarco, *RFIC* 117, 1989, 410-423). Στο πολιτιστικό πεδίο επιτίθεται με δριμύτητα σε κάθε νεωτερισμό που θεωρούσε βλαβερό για την πόλη. Το χιούμορ των προσωπικών επιθέσεων συμπληρώνει μια σεξουαλική και σκατολογική *αίσχρολογία*, άλλοτε εξαιρετικά ωμή και άλλοτε εκφρασμένη με μεταφορές, λογοπαίγνια και κάθε είδους ευφυολογήματα.

Κύριο θέμα στους *Δαιταλείς* ήταν η αντίθεση ανάμεσα σε δύο είδη εκπαίδευσης, την παραδοσιακή και τη σοφιστική, που οδηγούσε στη διαφθορά. Οι *Βαβυλώνιοι* καταδικάζαν την πολιτική του Κλέωνα που υποστήριζε την εκμετάλλευση των συμμάχων. Καθαρά αντιπολεμικό έργο είναι οι *Αχαρνείς*, ενώ και οι *Ιππείς* επιτίθενται κατά του Κλέωνα. Στις *Νεφέλες* ο Αριστοφάνης επιτίθεται στο νέο είδος εκπαίδευσης και κυρίως κατά του Σωκράτη που παρουσιάζεται ως οπαδός του Αναξαγόρα. Οι *Σφήκες* διακωμωδούν την αθηναϊκή φιλοδικία, την οποία υπέβαλε ο Κλέων. Στην *Ειρήνη*, αφισμενός από τον πόλεμο ο αγρότης Τρυγαίος πετάει στον ουρανό όπως ο Βελλεροφόντης αλλά πάνω σε ένα γιγάντιο σκαθάρι και εκεί κατορθώνει με τη βοήθεια του πανελλήνιου χορού να απελευθερώσει τη θεά Ειρήνη που κρατούσε αιχμάλωτη ο Πόλεμος. Φιλειρηνικό τόνο είχαν επίσης οι *Γεωργοί* (ίσως 424) και οι *Ολκάδες* (ίσως 423).

Οι κωμωδίες της δεύτερης περιόδου (έως την ήττα της Αθήνας το 404) παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Τα περισσότερα έργα συνεχίζουν να εμπνέονται από σύγχρονα θέματα, αλλά η πραγματέυση είναι γενικότερη, καθώς προτιμάται η ουτοπία ή η θεατρική κριτική από την ανοιχτή πολιτική επίθεση. Συχνότερες γίνονται επίσης οι παραβάσεις που σχετίζονται άμεσα με την υπόθεση χωρίς αναφορές στον ποιητή και στην ποιητική-πολιτική του στάση (βλ. G. Mastromarco, *Dioniso* 57, 1987, 75-93).

Στους *Όρνιθες* (που λ.χ. δεν αναφέρουν την Σικελική Εκστρατεία, η οποία βρισκόταν τότε σε εξέλιξη) δυο γέροι Αθηναίοι εγκαταλείπουν την Αθήνα καταφεύγοντας στα πουλιά για να ιδρύσουν μια νέα πόλη, τη Νεφελοκοκκιγία. Στις *Θεσμοφοριάζουσες* ο Ευριπίδης στέλνει έναν συγγενή του ντυμένο γυναίκα στη γιορτή των Θεσμοφοριών, ο κατάσκοπος όμως συλλαμβάνεται, και ο Ευριπίδης κατορθώνει μετά βίας να τον απελευθερώσει στο τέλος με την υπόσχεση ότι δεν θα κακολογήσει ξανά τις γυναίκες. Στη *Λυσιστράτη* οι γυναίκες όλης της Ελλάδας με αρχηγό την αθηναία ηρωίδα της κωμωδίας Λυσιστράτη ('αυτή που διαλύει τον στρατό') εξαναγκάζουν με ερωτική αποχή τους άντρες τους να συνάψουν ειρήνη. Στους *Βατράχους* ο θεός του θεάτρου Διόνυσος κατεβαίνει στον Άδη για να φέρει πίσω τον νεκρό Ευριπίδη, παρίσταται σε έναν αγώνα ανάμεσα στον Ευριπίδη και τον Αισχύλο και τελικά παίρνει τον τελευταίο μαζί του πίσω στη γη για το καλό της τραγωδίας. Άλλα έργα

αυτής της περιόδου ήταν οι *Ωρες* (μεταξύ 420 και 412), που καταδίκασαν την εισαγωγή νέων λατρείων στην Αθήνα, και οι *Ηρωες* (γύρω στο 414), που υπερασπίζονταν τη λατρεία των ηρώων και στρέφονταν κατά των νέων θεοτήτων.

Στην ίδια περίοδο ανήκουν επίσης έργα που ίσως ήταν μυθολογικές και τραγικές παρωδίες, όπως ο *Αμφιάραος* (Λήνιαια του 414, με σκηνοθέτη τον Φιλωνίδα) και οι *Δαναΐδες* (μετά το 420). Οι *Λήμνιες* αναφέρονται στο ομώνυμο έργο του Αισχύλου ή του Σοφοκλή. Αβέβαιο παραμένει αν ο *Ανάγυρος* (μεταξύ 415 και 412) παρωδούσε τραγωδίες σχετικές με τη Φαίδρα και τον Διώνυσο ή τον Οιδίποδα. Παρωδίες των ομώνυμων έργων του Ευριπίδη ήταν σίγουρα ο *Πολύιδος* (μεταξύ 415 και 408) και οι *Φοίνισσες* (μετά το 412).

Στην τρίτη και τελευταία περίοδο εμφανίζεται μια βαθύτερη μορφολογική και θεματική αλλαγή. Οι *Εκκλησιαζούσες* (όπου οι γυναίκες παίρνουν την εξουσία και εγκαθιδρύουν ερωτική κοινοκτημοσύνη) και ο *Πλούτος* (όπου ο θεός του πλούτου ανακτά την όρασή του) δεν δείχνουν πλέον κανένα πραγματικό ενδιαφέρον για την πολιτική. Η κυριαρχία των γυναικών είναι απλώς ένα παράδειγμα κωμικής 'αντιστροφής της πραγματικότητας', ενώ στον *Πλούτο* το παλιό θέμα της άδικης κατανομής του πλούτου παρουσιάζεται με αφηρημένο, ηθικολογικό τρόπο. Στην αρχαία παράδοση οι μυθολογικές παρωδίες *Αιολοσίκων* και *Κώκαλος* θεωρήθηκαν τα πρώτα δείγματα της Μέσης και Νέας Κωμωδίας. Η δομή των έργων αυτών παρουσιάζει επίσης μια σημαντική εξέλιξη: η παράβαση παραλείπεται με αποτέλεσμα τη δραστική μείωση της πνευματώδους ποικιλίας των λυρικών μέτρων που χαρακτήριζε την αριστοφανική κωμωδία των δύο πρώτων περιόδων. Η αισχρολογία, που έφτασε στο απόγειό της με τους *Ιππείς*, μειώνεται κατόπιν συνεχώς (βλ. *Dioniso*, 57, 1987, 43-44).

Αξίζει να σημειωθεί ότι στα τελευταία του χρόνια ο Αριστοφάνης, που αρχικά δήλωνε ότι απευθυνόταν κατά προτίμηση στους μορφωμένους θεατές, έστρεψε την προσοχή του και στο ευρύτερο κοινό (βλ. την έκκληση στο τέλος των *Εκκλησιαζουσών*, στ. 1154-56, και σχετικά *PT* 185-204).

Η θεματική ενότητα της αριστοφανικής κωμωδίας οφείλεται κυρίως στην κεντρική θέση του κωμικού ήρωα. Η δομή του έργου συνίσταται στην κατάστροψη ενός σχεδίου από τον ήρωα και κατόπιν στην πραγματοποίησή του αυτού του σχεδίου. Αυτό το είδος της πλοκής παρουσιάζει δύο κύριες πλευρές: τον ήρωα, που συλλαμβάνει την αρχική ιδέα και εκφράζεται μέσα από την κριτική φαινομένων της σύγχρονης πραγματικότητας, και τα (παράδοξα και επομένως κωμικά) μέσα που χρησιμοποιεί ο ήρωας αυτός για να ανατρέψει την κατάσταση. Από την αλληλεπίδραση αυτών των δύο πλευρών προκύπτει η ιδιότυπη συνύπαρξη του σοβαρού και του γελοίου στην αριστοφανική τέχνη, που χαρακτηρίζεται επίσης από ανεξάντλητη κωμική δύναμη, πλούτο ιδιοφυών ευρημάτων και πολύπλευρες εκφραστικές δυνατότητες.

Όσον αφορά τη μετρική, απαγγελλόμενοι ίαμβοι, τροχαιοί και ανάπαιστοι (σε διάφορους συνδυασμούς) εναλλάσσονται με μια πλουσιότατη ποικιλία λυρικών μέτρων. Το ύφος διαθέτει παρόμοιο πλούτο 'τόνων', από την προσγειωμένη, ρεαλιστική παρατήρηση έως τον υψηλό και ευφάνταστο λυρικό αστεισμό, από την παρωδιακή, γελοιογραφική παραμόρφωση έως την πιο εκλεπτυσμένη λεπτολογία. Η γλώσσα είναι η ομιλούμενη αττική με καλειδοσκοπική ποικιλία. Ορισμένα πρόσωπα μιλούν άλλες διαλέκτους ή εκφράζονται με ασυναρτησίες, όπως π.χ. ο Σκύθης τοξότης στις *Θεσμοφοριάζουσες*, ένα οπωσδήποτε πολύ επιτυχημένο κωμικό εύρημα.

Ορισμένοι παράγοντες (στενή σύνδεση με μια μακρινή και τελείως άγνωστη ιστορική πραγματικότητα, φαινομενικά ανήθικα θέματα, μεταφορική αμφισημία) επηρέασαν την πρόσληψη του Αριστοφάνη από τους μεταγενέστερους. Οι Ρωμαίοι προτιμούσαν τον Μένανδρο. Οι Αλεξανδρινοί όμως γοητεύτηκαν από την πολυφωνική λάμψη του *septo urbanus* του ποιητή και τον μελέτησαν διεξοδικά: τα έργα του εκδόθηκαν από τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο και σχολιάστηκαν από τον Δίδυμο τον Χαλκέντερο· οι σωζόμενες κωμωδίες επιλέχτηκαν από έναν γραμματικό της εποχής του Αδριανού.

Εκδ.: V. Coulon (I-V, Paris 1923-1930). Αποσπάσματα: PCG III 2. BLG 438-449.

1.14.4 Η Μέση Κωμωδία

Σε σχέση με την Αρχαία, η Μέση Κωμωδία είναι περισσότερο ανεξάρτητη από την επικαιρότητα (πρβ. την περίπτωση του Κράτη). Ωστόσο η *λαμβδική ιδέα* επιβιώνει στη φιλοσοφική και λογοτεχνική πολεμική, κάποτε και σε προσωπικές επιθέσεις. Το παραδοσιακό και το σύγχρονο ξεχωρίζουν ιδιαίτερα στον Εύβουλο (ακμή γύρω στο 375), που κατά την αρχαιότητα θεωρήθηκε *μεθόριος* μεταξύ της Αρχαίας και Μέσης Κωμωδίας.

Νίκησε έξι φορές στα Λήνια και έγραψε 104 έργα. Σώθηκαν περίπου 150 αποσπάσματα και 58 τίτλοι. Η *λαμβδική ιδέα* εμφανίζεται στον *Διονύσιο* (εναντίον του ομώνυμου τυράννου των Συρακουσών) και σε επιθέσεις εναντίον των κατοίκων διαφόρων περιοχών, κυρίως των Βοιωτών και των Θηβαίων (απ. 11,33,38,66 κ.ά.). Για την πρόκληση κωμικού αποτελέσματος η Μέση Κωμωδία χρησιμοποιεί, όπως και η Αρχαία, την αισχρολογία (π.χ. απ. 118) και διαλεκτικά στοιχεία (απ. 11). Από την άλλη πλευρά, ιδιαίτερα συνηθισμένη είναι η παρωδία μύθων, κυρίως των ευριπίδειων εκδοχών τους (*Αντίοπη*, *Βελλεροφών*, *Ίων*, *Ιξίων* κ.ά.: αυτολεξεί παραθέματα στίχων του Ευριπίδη στα απ. 6,2, 67,10 κ.ά.). Συχνές είναι οι γαστρονομικές αναφορές (βλ. απ. 64, μια αποθήωση του χελιού με παρωδία του Ευριπίδη *Ορ.* 37). Σε πολλούς τίτλους εμφανίζονται επαγγέλματα ή ονόματα εταιρών (βλ. τη μεταγενέστερη Νέα Κωμωδία).

Ο πιο πολιτικοποιημένος ποιητής της Μέσης Κωμωδίας ήταν ίσως ο Τιμοκλής, νικητής στα Λήνια στην περίοδο 330-320 (σώζονται 28 τίτλοι και 42 αποσπάσματα): άσκησε κριτική (*Δήλος*, *Ήρωες*, *Ικάριοι Σάτυροι*) σε διεφθαρμένους πολιτικούς (μεταξύ άλλων στον Δημοσθένη και τον Υπερείδη).

Η πλειοψηφία των 57 ποιητών της Μέσης Κωμωδίας είναι για μας απλά ονόματα. Σημαντική θέση ανάμεσα στους ποιητές για τους οποίους διαθέτουμε περισσότερες μαρτυρίες κατέχει ο Αντιφάνης (γύρω στο 406-332;).

Εμφανίστηκε στην περίοδο 388-385 και κέρδισε 13 νίκες (8 στα Λήνια). Οι πηγές του αποδίδουν από 260 έως 365 έργα. Σε μας έφτασαν 140 τίτλοι και 327 αποσπάσματα (συνολικά περίπου 1000 σίχοι).

Πολύπλευρος ποιητής, κατέκρινε τόσο τη φιλοσοφική στρουφνότητα (απ. 120) όσο και τον στόμφο του διθυράμβου και της τραγωδίας (απ. 1,110,205), παρουσίαζε ανθρώπινους τύπους και καλλιέργησε τις γαστρονομικές αναφορές, τη μυθολογική και τραγική παρωδία και τη λογοτεχνική κριτική. Ο Δημήτριος ο Φαληρέας του αφιέρωσε μια πραγματεία (απ. 74 Wehrli).

Ορισμένοι από τους περίπου τριάντα μυθολογικούς τίτλους θυμίζουν τραγωδίες του 5^{ου} αι. (*Βάνχες*, *Ελένη*, *Φιλοκτήτης*, *Μήδεια* κ.ά.) και σίγουρα διακωμωδούσαν τα αντίστοιχα τραγικά πρότυπα. Τίτλοι σχετικοί με χαρακτήρες (*Αύτοῦ ἔρῶν*) ή συγγενικές σχέσεις (*Αδερφές*, *Δίδυμες*), γεωγραφική

καταγωγή (*Κορινθία*) ή εταίρες (*Χρυσίς, Μαλθάκη, Μέλισσα* κ.ά.) προοιωνίζονται τη Νέα Κωμωδία. Η *Ποίησις* είχε λογοτεχνικό θέμα και παρουσίαζε τις μεγαλύτερες δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο κωμικός σε σχέση με τον τραγικό ποιητή (απ. 189).

Σύμφωνα με μια αρχαία πηγή ο Αναξανδρίδης παρουσίασε πρώτος ερωτικές ιστορίες στη σκηνή προετοιμάζοντας έτσι ένα βασικό θέμα της Νέας Κωμωδίας (βλ. σχετικά H.-G. Nesselrath, *HSPH* 95, 1993, 181-195). Ο περιπατητικός Χαμαιλέων στην πραγματεία του *Περί κωμωδίας* παρουσίασε παραστατικά την εκκεντρική προσωπικότητα του Αναξανδρίδη (απ. 43 Wehrli).

Έλαβε μέρος σε δραματικούς αγώνες στην Αθήνα τουλάχιστον μεταξύ 376 και 348 (ΜΚ 194-195) και κέρδισε 10 νίκες, από τις οποίες 7 στα Διονύσια (την πρώτη το 376). Από 65 έργα του σώζονται 80 αποσπάσματα και 41 τίτλοι. Περίπου 15 τίτλοι είναι μυθολογικοί, άλλοι προοιωνίζουν τον Μένανδρο (*Σαμία*). Τα κατάλοιπα δείχνουν όμως και ενδιαφέρον για σύγχρονα γεγονότα: το απ. 6 σατιρίζει το ύφος του διθυραμβοποιού Τιμόθεου. Η διακωμώδηση της αιγυπτιακής θρησκείας στο απ. 40 σχετίζεται ίσως με την άφιξη μιας αιγυπτιακής πρεσβείας στην Αθήνα το 360/59. Στο απ. 42 (*Πρωτεσίλαος*) ένας δούλος συγκρίνει το γεύμα που θα παραθέσουν σύντομα οι κύριοί του με το γελοίο εξωτικό γεύμα στον γάμο του Ιφικράτη και της κόρης του θράκα ηγεμόνα Κότυ. Γαστρονομικές αναφορές παρόμοιου χαρακτήρα (τυπικές στη Μέση Κωμωδία) υπάρχουν και στους ποιητές Μνησίμαχο (απ. 4), Σωτάδη από την Αθήνα (απ. 1) και Διονύσιο από τη Σινώπη (απ. 2), από τους οποίους σώζονται ελάχιστα.

Τελευταίος και διασημότερος ποιητής της Μέσης Κωμωδίας είναι ο Άλεξης (περ. 370-270, θεός ή δάσκαλος του Μένανδρου), η δράση του οποίου συνεχίστηκε και στην περίοδο της Νέας. Το έργο του από τη μια πλευρά δείχνει ακόμη την παρουσία μιας μετριασμένης *λαμβδικής ιδέας* (σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και ο χορός διατηρεί κάποιο ρόλο), αλλά από την άλλη έχει όλα τα χαρακτηριστικά της Νέας Κωμωδίας. Ρωμαίοι ποιητές μιμήθηκαν ορισμένα έργα του Άλεξη: ο Πλαύτος τον *Καρχηδόνο* (*Poenulus*), ο Τουρπίλιος και ο Έννιος τον *Δημήτριο*.

Ο Άλεξης έγραψε 245 έργα και κέρδισε πολλές νίκες στα Διονύσια (μια το 347) και τουλάχιστον δύο στα Λήναια. Σώθηκαν 138 τίτλοι και περίπου 340 αποσπάσματα. Συχνά τα θέματα προέρχονται από την καθημερινή ζωή. Περίπου 15 τίτλοι υποδηλώνουν παρωδίες μυθολογικών και τραγικών θεμάτων. Στον *Λίνο* ο ομώνυμος ήρωας προσκαλεί τον Ηρακλή να διαλέξει ένα βιβλίο από τη βιβλιοθήκη του, και ο αδιόρθωτος φαγός αρπάζει έναν οδηγό μαγειρικής (απ. 140). Παντού υπάρχουν γαστρονομικές αναφορές: συνταγές (απ. 38, 138, 191-193 κ.ά.), κατάλογοι τροφίμων (π.χ. απ. 115 και 177-179). Μορφές που κατά το παρελθόν ήταν ασήμαντες αποκτούν τώρα σημαντικότερο ρόλο: ο παράσιτος (ΜΚ 313-315), ο μάγειρος (ΜΚ 392-305), εταίρες (*Πολύκλεια, Ατθίς* κ.ά.). Η *λαμβδική ιδέα* εμφανίζεται στη διακωμώδηση φιλοσόφων (του Πλάτωνα, του Αρίστιππου, βλ. απ. 1, 37, 99, 151, 185 κ.ά.) και πυθαγόρειων αναχωρητών (απ. 201 και 223).

Έκδ.: *PCG* I / V / VII. Εύβουλος: σχολ. έκδ. R.L. Hunter (Cambridge 1983). Άλεξης: σχολ. έκδ. W.G. Arnott (Cambridge 1996). BLG 437-438.

1.15 Άλλα είδη

1.15.1 Νόμος και διθύραμβος

Ο διθύραμβος γνωρίζει σημαντικές αλλαγές στο μέτρο και τη μουσική και χάνει την επισιμότητα που είχε στη χορική λυρική ποίηση της όψιμης αρχαϊκής εποχής: με ανάλογο τρόπο εξελίσσεται την

εποχή αυτή και ο νόμος (το λατρευτικό τραγούδι προς τιμή του Απόλλωνα), με αποτέλεσμα η διάκριση ανάμεσα στα δύο είδη να είναι τελικά αδύνατη. Η στροφική αντιστοιχία εξαφανίζεται, η μουσική γίνεται πιο περίτεχνη και εντυπωσιακή, η λειτουργία του κειμένου περιορίζεται στην υποστήριξη των μουσικών πειραματισμών. Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση συντηρητικών κύκλων, αλλά επηρέασαν έντονα το θέατρο του Ευριπίδη και ολόκληρη τη μεταγενέστερη εξέλιξη του δράματος, καθώς ευνοούσαν την εκτέλεση της μουσικής και του τραγουδιού από τους ηθοποιούς αντί από τον χορό.

Από τη λυρική ποίηση αυτής της περιόδου σώθηκαν μόνο λίγα αποσπάσματα (βλ. τις παρατηρήσεις στην αρχή αυτού του κεφαλαίου). Εξαιρεση αποτελεί ο Τιμόθεος ο Μιλήσιος (περ. 450-360). Από τον νόμο του Πέρσης σώθηκαν σε πάπυρο 240 αποσπασματικοί στίχοι. Θέμα του έργου είναι η νίκη στη Σαλαμίνα, της οποίας όμως τονίζονται περιθωριακές και περιέργες πλευρές. Ο νόμος χαρακτηρίζεται από γλαφυρότητα, πληθώρα περίπλοκων μετρικών τεχνασμάτων, ανιγματικών περιφράσεων και μπαρόκ λεκτικών συνδυασμών.

Στο κατηγορητήριο που απευθύνει η Μουσική εναντίον των διαφθορών της στον Χείρωνα του Φερεκράτη (απ. 155 Κ.-Α.) ο Τιμόθεος αναφέρεται μαζί με τον δάσκαλό του Φρύνη τον Μυτιληναίο και τον Μελανιπίδη τον Μιλήσιο. Η παράδοση αποδίδει στον Φρύνη την εισαγωγή νέων μέτρων στον νόμο (εκτός από το παραδοσιακό εξάμετρο), στον Μελανιπίδη την εισαγωγή ενόργανων παρεμβάσεων (*ἀναβολαί*) και αστροφικών ωδών στη χορική λυρική δομή του διθύραμβου. Ο Φερεκράτης αναφέρει επίσης τον Αθηναίο Κινησία, αγαπημένο στόχο των κωμικών ποιητών για τις 'υψητείες' διθυραμβικές συνθέσεις και την αθεΐα του.

Διάφορες πληροφορίες μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε την πολυκύμαντη ζωή του Φιλόξενου από τα Κύθηρα (435/4-380/79). Έπεσε σε δυσμένεια στην αυλή του Διονυσίου Α' (εξαιτίας της κριτικής του εναντίον της ποίησης του Διονυσίου ή μιας εταιρίας) και ρίχτηκε στα λατομεία των Συρακουσών, αλλά κατόρθωσε να δραπετευθεί. Ο γνωστότερος από τους 24 διθύραμβους που του αποδίδονται ήταν ο *Κύκλωψ ἢ Γαλάτεια* (πριν από το 388), καθώς το κοινό, δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα, είδε στο πρόσωπο του Πολύφημου, της Γαλάτειας και του Οδυσσέα τον Συρακούσιο τύραννο, την αγαπημένη του εταιρία και τον ίδιο τον ποιητή. Κεντρικό θέμα του έργου ήταν ο αλλόκοτος έρωτας του τέρατος και της χαριτωμένης νύμφης· ο διθύραμβος έγινε αντικείμενο παρωδίας από τον Αριστοφάνη (*Πλ.* 290-301) και προσέφερε πρότυπο μίμησης στον Θεόκριτο (*Ειδ.* 11).

Ο Φιλόξενος έγραψε επίσης μια *Γενεαλογία των Αιακιδών*, μια παρωδία υμναίου στην Έφεσο (*PMG* 828) και ένα *Δείπνο* σε δακτυλεπίτρυτους, από το οποίο σώθηκαν εκτενή αποσπάσματα με γλώσσα πλούσια σε διθυραμβικούς λεκτικούς συνδυασμούς (βλ. 1.15.8).

Εκδ.: *PMG* 757-766 (Μελανιπίδης), 768-773 (Λικύμνιος), 774-776 (Κινησίας), 777-804 (Τιμόθεος), 805-812 (Τελέστης), 814-836 (Φιλόξενος· το απ. 836 αποδίδεται λανθασμένα στον Φιλόξενο από τη Λευκάδα), 837 (Πολύιδος). Τιμόθεος: σχολ. έκδ. Τ.Η. Janssen (Amsterdam 1989, με το κείμενο του Wilamowitz, Leipzig 1903). BLG 268 και 311.

1.15.2 Ο μίμος

Το μμικό στοιχείο των δραμάτων του Επίχαμου (βλ. 1.8.3) αποκρυσταλλώθηκε σε ένα ιδιαίτερο 'μικρότερο' θεατρικό είδος, τον μίμο, που 'μμείται' σε έργα περιορισμένου μεγέθους καταστάσεις, τρόπους συμπεριφοράς και τύπους της καθημερινής ζωής. Ο μίμος γνώρισε την πρώτη του ακμή στη Σικελία με τον Ζώφρονα τον Συρακούσιο (2^ο μισό του 5^{ου} αι.). Από το έργο του Σώφρονα σώζο-

νται περίπου 170 μικροσκοπικά αποσπάσματα και 10 τίτλοι που ήδη στην αρχαιότητα είχαν χωριστεί σε 'ανδρικούς' (Άγγελος, Θυνοθήρας κ.ά.) και 'γυναικείους' (Πενθερά, Ακέστριαι, Νυμφολόγος κ.ά.). Αυτές οι μικρές, ρεαλιστικές εικόνες της ζωής εκτιμήθηκαν τόσο από τον Πλάτωνα (που τις έκανε γνωστές στην Αθήνα και δανείστηκε από αυτές στοιχεία για τους διαλόγους του) όσο και από τον Θεόκριτο και τον Ηρόνδα, για τους οποίους ήταν πηγή έμπνευσης. Από τον Ξέναρχο, γιο και συνεχιστή του Σώφωνα, δεν έχει σωθεί τίποτα.

Έκδ.: CGF 152-181 και IX κ.ε. (Σώφρων), 182 (Ξέναρχος)· σχολ. έκδ. FCMS II 59-143 και 143-146. BLG 457-458· βλ. Melina Pinto Colombo, *Il mimo di Sofrone e di Senarco. Studio dei frammenti e nuove indagini sui rapporti con la commedia di Epicarmo e sulle origini del mimo greco* (Firenze 1934).

1.15.3 Η ιλαροτραγωδία

Στο τέλος του 4^{ου} αι. καταξιώθηκαν λογοτεχνικά και οι φλύακες (βλ. 1.8.3) ως παρωδίες τραγωδιών με το όνομα 'ιλαροτραγωδία' ή και 'fabula Rhinthonica', όρος που προέρχεται από τον ευρετή του είδους Ρίνθωνα (γεν. στις Συρακούσες, πέθ. στον Τάραντα, εγκώμιο του Ρίνθωνα στην *Παλατινή Ανθολογία* 7,414). Σώζονται περίπου 30 πολύ σύντομα αποσπάσματα και 9 τίτλοι. Το αγαπημένο του αντικείμενο διακωμώδησης ήταν τα δράματα του Ευριπίδη. Χάρη στον Ρίνθωνα η αυτοσχέδια κατωιταλική φάρσα δεν έσβησε, αλλά πέρασε στη Ρώμη. Το έργο του έχει ομοιότητες με το έργο του Σώπατρου από την Πάφο που έδρασε στην Αλεξάνδρεια· τα 25 αποσπάσματά του παρωδούν τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή και κυρίως τον Ευριπίδη.

Ρίνθων: Έκδ. CGF 183-189· βλ. CGFP 223· σχολ. έκδ. FMCS II 7-24. Πρβλ. M. Gigante, *Rintone e il teatro in Magna Grecia* (Napoli 1971). Σώπατρος: Έκδ. CGF 192-197· σχολ. έκδ. FCMS II 27-42. Βλ. Gigante, ό.π. 89-95.

1.15.4 Έπος

Μετά τον Πανύασση το μυθολογικό-ηρωικό έπος παρουσιάζει κάμψη, ενώ ο Χοιρίλος ο Σάμιος (πέθανε πριν από το 399) προαναγγέλλει το μεταγενέστερο ελληνιστικό έπος με ιστορικά θέματα. Η *Περσής* του εξυμνούσε την αθηναϊκή νίκη εναντίον του Ξέρξη. Οι περίπου 100 σωζόμενοι εξάμετροι δείχνουν σημαία επαφής με τον Ηρόδοτο, στον οποίο λέγεται ότι ο Χοιρίλος κατέφυγε ως δραπέτης δούλος και βρήκε προστασία και φιλία. Στο προοίμιο αναφέρεται η ανάγκη της συνεχούς επινόησης νέων θεμάτων (απ. 1 Β.), ενώ για τους παλιούς ποιητές "το λιβάδι των Μουσών" ήταν ακόμη ανέγγιχτο (απ. 2).

Το ιστορικό έπος καλλιέργησε και ο Εμπεδοκλής (*Εκστρατεία του Ξέρξη*, VS 31 A1 παρ. 57). Ο Χοιρίλος ο Ιασεύς (SH 333-335), που ήταν ίσως ο ποιητής ενός έργου σχετικού με τον Λαμιακό Πόλεμο (323-322), εξύμνησε τα κατορθώματα του Αλέξανδρου και κέρδισε "βασιλικό μισθό" για "απρόσεκτους και κακοφτιαγμένους στίχους" (Οράτιος, *Epist.* 2,1,232-234, πρβ. *Ars amatoria* στ. 357-358). Το εγκωμιαστικό έπος εμφανίζεται ήδη στην εποχή του Λύσανδρου, για τον οποίο έγραψαν ποιήματα κάποιος Αντίλοχος (SH 51), ο Νικήρατος ο Ηρακλεώτης (SH 564-565) και ο Αντίμαχος· γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. ο Αναξιμένης ο Λαμψακηνός έγραψε ένα έπος για τον Φίλιππο Β'.

Σημαντικούς νεωτερισμούς εισήγαγε ο Αντίμαχος ο Κολοφώνιος (τέλος του 5^{ου}/αρχές του 4^{ου} αι.), ο πρώτος ποιητής-φιλόλογος (έκδοση του Ομήρου). Ο μύθος εξακολουθούσε να βρίσκεται στο επίκεντρο του έργου του, αλλά αντιμετωπιζόταν από μια λόγια, αιτιολογική άποψη που προαναγγέλλει την ελληνιστική εποχή. Εκτός από την ελεγειακή *Λύδη* (βλ. 1.15.7), το περιφημότερο έργο του ήταν η *Θηβαΐς* (σε τουλάχιστον 5 βιβλία, εκστρατεία των Επτά επί Θήβας). Τα

περίπου 60 αποσπάσματα δείχνουν ομηρικό ζήλο, αλλά και αναζήτηση νέων, εντυπωσιακών λεπτομερειών και σπάνιων, δυσνόητων λέξεων.

Χοιρίλος: Έκδ. *PEG* 187-208, σχολ. έκδ. Paola Radici Colace (Roma 1979). *BLG* 252. Αντίμαχος: έκδ. B. Wyss (Berlin 1936), σε συνδυασμό με *SH* 52-79· σχολ. έκδ. V.J. Matthews (Leiden 1996). *BLG* 463.

1.15.5 Το επύλλιο

Πρόδρομος του ελληνιστικού επύλλιου (*IV* 2.4.2) είναι η *Ηλακότη* της Ήρινας, από την Τήνο ή την Τήλο (πιθανόν αρχές του 4^{ου} αι.), η οποία θρηνούσε τον πρόωγο θάνατο της φίλης της Βανκίδας. Σύμφωνα με την *A.Π.* 9, 190 το έργο είχε 300 στίχους και γράφτηκε όταν η Ήρινα ήταν δεκαεννιά ετών. Ο Ασκληπιάδης (*A.Π.* 7,11) τονίζει ότι κανείς δεν θα μπορούσε να συναγωνιστεί την Ήρινα, αν δεν είχε πεθάνει πρόωρα. Εκτός από ορισμένα αποσπάσματα που παραδίδονται έμμεσα ένας πάπυρος έφερε στο φως 50 περίπου στίχους του ποιήματος (από τους οποίους πολλοί είναι ακρωτηριασμένοι). Είναι γραμμένο σε ένα ιδιότυπο μείγμα Δωρικής και Αιολικής (της γλώσσας της Σαπφούς), αποτελεί από πολλές απόψεις πρόδρομο της ελληνιστικής ποίησης, από τις μετρικές ιδιαιτερότητες μέχρι την προτίμηση για τη μικροτεχνία, και αποκαλύπτει μια ποιήτρια με μεγάλο ταλέντο. Ο κάθε άλλο παρά αφελής τόνος οδήγησε στην ενδιαφέρουσα αλλά αναπόδεικτη υπόθεση ότι πίσω από την Ήρινα κρύβεται το όνομα ενός άλλου ποιητή (M.L. West, "Erinna", *ZPE* 25, 1977, 95-119).

Έκδ.: *SH* 400-406. *BLG* 463, C. Neri, *Studi sulle testimonianze di Erinna* (Bologna 1996) 129-138 (τοποθετεί την ακμή της Ήρινας το 396).

1.15.6 Ο ίαμβος

Παραδοσιακούς ίαμβους έγραφε ακόμη στο 2^ο μισό του 5^{ου} αι. ο κωμικός ποιητής Έρμιππος (*I.14.2*), από τους οποίους σώζονται 8 αποσπάσματα (*IEG* II 67-69). Από άλλους ποιητές που ασχολήθηκαν περισσότερο ή λιγότερο περιστασιακά με το είδος σώζονται πολύ λιγότερα (σε ορισμένες περιπτώσεις μόνο το όνομά τους). Ο σοβαρός κλάδος της ιαμβογραφίας αναβιώνει στα τέλη του 4^{ου} αι. με το έργο *Γνώμαι* του Χάρη. Ίχνη παρόμοιας παραινετικής ποίησης μαρτυρούνται και για τον στωικό Ζήνωνα (*SH* 852-852A) και τον ακαδημαϊκό Κράντορα από τους Σόλους (*SH* 345-346)· αυστηρότερα ήταν τα ιαμβικά *Παίγνια* του κυνικού Κράττη (*SH* 362-368).

Έκδ.: βλ. 1.3.2, Χάρης: έκδ. S. Jäkel (*Menandri sententiae*, Leipzig 1964, 26-30)· D. Young (*Theognis*, Leipzig 1961, 113-118).

1.15.7 Η ελεγεία

Η ελεγεία συνέχισε να καλλιεργείται, κυρίως από τον Αντίμαχο (βλ. 1.15.4). Η *Λύδη* του (*IEG* II 37-43), μια συλλογή μυθολογικών-αφηγηματικών ελεγείων, παρουσίαζε σε δύο ή περισσότερα βιβλία άτυχες ερωτικές ιστορίες, που σκοπό είχαν να παρηγορήσουν τον ποιητή μετά τον θάνατο της αγαπημένης του. Ο Ασκληπιάδης (*A.Π.* 9,63) και ο Ποσειδίππος (*A.Π.* 12,168) εκτιμούσαν το έργο, αλλά ο Καλλίμαχος (απ. 398 Pf.) και άλλοι το θεωρούσαν φλύαρο. Πάντως η *Λύδη* κατέχει σημαντική θέση στην ιστορία της λογοτεχνίας ως έργο ενός λόγιου ποιητή (• Αντίμαχος ασχολήθηκε και με τη μελέτη του Ομήρου, απ. 129-148 Wyss), ο οποίος από πολλές απόψεις (λογιότητα, γλώσσες, νεολογισμοί, περιφράσεις) είναι πρόδρομος των Αλεξανδρινών.

Από το έργο άλλων ελεγειακών ποιητών δεν σώζεται τίποτε. Στο τέλος του 4^{ου} αι. ο Κράτης ο Θηβαίος χρησιμοποίησε το ελεγειακό δίστιχο για τις αστείες ποιητικές παρωδίες του (*SH* 359-361).

Έκδ.: βλ. 1.3.3 Αντίμαχος: έκδ. Wyss (βλ. 1.15.4) 32-40· IEG II 37-43· PE II 108-124. BLG 463· επιγραφή του Αντίμαχου: Wyss XL-LIX.

1.15.8 Το επίγραμμα

Το κλασικό επίγραμμα από τη μια πλευρά προσλαμβάνει ζωηρότερες και χαριέστερες (κάποτε και πομπώδεις) μορφές, από την άλλη, κυρίως το επιτύμβιο επίγραμμα υπηρετεί διδακτικούς σκοπούς (παρουσιάζει τον νεκρό ως υπόδειγμα αρετής). Η επίδραση της ελεγείας, της τραγωδίας, της ρητορικής (κάποτε και της σοφιστικής) προσδίδει πάθος, που σε ορισμένες περιπτώσεις εκφράζεται με διαλογική μορφή. Πολλοί περιήρητοι ποιητές λέγεται ότι συνέθεσαν επιγράμματα (Αισχύλος: FGE 130-132· Σοφοκλής: FGE 303-305· Ευριπίδης: GVI 21· βλ. όμως FGE 129 και 155-156), των οποίων όμως η γνησιότητα είναι αμφίβολη.

Στον 4^ο αι. το επίγραμμα εμπλουτίζεται όσον αφορά το περιεχόμενο με νέα δομικά στοιχεία (σύγκριση του νεκρού με ήρωα, αντιπαράθεση του θανάτου με την ζωή του νεκρού κ.ά.), ενισχύονται τα γνωμικά και η τάση για 'εξανθρωπισμό' των προσώπων, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται 'ταπεινά' και αντιηρωικά θέματα. Αυτό είναι φανερό στα υποτιθέμενα επιγράμματα της Ήρινας (βλ. 1.15.5), τα οποία όμως πρέπει να γράφτηκαν σε μεταγενέστερη εποχή, όπως και πολλά από τα επιγράμματα που αποδίδονται στον Πλάτωνα (FGE 125-127). Κάποτε οι ποιητές ενσωματώνουν το όνομά τους στα ποιήματα εγκαταλείποντας την ανωνυμία (βλ. FGE 587-588, CEG 819, II-III). Αργότερα το επίγραμμα εξαπλώνεται όλο και περισσότερο, ακόμη και πέρα από τους ποιητικούς κύκλους, χάνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά του.

Βλ. 1.4.1 Ήρινα: σχολ. έκδ. HE I 97-98, II 281-284· βλ. FGE 155· SH 403. BLG 463· Neri (βλ. 1.15.5) 195-201.

1.15.9 Το σκόλιο

Στο 2^ο μισό του 5^{ου} αι. η συμποτική διασκέδαση απομακρύνεται από την αριστοκρατική σφαίρα και λαμβάνει χώρα σε έναν ευρύτερο και ετερογενή πολιτιστικό χώρο, όπου αναβιώνουν παλιά δημοφιλή σκόλια (π.χ. ο Αρμόδιος, με δημοκρατικό επίχρισμα) και κομμάτια από την παλαιότερη ποίηση (βλ. Αρ. Σφ. 1222-1248). Στον 5^ο αι. ανήκουν ίσως τα έξι ποιήματα που αποδίδονται στους Επτά Σοφούς (παραδειγματικοί γνωμολογικοί αφορισμοί, SH 521-526). Στην προαλεξανδρινή περίοδο ανήκουν επίσης τα τρία παπυρικά αποσπάσματα από το 'τραγούδι της Ελεφαντίνης' (PMG 917).

Βλ. 1.4.2: Σχολ. έκδ. στους K. Fabian - E. Pellizer - G. Tedeschi. (έκδ.), *Οίνηρά τεύχη. Studi triestini di poesia conviviale* (Alessandria 1991)· Fabbro (βλ. σημείο 1.4.2) XXX-XXXV.

1.15.10 Παρωδιακή και γαστρονομική ποίηση

Σε λογοτεχνικό 'είδος' αναπτύσσεται και η (κυρίως επική) παρωδία που λειτουργεί ως αστείος επίλογος του ραψωδικού αγώνα (όπως και το σατυρικό δράμα στις δραματικές παραστάσεις). Οι πρώτες *Παρωδίαί* γράφτηκαν από τον Ηγήμονα τον Θάσιο (2^ο μισό του 5^{ου} αι.), έναν κωμικό ποιητή (βλ. PCG V 546-547), που γνώρισε μεγάλη επιτυχία με τη *Γιγαντομαχία* του και αναπολεί σε ένα πνευματώδες και αξιοπρόσεκτο απόσπασμα τη δύσκολη αρχή της σταδιοδρομίας του (Brandt 42-44).

Ιδιαίτερο είδος αποτελεί η γαστρονομική παρωδία: από το *Δείπνο* του Ηγήμονα σώζεται μόνο ο τίτλος, αλλά από τον Μάτρωνα από την Πιτάνη έχουμε ένα *Αττικό δείπνο* (122 εξάμετροι), που γράφτηκε μεταξύ 305 και 300. Το έργο αποκατά ζωή με ευφρείς πολεμικές εικόνες επικού χαρακτήρα (τα εδέσματα ως εχθρός που πρέπει να νικηθεί, ο οικοδεσπότης ως στρατηγός που επιθεωρεί τον στρατό του κλπ.). Όλα τα γλωσσικά ή εκφραστικά στοιχεία αντλούνται από το έπος, οι λογότυποι

του οποίου ενσωματώνονται με τρόπο που προσεγγίζει πολύ την τεχνική του κέντρωνα.

Στον 4^ο αι. μια γαστρονομική ποίηση άλλου τύπου, ένα είδος παρωδίας της διδακτικής ποίησης, αντικατέστησε τις περιγραφές γευμάτων με κανόνες για το καλύτερο φαγητό δίνοντας ακόμη και συνταγές. Το είδος αυτό εγκαινιάστηκε από τον Τερψίωνα, τον "πρώτο που έγραψε *Γαστρολογία* και δίδαξε στους μαθητές του ποια φαγητά πρέπει να αποφεύγουν" (Αθήν. 8,337b = Κλέαρχ. απ. 78 Wehrli). Ο Φιλόξενος από τη Λευκάδα είναι γνωστός από ένα απόσπασμα του κωμικού Πλάτωνα (απ. 189 K.- A.: εξάμετροι με οδηγίες μαγειρικής)· διάφορες εκφράσεις του θα δανειστεί ο Αρχέστρατος.

Ο Αρχέστρατος από τη Γέλα (2^ο μισό του 4^{ου} αι.), ο πατέρας της δυτικής γαστρονομίας (A. Rapp), έγραψε την *Ηδυπάθεια*, από την οποία ο Αθήναιος διασώζει 62 αποσπάσματα με περίπου 330 εξάμετρος. Ονομάζει τον ποιητή "περιηγητή της κουζίνας" (3,116-117, πρβ. 7,294a) και "ΗΣίοδο ή Θέογνη των καλοφαγάδων" (7, 310a). Παρά την καταδίκη του από ηθικολόγους περιπατητικούς, στωικούς και χριστιανούς, το ποίημα γνώρισε αξιοσημείωτη επιτυχία όχι μόνο στον ελληνικό κόσμο (κυρίως μεταξύ των κωμικών ποιητών) αλλά και στον ρωμαϊκό: ο Έννιος το είχε οπωσδήποτε μπροστά του όταν έγραφε τα *Hedyphagica* (βλ. Var. 35-36, SH 187,1-3).

Κατάλοιπα παρωδικής-γαστρονομικής ποίησης: σχολ. έκδ. P. Brandt (Leipzig 1888), SH 132-192 (Αρχέστρατος), 534-540 (Μάτρων). Βλ. *Alma Mater Studiorum* 3/2 (1990) 33-50· 4/1 (1991) 147-155· *RAIB* 79 (1990/1991) 67-80.

2 Ελληνιστική Περίοδος

RICHARD HUNTER

2.1 Εισαγωγή

2.1.1 Γενικά χαρακτηριστικά

Από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία που γράφτηκε ανάμεσα στην εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου και στη νίκη του Οκταβιανού εναντίον της Κλεοπάτρας το 31 π.Χ. σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα. Το μεγαλύτερο μέρος της ποίησης γράφτηκε τον 3^ο αι. στην Αλεξάνδρεια ή συνδέεται με την Αλεξάνδρεια. Για τον λόγο αυτόν έχει τεθεί συχνά το ερώτημα πώς μπορεί να διακρίνει κανείς την 'ελληνιστική' από την 'αλεξανδρινή' λογοτεχνία, κυρίως τη στιγμή που και οι δύο έννοιες -τουλάχιστον έως πρόσφατα- είχαν όχι μόνο χρονολογικές ή γεωγραφικές αλλά και ποιητικές, σχεδόν ηθικές, συνδηλώσεις. Η λογοτεχνία παίζει οπωσδήποτε κεντρικό ρόλο στον προσδιορισμό της σημασίας του όρου 'ελληνιστική εποχή' και στον καθορισμό των ορίων της. Είναι εξαιρετικά λυπηρό το γεγονός ότι σώζονται ελάχιστα από την ελληνική ποίηση του όψιμου 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή από την περίοδο που πρέπει να επηρέασε περισσότερο τη διαμόρφωση της ρωμαϊκής ποίησης· από τον Παρθένιο π.χ. παραδίδονται μόνο περίπου τριάντα ασύνδετοι στίχοι, καθώς και ορισμένες μεμονωμένες λέξεις (SH 606-66). Στην πέζογραφία κυριαρχούν αυτή την εποχή η επιστήμη και η ιστοριογραφία, τόσο 'τοπικά' χρονικά όσο και παγκόσμιες ιστορίες· και τα δύο είδη έχουν ποιητικά παράλληλα (2.4.1, 2.5.2 κ.ε.).

Ο αυξανόμενος διαχωρισμός του 'λαϊκού' από τον 'λόγιο' πολιτισμό των ολίγων στον μετακλασικό ελληνικό κόσμο εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονος στην ποίηση, με εξαίρεση, ως έναν βαθμό, το δράμα (2.2.1). Ένα τόσο εξαιρετικά εκλεπτυσμένο ποίημα όπως είναι το 15^ο ειδύλλιο του Θεόκριτου (δυο απλές γυναίκες παρακολουθούν μια γιορτή στο παλάτι των Πτολεμαίων) καταδεικνύει αυτόν τον διαχωρισμό (και τον κάνει ταυτόχρονα θέμα του). Ένας πολιτισμός των ολίγων άνθισε κάτω από την προστασία ισχυρών δυναστών που προσπαθούσαν να ενισχύσουν το κύρος τους και τις ηγεμονικές αξιώσεις τους στον ελληνικό κόσμο με την 'οικειοποίηση' της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τα μεγάλα κέντρα της ποίησης του 3^{ου} και 2^{ου} αι. είναι οι αυλές των Πτολεμαίων στην Αλεξάνδρεια, των Αντιγονιδών στην Πέλλα και των Σελευκιδών στην Αντιόχεια. Στην πραγματικότητα όμως η εξέλιξη αυτή είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα. Προς το τέλος του 5^{ου} αι. ο βασιλιάς της Μακεδονίας Αρχέλαος είχε προσκαλέσει στην Πέλλα όχι μόνο τραγικούς ποιητές, όπως ο Αγάθων και ο Ευριπίδης, αλλά και τον επικό Χοιρίλο τον Σάμιο, που για ένα διάστημα ανήκε επίσης στην ακολουθία του Σπαρτιάτη Φαύαρχου Λύσανδρου. Στα 'Λυσάνδρεια' του 404 στη Σάμο εκτός από τον Χοιρίλο συμμετείχε και ο Αντίμαχος ο Κολοφώνιος, του οποίου η ελε-

γειακή συλλογή *Λύδη* έμελλε να αποτελέσει την λυδία λίθο της αλεξανδρινής καλαισθησίας (2.4.1).

Η σταδιακή συγκέντρωση σημαντικών ποιητών στα κέντρα εξουσίας συνέβαλε στην αποκοπή μιας ομάδας ποιητών από το παραδοσιακό δημόσιο πλαίσιο της ποιητικής παραγωγής. Με το τέλος του 5^{ου} αι. λήγει και η χρυσή εποχή της χορικής λυρικής ποίησης· στην Αθήνα και αλλού συνέχισαν να γράφονται και να παρυσιάζονται τραγωδίες και κωμωδίες (2.2.1), αλλά ο λεγόμενος 'πολιτισμός του προφορικού άσματος' της αρχαίας Ελλάδας παραχωρούσε σταδιακά τη θέση του στον 'πολιτισμό του βιβλίου'. Αν και η μη λυρική ποίηση οπωσδήποτε δεν έπαψε να απαγγέλλεται και να εκτελείται, η μεγάλη ποίηση του παρελθόντος διαβαζόταν πλέον όλο και περισσότερο από βιβλία. Αυτή η αλλαγή του τρόπου πρόσληψης θα αποδειχτεί αποφασιστική για μια ποίηση που έβρισκε όλο και περισσότερο την κύρια πηγή της έμπνευσής της στην 'μεταγραφή' παλαιότερης ποίησης. 'Συλλογές ποιημάτων' - μια εξέλιξη θεμελιακής σημασίας για τη ρωμαϊκή ποίηση- εμφανίζονται στη διάρκεια του 4^{ου} και 3^{ου} αι. (Ηρώνας, οι *Ίαμβοι* του Καλλίμαχου, οι επιγραμματικοί, πιθανόν ο Θεόκριτος κ.ά.), εν μέρει ως άμεσο αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο οι ποιητές διάβαζαν τώρα τα αρχαϊκά και κλασικά πρότυπά τους. Επιπλέον, ο σταδιακός διαχωρισμός μέτρου και μουσικής και η δημιουργία διακριτών ομάδων 'ποιητών' και 'μουσικών' κατέλυσαν τον δεσμό ανάμεσα στην αφορμή και τη μορφή της ποίησης. Από όλα αυτά προέκυψε μια 'λογοτεχνία' με την σύγχρονη έννοια και διαμορφώθηκαν ποιητές που ασχολήθηκαν με μια σχεδόν άγνωστη ως τώρα ποικιλία ποιητικών ειδών. Ο Τίμων ο Φλειάσιος (2.3) παραδίδεται ότι έγραφε "επικά ποιήματα, 60 τραγωδίες, σατυρικά δράματα, 30 κωμωδίες, *σίλλους* και *κιναίδους*, όταν ξεκουραζόταν από τη φιλοσοφία" (Διογ. Λαέρτ. 9.110)· το πιο εκπληκτικό είναι ότι κάτι τέτοιο φαίνεται τελείως φυσιολογικό στον ελληνιστικό κόσμο, αν και αποτελεί μια πραγματική επανάσταση. Στο 13^ο *Ίαμβο* ο Καλλίμαχος επικαλείται τον Ίωνα τον Χίο ως έναν 'πρόδρομο' του 5^{ου} αιώνα και στην κατηγορία ότι ασχολείται με μια πλειάδα ποιητικών ειδών (*πολυείδεια*) απαντά: "ποιος είπε 'εσύ να συνθέτεις ελεγειακά δίστιχα και εσύ εξάμετρα, ενώ ο κλήρος των θεών εσένα σε έκανε τραγικό ποιητή'; Νομίζω κανένας!" (απ. 203, 30-3). Στο λογοτεχνικό περιβάλλον του 3^{ου} αι. η απάντηση αυτή προξενεί πολύ λιγότερη έκπληξη από την μομφή (αν πράγματι είχε διατυπωθεί).

Το μεγαλύτερο μέρος της λόγιας ελληνιστικής ποίησης γράφτηκε σε δακτυλικό εξάμετρο και ελεγειακό δίστιχο καθιστώντας μορφολογικά ευδιάκριτες τις ανακατατάξεις στον χώρο της ποίησης. Λυρικά μέτρα υπήρχαν ακόμη αλλά κυρίως στην 'λαϊκή' ποίηση ή σε πειραματική *κατά στίχον* μορφή (π.χ. Θεόκριτος 28-30)· από την άλλη πλευρά, η στροφική σύνθεση της αρχαϊκής και κλασικής λυρικής ποίησης εξαφανίζεται. Κύρια αφορμή για την παρουσίαση ποίησης γίνεται πλέον η δημόσια απαγγελία, είτε μπροστά σε ένα μικρό 'αυλικό' ακροατήριο είτε σε δημόσιες ποιητικές γιορτές· τα κύρια απαγγελόμενα μέτρα στο πλαίσιο αυτό ήταν το εξάμετρο και το ελεγειακό δίστιχο. Τα μέτρα αυτά συνέχιζαν

να είναι τα περισσότερο διαδεδομένα, τόσο γεωγραφικά όσο και ειδολογικά, και τα λιγότερο εξειδικευμένα ελληνικά μέτρα. Το εξάμετρο ήταν το μέτρο του Ομήρου, του κατεξοχήν 'ποιητή'. Στην ελληνιστική εποχή και μόνο η χρήση του εξάμετρου υποδήλωνε την αντιπαράθεση με τον Όμηρο (βλ. την 'Ηλακίτη, τον 'θρήνο' της Ήριννας σε εξάμετρο, *SH* 401). Όταν στο *Ειδ.* 16.20 του Θεοκρίτου ο πάτρωνας διώχνει τον επίδοξο ποιητικό υμνητή του λέγοντας "Ποιος λοιπόν θα άκουγε άλλο ποιητή; Ο Όμηρος φτάνει για όλους!", δεν είναι απλά φιλάργυρος, αλλά θέτει άμεσα ένα ερώτημα που κανείς ποιητής δεν μπορούσε να αγνοήσει. Ένας Καλλίμαχος ή ένας Θεόκριτος απάντησαν στην πρόκληση αυτή προσδίδοντας στο εξάμετρο μια ρυθμική δομή και μουσικότητα (βλ. *IV* 6.3.1) που κατέλυσε την απόλυτη κυριαρχία του Ομήρου στο μέτρο αυτό.

Γνωρίζουμε πολύ περισσότερα για την λόγια ποίηση αυτής της περιόδου παρά για τα έργα και τις παραστάσεις 'λαϊκού' χαρακτήρα. Η γενίκευση των διαφορών ανάμεσα στις δύο αυτές περιοχές διατρέχει τον κίνδυνο της υπεραπλούστευσης, καθώς οι μεταξύ τους επιδράσεις οπωσδήποτε ήταν αμφίδρομες. Όπως ο Θεόκριτος και ο Ηρώνας συνέθεσαν λογοτεχνικές παραλλαγές του 'λαϊκού' μίμου (2.2.4), έτσι και ο μίμος αναπαρήγε θέματα του υψηλού κλασικού δράματος στη δική του γλώσσα. Εδώ παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το λεγόμενο *fragmentum Grenfellianum* που σώζεται σε πάπυρο του 2^{ου} αι. π.Χ. Μια γυναίκα (που ίσως όμως την υποδυόταν άνδρας) τραγουδά μπροστά στην πόρτα του αγαπημένου της που την απορρίπτει ένα *παρακλαυσίθυρον* (το τραγούδι ενός εραστή που του έχουν αρνηθεί την είσοδο) (βλ. *CA* σ. 177-9). Τα μέτρα του τραγουδιού είναι δόχμιοι και ανάπαιστοι, αλλά η γλώσσα και η διάλεκτος είναι σχεδόν αποκλειστικά η καθομιλουμένη Κοινή· η λόγια ποίηση αντίθετα διατήρησε τις διαλέκτους, το λεξιλόγιο και το ύφος της κλασικής ποίησης. Ίσως η σταδιακή εξέλιξη της βασισμένης στην αττική διάλεκτο Κοινής (*III* 2.1.1) έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα σε μια ποίηση που απέφευγε συνειδητά το κοινόν και στην ομιλία των απλών ανθρώπων.

Για την έννοια 'ελληνιστική λογοτεχνία' βλ. Kassel, *Abgrenzung*, Gelzer στο Bulloch, *Images* 130-151. Για τις διάφορες εξελίξεις που σκιαγραφήθηκαν εδώ βλ. Bing, *Muse*, Cameron, *Callimachus*, Hunter, *Theocritus* (κεφ. 1), Fantuzzi, "Contaminazione" και "Sistema".

2.1.2 Ποίηση και λογιότητα

Με την ανάπτυξη του 'πολιτισμού του βιβλίου' γίνεται δυνατή η συστηματική μελέτη της ποίησης του παρελθόντος. Ήδη στον 4^ο αι. οι κλασικοί ποιητές αποτελούσαν το θέμα μιας ανθηρής ανεκδοτολογικής και βιογραφικής λογοτεχνίας. Η ερμηνεία του ομηρικού έπους είχε μακρά ιστορία από τον 5^ο αι. (*II* 1.1.1). Η σταθερά αυξανόμενη εξάρτηση από το βιβλίο συνέβαλε στη δημιουργία της άποψης ότι δύο κείμενα του ίδιου ποιήματος μπορούν να διαφέρουν, ότι τα κείμενα τροποποιούνται προφανώς με την πάροδο του χρόνου, ότι ακόμη και λέξεις μπορούν να έχουν διαφορετικές σημασίες σε διαφορετικά κείμενα ή και σε διαφορετικά χωρία του ίδιου κειμένου. Επειδή με την ποίηση του παρελθόντος ασχολούνταν κυρίως ποιη-

τές, το γεγονός ότι πολλοί κορυφαίοι ποιητές του 3^{ου} αι. ήταν και φιλόλογοι δεν είναι καθόλου περίεργο (II 1.2.3). Ο χαρακτηριστικός τρόπος σκέψης αυτής της φιλολογίας επηρέασε αποφασιστικά τον τρόπο γραφής της νέας ποίησης.

Όπως και άλλοι ελληνιστικοί ηγεμόνες, ο Πτολεμαίος Α΄ και οι διάδοχοί του στην Αλεξάνδρεια προσπάθησαν να συγκεντρώσουν στην αυλή τους όσο το δυνατό περισσότερους ποιητές και λογίους. Ο νέος θεσμός του *Μουσείου* (ιερού των Μουσών) και η περιφνημη βασιλική Βιβλιοθήκη του (II 1.2.1) είχε κεντρική σημασία για την προβολή των Πτολεμαίων στον ελληνικό κόσμο και συνέβαλε στην επίτευξη αυτού του σκοπού. Οι Πτολεμαίοι επιδίωκαν να εφοδιάσουν την βιβλιοθήκη τους όχι μόνο με τα καλύτερα αλλά με όλα τα κείμενα και να δημιουργήσουν με τη συλλογή αυτή έναν 'οίκο' όλης της ελληνικής πνευματικής παραγωγής. Η προσπάθεια για οικειοποίηση της γνώσης και της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της συλλογής κειμένων (και της συνακόλουθης καταλογογράφησης και κατάταξής τους) συνδέεται με την ιδιαίτερα σημαντική θέση των αιτιολογικών διηγήσεων στην ποίηση της ελληνιστικής εποχής: στα αίτια αυτά δεν εξηγούνται μόνο οι απαρχές ελληνικών πρακτικών και τελετών, αλλά εξαιρείται και η χρονική απόσταση ανάμεσα στους ελληνιστικούς ποιητές και τις πρακτικές αυτές (2.5.2). Ακόμη και η κυρίαρχη τεχνική της επεξεργασίας της παλαιότερης ποίησης και της νέας σημασιοδότησής της δείχνει από τη μια πλευρά την ανάγκη για πολιτιστική συνέχεια αλλά από την άλλη και την αναγνώριση της ρήξης και της αλλαγής. Η 'φιλολογική' στάση των ποιητών φαίνεται στα χαρακτηριστικά για την εποχή ακρόστιχα, αινίγματα και μετρικά πειράματα: ταυτόχρονα η φιλολογία αυτή έδειχνε συνείδηση της ταυτότητάς της.

Ο Ζηνόδοτος (II 1.2.3), ο πρώτος διευθυντής της αλεξανδρινής βιβλιοθήκης και ο σημαντικότερος ομηριστής της εποχής του, ήταν μαθητής του Φιλιτά από την Κω που μπορεί να θεωρηθεί ο πρώτος μιας σειράς σημαντικών 'λόγων ποιητών'. Ο Φιλιτάς αποδεικνύει επίσης την αυξανόμενη σχέση ανάμεσα σε ποιητές και πολιτικούς προστάτες: λέγεται ότι ήταν παιδαγωγός του μετέπειτα βασιλιά Πτολεμαίου Β΄ που γεννήθηκε το 308 στην Κω. Η λόγω δραστηριότητα του Φιλιτά επικεντρώθηκε κυρίως στην ερμηνεία των ομηρικών επών και στη συλλογή σπάνιων ποιητικών και διαλεκτικών λέξεων (*γλωσσαι*), βλ. Pfeiffer, *Geschichte* 116-121. Κύριο χαρακτηριστικό της ελληνιστικής ποίησης είναι η χρήση *γλωσσών* που αντανάκλα όχι μόνο τα λόγια ενδιαφέροντα αλλά και τη συνειδητή αποστασιοποίηση της ποίησης αυτής, ως αυτοαναπαράγόμενου συστήματος, από τους 'κοινούς' τρόπους έκφρασης. Το γεγονός ότι τα ομηρικά ποιήματα αποτελούσαν την πλουσιότερη πηγή *γλωσσών* ενίσχυσε το γόητρο του εξάμετρου ως του κατεξοχόν ποιητικού μέσου (βλ. επίσης Αριστ. *Ποιητ.* 1459b 34-37). Για την ποίηση του Φιλιτά γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα: έγραψε προφανώς αφηγηματικά ποιήματα (2.4.2) τόσο σε εξάμετρο (*Ερμής*) όσο και σε ελεγειακούς στίχους (*Δήμητρα*), επιγράμματα και άλλα ποιήματα για διάφορες περιστάσεις (*Παίγνια*). Αποτελεί επομένως τον κύριο πρόδρομο της αλεξανδρινής πρωτοπορίας. Για τον Φιλιτά βλ. CA 90-96, W. Kuchenmüller, *Philetai Coi reliquiae* (Diss. Berlin 1928) SH 673-5· P.E. Knox, *PLLS* 7 (1993) 61-83.

Ποιητές και λογίοι ήταν και οι διάδοχοι του Ζηνόδοτου στη θέση του βιβλιοθηκάρου, ο Απολλώνιος ο Ρόδιος και ο Ερατοσθένης, όπως και ο Ευφορίων ο Χαλκιδεύς που διορίστηκε βιβλιοθηκάρου στην Αντιόχεια από τον Αντίοχο Γ΄. Ο σημαντικότερος όμως εκπρόσωπος του συνδυασμού λόγιου και ποιητή ήταν ο Καλλίμαχος ο Κυρηναίος, ο συγγραφέας των *Πινάκων* (απ. 429-53), ενός εί-

δους περιγραφικού καταλόγου (ουσιαστικά χωρισμένου σε γραμματειακά είδη) των βιβλίων της αλεξανδρινής βιβλιοθήκης και επομένως σχεδόν όλης της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Οι λόγιες έρευνες και η βαθιά γνώση της πεζογραφίας έδωσαν στην ποίησή του πολλά από τα θέματά της· ο Καλλίμαχος εισήγαγε στην ποίηση τη λόγια πρακτική της ρητής αναφοράς στις πηγές του (βλ. απ. 75, 54) και συνέθεσε πολυάριθμες πραγματείες σε πεζό λόγο, τα θέματα των οποίων (π.χ. ποτάμια, Νύμφες, 'παράδοξα φαινόμενα') έχουν προφανή σημασία για την ποίησή του. Το λεξιλόγιο του Καλλιμάχου αντανακλά συχνά σύγχρονες φιλολογικές συζητήσεις (ιδιαίτερα για τον Όμηρο), αλλά το ύφος του στο σύνολό του δείχνει (και απαιτεί και από τον αναγνώστη) μια εξαιρετική εξοικείωση με την λογοτεχνική κληρονομιά και τα διαφορετικά επίπεδα της λογοτεχνικής και μη λογοτεχνικής γλώσσας. Με το όνομα του Καλλιμάχου συνδέονται τουλάχιστον δυο ποιητικά κινήματα, ένα στην Αλεξάνδρεια και ένα στην Ρώμη της τελευταίας περιόδου της δημοκρατίας και της αυτοκρατορικής εποχής. Ωστόσο κανένας άλλος ποιητής δεν κατάφερε ποτέ να αναπαραγάγει πιστά το μοναδικό ύφος του.

Για το Μουσείο και την αλεξανδρινή βιβλιοθήκη βλ. Pfeiffer, *Geschichte*· Fraser, *Alexandria*· R. Blum, *Kallimachos und die Literaturverzeichnis bei den Griechen* (Frankfurt 1977)· Weber, *Dichtung*. Για τους απόηχους της φιλολογικής δραστηριότητας στην αλεξανδρινή ποίηση βλ. επίσης A. Rengakos, *Der Homertext und die hellenistischen Dichter* (Wiesbaden 1993). Καλλίμαχος: αποσπάσματα στον R. Pfeiffer, *Callimachus* (Oxford 1949-1953)· Cameron, *Callimachus*.

2.2. Δραματική και παρα-δραματική ποίηση

2.2.1 Η ελληνιστική τραγωδία

Ενώ στον 5^ο αι. η τραγωδία περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην Αθήνα, στον 4^ο αι., και κυρίως από την εποχή των κατακτήσεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η σύνθεση και η παράσταση τραγωδιών εξαπλωνόταν όλο και περισσότερο σε όλη την έκταση του ελληνικού κόσμου. Τα δυστυχώς περιορισμένα κατάλοιπα της ελληνιστικής τραγωδίας δίνουν πάντως την εντύπωση ότι ο ελληνιστικός κόσμος δεν γνώριζε μόνο μια μορφή του 'τραγικού' κειμένου και της παράστασής του. Καθώς η τραγωδία δεν ήταν πλέον δεμένη με την πολιτιστική ζωή και την κοσμοθεωρία μιας συγκεκριμένης πόλης, τόσο παλιά όσο και νέα κείμενα προσφέρονταν για παραστάσεις με διάφορους τρόπους. Πολλές όμως 'τραγωδίες' του 3^{ου} αι. ήταν ίσως απλά 'βιβλιακή ποίηση': δεν αποτελούσαν πλέον ιδιαίτερους φορείς των θεμελιωδών ιδεών μιας κοινότητας αλλά ένα απλό γραμματειακό είδος, στο οποίο οι ποιητές δοκίμαζαν τις δυνάμεις τους.

Η τραγωδία άνθισε στην Αλεξάνδρεια (βλ. Θεόκριτο *Ειδ.* 17,112-14). Μεταγενέστερες μαρτυρίες τοποθετούν στην εποχή του Πτολεμαίου Β' του Φιλάδελφου μια ομάδα τραγικών ποιητών που είναι γνωστή ως 'Πλειάδα', χωρίς όμως να είναι γνωστό αν η ονομασία αυτή είναι σύγχρονη ή πόσοι ποιητές της 'Πλειάδας' έδρασαν πράγματι στην Αλεξάνδρεια. Η ολοκληρωτική αποφυγή των αναλύσεων μακρών συλλαβών και της αττικής βράχυνσης (*IV* 6.2.2, 3.3) από τους

ποιητές αυτούς απομακρύνει όσο το δυνατό περισσότερο την τραγωδία από την καθομιλουμένη και τη σύγχρονη κωμωδία. Η μετρική μορφή, όπως και η αυξανόμενη χρήση περίτεχνων ενδυμάτων, σηματοδοτούσε την τραγωδία ως υψηλό και στιλιζαρισμένο είδος. Αυτή η εξέλιξη όμως συμφωνεί με τον χαρακτήρα ενός πολιτισμού που εξαρτάται όλο και περισσότερο από το βιβλίο: η μετρική πρακτική είναι κατάλληλη τόσο για ανάγνωση και απαγγελία όσο και για πραγματική 'δραματική' παράσταση.

Αξιοσημείωτη είναι η σημαντική θέση του σατυρικού δράματος την εποχή αυτή (βλ. Οράτ., *Ars* 234-235): τουλάχιστον ένα μέλος της 'Πλειάδας', ο Σώσιθεος, φαίνεται ότι διέπρεψε στο είδος αυτό. Το αρχαϊκό σατυρικό δράμα με τον χαρακτηριστικό συνδυασμό της υψηλής ποιητικής γλώσσας και του λάγνου χορού είχε, όπως φαίνεται, ιδιαίτερη απήχηση στις ελληνιστικές προτιμήσεις. Ωστόσο ορισμένα έργα είχαν ελάχιστα κοινά στοιχεία με τους αττικούς προδρόμους τους πέρα από τον χορό των Σατύρων. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτος είναι ο *Ἀγὴν* του Πύθωνα, μια πολιτική σάτιρα του Ἄρπαλου, που παρουσιάστηκε υπό την αιγίδα του Αλέξανδρου (ο οποίος ήταν ίσως και χαρακτήρας του έργου) στη διάρκεια της εκστρατείας του στην Ανατολή. Ο Ἄρπαλος ήταν επίσης στόχος των κωμικών ποιητών, και ο *Ἀγὴν* δεν ήταν το μόνο σατυρικό δράμα το οποίο στο ύψος και στο θέμα πλησίαζε τον παραδοσιακό χώρο της κωμωδίας.

Ορισμένοι τίτλοι τραγωδιών δείχνουν ότι οι ποιητές αντλούν συχνότερα θέματα από τη σύγχρονη ιστορία (πολύ σπάνια τον 5^ο αι.)· δεν προξενεί έκπληξη ούτε το γεγονός ότι η τραγωδία συμμεριζόταν την ελληνιστική προτίμηση για ασυνήθιστες μυθολογικές ιστορίες. Και οι δυο τάσεις χαρακτηρίζουν ως έναν βαθμό το απόσπασμα που προέρχεται από μια δραματική επεξεργασία της ιστορίας του Γύγη, γνωστής από το 1^ο βιβλίο του Ηρόδοτου (*Adesp.* 664 K.-Sn.). Πολύ σημαντικές για την ελληνιστική τραγωδία είναι ίσως οι παρατηρήσεις του Οράτιου στην *Ars poetica* 153-294. Στους στ. 185-8 αποδοκιμάζει την παρουσίαση τρομακτικών συμβάντων στη σκηνή ενώπιον του κοινού: επομένως ίσως υπήρχε μια τάση προς το μελοδραματικό και τρομακτικό στοιχείο. Στους στ. 189-190 ο Οράτιος επιδοκιμάζει τον 'νόμο των πέντε πράξεων': είναι πράγματι πιθανό ότι η κωμωδία, που συχνά χωριζόταν σε πέντε πράξεις, μοιραζόταν τη δομή αυτή με την τραγωδία, καθώς και στα δυο είδη η σημασία του χορού είχε περιοριστεί, ενώ στους παύρους απαντούν κείμενα της κλασικής τραγωδίας από τα οποία έχουν παραλειφθεί τα χορικά. Η διαίρεση του δράματος σε πέντε πράξεις είναι ίσως ένα άλλο στοιχείο που ο Σενέκας κληρονόμησε από το ελληνιστικό δράμα.

Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί η *Ἐξαγωγή* του Ιεζεκιήλ. Γράφτηκε ίσως τον 2^ο αι., πιθανώς στην Αλεξάνδρεια, από έναν εξελληνισμένο Ιουδαίο και δίνει μια δραματική εκδοχή της εξόδου του Μωυσή και των Ιουδαίων από την Αίγυπτο προς τη Γη της Επαγγελίας. Ακολουθεί πιστά, όπως το δράμα του Γύγη, ένα πεζό κείμενο (από τους *Εβδομήκοντα*) και ίσως ήταν 'αναγνωστικό δράμα'. Τα κατάλοιπα της *Ἐξαγωγῆς* δείχνουν ότι χωριζόταν σε 'πράξεις' με την αλλαγή χρόνου και τόπου (πράγμα το οποίο στην κλασική τραγωδία είναι εξαιρετικά σπάνιο), και έτσι μπορεί να υποθέσει κανείς ότι το έργο είχε πέντε πράξεις, το μέτρο δεν έχει σχέση με την 'Πλειάδα', αλλά προσπαθεί μάλλον να μιμηθεί την πρακτική της κλασικής τραγωδίας (κυρίως του Ευριπίδη, η επίδραση του οποίου είναι αισθητή ιδίως στον πρόλογο).

2.2.2 Η Αλεξάνδρα του Λυκόφρονος

Η Αλεξάνδρα του Λυκόφρονος (πιθανόν του λόγιου αλεξανδρινού ποιητή, αν και ορισμένοι μελετητές χρονολογούν το έργο στον 2^ο αι.) μπορεί να εξεταστεί

μαζί με την τραγωδία. Οι 1474 τρίμετροι του έργου αποτελούν έναν μόνο λόγο, με τη βοήθεια του οποίου ο Πρίαμος πληροφορείται προφητείες της Κασσάνδρας (πρβ. Ευρ. Τρ. 427-43). Το κατάλληλο για το θέμα γριφώδες ύφος, η εξεζητημένη έκφραση και η αυστηρή μετρική μορφή που αποφεύγει σχεδόν τελείως τις αναλύσεις (πρβ. τον αρχαίο ίαμβο και την ελληνιστική τραγωδία) καθιστούν το ποίημα αυτό ακραίο δείγμα της προσπάθειας να εμφανιστεί η ποίηση ως εντελώς ιδιαίτερο είδος λόγου.

Μεταγενέστεροι ελληνιστικοί κριτικοί θεώρησαν την *ένάργεια*, την ικανότητα παρουσίασης των γεγονότων 'μπροστά στα μάτια' των ακροατών ή των αναγνωστών, ως την κύρια αρετή ή ακόμη και τον σκοπό της (κυρίως αφηγηματικής) ποίησης. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Λογγίνο ο όρος *φαντασία* χρησιμοποιείται "σε περιπτώσεις όπου *ὕπ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ πάθους* κανείς πιστεύει ότι βλέπει αυτό που περιγράφει και το παρουσιάζει μπροστά στα μάτια των ακροατών του" (*Περὶ ὕψους* 15, 1)· η Κασσάνδρα συμπεριφέρεται ακριβώς σύμφωνα με τον κανόνα αυτόν, αλλά το αποτέλεσμα είναι η παντελής απουσία *ένάργειας*.

Για τα κατάλοιπα της ελληνιστικής τραγωδίας βλ. Br. Snell - R. Kannicht, *Tragicorum Graecorum Fragmenta (TrGF)* (1, Göttingen 1986· 2, Göttingen 1981). Για το αναγνωστικό δράμα βλ. O. Zwierlein, *Die Rezitationsdramen Senecas* (Meisenheim am Glan 1966). Για την *Εξαγωγή* βλ. *TrGF* 1, 128, H. Jacobsen, *The Exagoge of Ezekiel* (Cambridge 1983)· B. Snell, *Glotta* 44 (1967) 25-32. Για τον *Άγωνα* βλ. *TrGF* 1, 91· Fantuzzi, "Sistema". *Αλεξάνδρα*: κείμενο του E. Scheer (Berlin 1881-1908), με σχόλια. Υπομνήματα: C. von Holzinger (Leipzig 1895)· M. Fusillo - A. Hurst - G. Paduano (Mailand 1991). Μελέτες: K. Ziegler, *RE* 13, 2316-81· Wilamowitz, *Hellenistische Dichtung* 2, 143-64· M. Fusillo, *ASNP* 14 (1984) 495-525· Stephanie West, *JHS* 104 (1984) 127-51.

2.2.3 Ο Μένανδρος και η Νέα Κωμωδία

Στα εκατό χρόνια μετά τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου παντού σε όλο τον ελληνικό κόσμο γράφτηκαν και παραστάθηκαν εκατοντάδες κωμικά έργα· αυτού του είδους η κωμωδία ονομάστηκε 'Νέα' για να διακρίνεται από την 'Αρχαία' Κωμωδία του Αριστοφάνη και των συγχρόνων του. Οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι της Νέας Κωμωδίας, ο Μένανδρος, ο Άλεξης, ο Δίφιλος, ο Φιλήμων και ο Απολλόδωρος, έδρασαν στην Αθήνα, αν και μόνον ο Μένανδρος (περ. 342-290) φαίνεται ότι ήταν γνήσιος Αθηναίος πολίτης. Στον ελληνιστικό και ρωμαϊκό κόσμο η Νέα Κωμωδία απέκτησε βαρύνουσα παιδαγωγική και ηθική σημασία και άσκησε μεγάλη επίδραση σε άλλα είδη της αρχαίας λογοτεχνίας· αποτελεί τον πρόδρομο της ευρωπαϊκής παράδοσης της κωμωδίας ηθών και χαρακτήρων.

Σημαντικές μαρτυρίες για την παράσταση αυτών των κωμωδιών αποτελούν οι πολυάριθμες απεικονίσεις στη ζωγραφική και στα μωσαϊκά, οι σωζόμενες μάσκες και οι γραπτές αναφορές στα κοστούμια και στις θεατρικές παραστάσεις. Έργα όμως της Νέας Κωμωδίας δεν σώθηκαν σε κανένα χειρόγραφο κατά τους 'σκοτεινούς αιώνες'· πρέπει επομένως να βασιστούμε σε παπυρικά ευρήματα, παραθέματα σε μεταγενέστερους συγγραφείς και στις λατινικές διασκευές του Πλάυτου και του Τερέντιου. Χάρη στους παπύρους ήρθαν ξανά στο φως ένα ακέραιο έργο του Μένανδρου (*Δύσκολος*), μεγάλα τμήματα έξι άλλων έργων του

(*Ἀσπίς*, *Ἐπιτρέποντες*, *Μισούμενος*, *Περικειρομένη*, *Σαμία*, *Σικυώνιος*), σκηνές από περίπου δώδεκα άλλα, καθώς και μεγάλος αριθμός αποσπασματικών κειμένων που δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε έναν συγκεκριμένο ποιητή. Οι ρωμαϊκές διασκευές περιέχουν πολλά στοιχεία που δεν είναι δυνατό να είχαν ελληνικό παράλληλο· διατηρούν, ωστόσο, ουσιαστικά την ατμόσφαιρα του ελληνικού πρότυπου και αποτελούν, αν χρησιμοποιηθούν με προσοχή, μια αξιόλογη πηγή για τη μελέτη της ελληνιστικής κωμωδίας.

Τα ρωμαϊκά έργα των οποίων γνωρίζουμε τα ελληνικά πρότυπα ή τους Έλληνες ποιητές των προτύπων τους είναι: α) Πλαύτος, *Asinaria* (Δημόφιλος, *Ὀναγός*), *Bacchides* (Μένανδρος, *Δίς ἑξαπατῶν*, ιδιαίτερα σημαντικό επειδή σώζεται το ελληνικό πρότυπο των στ. 494-560), *Casina* (Δίφιλος, *Κληρούμενοι*), *Cistellaria* (Μένανδρος, *Συναριστῶσαι*), *Mercator*, (Φιλήμων, *Ἐμπορος*), *Rudens* (Δίφιλος), *Stichus* (Μένανδρος, *Ἀδελφοί I*), *Trinummus* (Φιλήμων, *Θησαυρός*)· β) Τερέντιος, *Adelphoe*, *Andria*, *Eunuchus*, *Heauton Timorumenos*, τα πρότυπα των οποίων είναι ομόνυμα έργα του Μένανδρου, *Heqyga* (Απολλόδωρος, *Ἐκυρά*), *Phormio* (Απολλόδωρος, *Ἐπιδικασόμενος*).

Από όσο γνωρίζουμε, όλα τα έργα του Μενάνδρου διαιρούνταν σε πέντε 'πράξεις', διαίρεση που προφανώς χαρακτήριζε το σύνολο της Νέας Κωμωδίας. Στους πατύρους οι πράξεις χωρίζονται μεταξύ τους με τη σημείωση ΧΟΡΟΥ ('είσοδος του χορού'), και ρητή αναφορά στον χορό γίνεται μόνο στο τέλος της πρώτης πράξης. Συχνά τα χορικά ήταν ίσως άσχετα με την υπόθεση του έργου και δεν γράφονταν από τους ίδιους τους ποιητές. Η κύρια 'δέση' της πλοκής συνήθως λύνεται στο τέλος της 4^{ης} πράξης· η πέμπτη μπορεί κατόπιν να φέρει στη σκηνή κάτι απροσδόκητο (τον γάμο του Γοργία στον *Δύσκολο*, το σκώμμα του Μοσχίωνα στη *Σαμία*). Γενικά η δραματική μορφή ενός έργου του Μενάνδρου προσδιορίζεται από τρεις δομικές αρχές που αλληλοεπηρεάζονται είτε συμπληρωματικά είτε αντιθετικά: την καθιερωμένη κατάταξη σε πέντε πράξεις, την ιδιαίτερη δυναμική της πλοκής και την εναλλαγή διάφορων μορφολογικών χαρακτηριστικών, όπως μονόλογος/διάλογος, τρίμετρος/τετράμετρος, φάρσα/'υψηλή κωμωδία' κλπ.

Όλα τα γνωστά έργα του Μενάνδρου έχουν στην αρχή ή στη μέση της 1^{ης} πράξης έναν πρόλογο που εκφωνείται είτε από θνητό χαρακτήρα (*Σαμία*) είτε από έναν θεό που δεν εμφανίζεται ξανά στο έργο, αλλά του οποίου η επιρροή είναι αισθητή με διάφορους τρόπους (*Ἀσπίς*, *Δύσκολος*, *Ἡρως*, *Περικειρομένη*, *Φάσμα*, *Σικυώνιος*). Ο πρόλογος αυτός, μέρος της σημαντικής κληρονομιάς που η μορφή και το περιεχόμενο της Νέας Κωμωδίας οφείλει στον Ευριπίδη, ήταν ίσως καθιερωμένη πρακτική όλων των ποιητών της Νέας Κωμωδίας.

Τα έργα του Μενάνδρου, και σχεδόν αναμφίβολα της Νέας Κωμωδίας στο σύνολό της, είναι γραμμένα σε ιαμβικούς τριμέτρους, χωρίς μουσική συνοδεία, η γλώσσα των οποίων πλησιάζει πολύ την καθομιλουμένη (πρβ. Αριστοτέλη *Ρητ.* 3, 1, 1404a 32). Το μόνο άλλο μέτρο που χρησιμοποιεί συχνά ο Μένανδρος είναι το τροχαϊκό τετράμετρο (γοργό και ζωηρό σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, *Ρητ.* 3, 8, 1409a1, *Ποιητ.* 4, 1449a23). Το λεξιλόγιο του Μενάνδρου είναι ουσιαστικά μια λογοτεχνική επιλογή από το αττικό λεξιλόγιο του 4^{ου} αι· είναι αξιοσημείωτο ότι η γλώσσα του Μενάνδρου, και γενικά της Νέας Κωμωδίας, δεν χαρακτηρίζεται από την ελευθεροστομία του Αριστοφάνη.

Η κύρια επιδίωξη στη Νέα Κωμωδία είναι η διατήρηση του *οἴκου*, δηλ. της οικογένειας και της περιουσίας της, προσπάθεια που ευοδώνεται όταν δίνεται υπόσχεση γάμου με σκοπό την τεκνοποιία (και επομένως την ενίσχυση του *οἴκου*). Η Νέα Κωμωδία ακολουθεί επομένως τον γενικό προσανατολισμό της κλασικής ελληνικής λογοτεχνίας· το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της είναι η απουσία ρητού συσχετισμού με την πόλη. Στο επίκεντρο της προσοχής βρίσκεται πλέον το κοινωνικό και νομικό πλαίσιο που αποτελεί το θεμέλιο του *οἴκου*, ενώ απουσιάζει το άμεσο ενδιαφέρον για τα σημαντικά θέματα της σύγχρονης πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας. Η Νέα Κωμωδία δεν προσδιοριζόταν από τις

κοινωνικές συνθήκες μιας συγκεκριμένης πόλης και μπορούσε να λειτουργήσει στον ελληνιστικό πολιτισμό ως πραγματικά συνεκτική δύναμη, τουλάχιστον μεταξύ των καλλιεργημένων στρωμάτων. Οι αρετές *φιλανθρωπία* και *μετριότης* (ένας συνδυασμός μεγαλοθυμίας, αυτογνωσίας και συμπόνιας), τις οποίες προβάλλει ιδιαίτερα ο Μένανδρος, μπορούσαν να συμβάλουν στη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στις κοινωνικές και οικονομικές τάξεις.

Με τις ηθικές επιταγές της και την έμφαση στην ατομική ευτυχία η Νέα Κωμωδία μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά 'ελληνιστική'. Καταπιεσμένες επιθυμίες, σύγχυση ή απώλεια ταυτότητας, προσποίηση και αναγνώριση σχετίζονται με φόβους που δεν αποτελούν σε καμιά περίπτωση εφεύρεση της εποχής μας: οι φόβοι αυτοί μπορεί να κατευναστούν από το γεγονός ότι οι χαρακτήρες των έργων στο τέλος επιβιώνουν, ή ακόμη και θριαμβεύουν. Η κοινωνία και οι χαρακτήρες που παρουσιάζει ο Μένανδρος, καθώς και οι αμφιβολίες και οι ανασφάλειές τους, είναι αρκετά οικεία στο κοινό ώστε να προκαλέσουν ανάλογες ανησυχίες. Αυτό ωστόσο εξισορροπείται από μια διάχυτη, ελαφρά ειρωνική αποστασιοποίηση από τις δυσκολίες των χαρακτήρων, η οποία επίσης μπορεί να χαρακτηριστεί 'ελληνιστική'.

Κείμενα της Νέας Κωμωδίας στο: R. Kassel - C. Austin, *Poetae Comici Graeci* (Berlin/New York 1983-1995)· H. Sandbach, *Menander* (Oxford 1990). Υπομνήματα: A.W. Gomme - F.H. Sandbach (Oxford 1973)· U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Menander. Das Schiedsgericht* (Berlin 1925)· E.W. Handley, *The Dyskolos of Menander* (London 1965). Άλλα έργα και βιβλιογραφία: H.-D. Blume, *Menanders Samia* (Darmstadt 1974)· S. Goldberg, *The Making of Menander's Comedy* (London 1980)· E.W. Handley - A. Hurst, *Relire Menandre* (Genf 1990)· N. Holzberg, *Menander. Untersuchungen zur dramatischen Technik* (Nürnberg 1974)· R.L. Hunter, *The New Comedy of Greece and Rome* (Cambridge 1985)· Körte, *RE* 15, 707-61· G. Vogt-Spira, *Dramaturgie des Zufalls. Tyche und Handeln in der Komödie Menanders* (München 1992)· Netta Zagagi, *The Comedy of Menander* (London 1994). Για τα κοστούμια κλπ.: T.B.L. Webster, *Monuments Illustrating New Comedy* (London 1969)· L. Bernabo Brea, *Menandro e il teatro greco nelle terracotte liparesi* (Genova 1981).

2.2.4 Παρα-δραματική ποίηση

Από το έργο *Χρείαι* (' ανέκδοτα') του Μάχωνα σώζονται περίπου 470 ιαμβικοί τρίμετροι στους *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου. Ο Μάχων, που έγραψε και κωμωδίες, αφηγείται περιστατικά με εταίρες, παράσιτους και ποιητές (Δίφιλος: 285 κ.ε. Gow, Ευριπίδης: 402 κ.ε. Gow, Φιλόξενος: 64 κ.ε. Gow) αλλά και με μεγάλους πολιτικούς (Πτολεμαίος, Δημήτριος Πολιορκητής). Συχνά αναφέρεται στον έρωτα, αλλά τον πραγματεύεται περισσότερο με κωμική διάθεση παρά με χυδαιότητα. Ο Μάχων άντλησε από την ανεκδοτολογική πεζογραφία που άνθισε στα τέλη του 4^{ου} και στη διάρκεια του 3^{ου} αι. (π.χ. Λυγκέας ο Σάμιος). Αναφέρεται σε 'ακροατές' (στ. 189 Gow), αλλά ο χαρακτήρας της συλλογής του παραμένει ασαφής· ωστόσο παρόμοιες έμμετρες διασκευές πεζών έργων ήταν συχνές στην ελληνιστική εποχή.

Ο Ηρώδας (ή Ηρώνδας) έγραψε ίσως γύρω στα μέσα του 3^{ου} αι. *Μιμίαμβους* σε χωλιαμβικό μέτρο. Επτά ποιήματα (από 70 έως 129 στίχους) σώθηκαν περισ-

σότερο ή λιγότερο ακέραια σε πάπυρο που δημοσιεύτηκε το 1891· ένα όγδοο (*Ενύπνιον*) μπορεί μερικώς μόνο να αναγνωσθεί και υπάρχουν ίχνη και άλλων ποιημάτων. Το ποίημα αριθ. 2, ίσως και το 4, διαδραματίζονται στην Κω, το ποίημα 1 έξω από την Αίγυπτο, αλλά αναφέρεται στον πλούτο της Αλεξάνδρειας, και το ποίημα 8 σχετίζεται πιθανότατα με τις λογοτεχνικές διαμάχες στο αλεξανδρινό Μουσείο. Όπως και ο Καλλίμαχος στους *Ίαμβους* του (3), ο Ηρόδας προβάλλει τον Ιππώνακτα ως πρότυπο για τη χρήση των χωλιάμβων (ποίημα 8), και έτσι οι *Μιμίαμβοι* είναι γραμμένοι σε γλώσσα που προσεγγίζει δημιουργικά την αρχαϊκή ιωνική διάλεκτο του προτύπου του. Ωστόσο το ύφος και τα θέματα βρίσκονται πιο κοντά στην κωμωδία και τον μίμο του Σώφρονα. Συναντά κανείς μια μαστροπό (ποίημα 1), έναν ιδιοκτήτη πορνείου (ποίημα 2), έναν γραμματικό (ποίημα 3), μια επίσκεψη σε ιερό (ποίημα 4, πρβ. Θεόκριτο *Ειδ.* 15), την ακόρεστη φιληδονία των γυναικών (ποιήματα 5, 6, 7). Τίποτε όμως δεν προσεγγίζει την αισχρότητα και αμεσότητα του αρχαίας ιαμβικής ποίησης. Οι *Μιμίαμβοι* είναι τυπικό δημιούργημα της εποχής τους: σύγχρονοι και αρχαϊστικοί, λόγιοι και 'χυδαίοι', συνειδητά ειρωνικοί εν ονόματι του 'ρεαλισμού'. Απαιτούν ένα κοινό που να είναι σε θέση να εκτιμήσει τη δημιουργική αντίθεση ανάμεσα στη λόγια έκφραση και το μέτρο από τη μια πλευρά και τη 'χυδαία' θεματική από την άλλη.

Σε κάθε *Μιμίαμβο* (εκτός από το ποίημα 8) εμφανίζονται περισσότεροι από ένας ομιλητές (στο ποίημα 2 μόνο σε πολύ περιορισμένο βαθμό). Κάθε ποίημα προϋποθέτει την παρουσία βουβών προσώπων. Το ερώτημα αν οι *Μιμίαμβοι* προορίζονταν μόνο για ανάγνωση ή για παράσταση από έναν μίμο (η πιο διαδεδομένη σύγχρονη άποψη) ή έναν θίασο μίμων παραμένει ανοιχτό. Ο λόγιος χαρακτήρας των ποιημάτων δίνει την εντύπωση ότι ο Ηρόδας προϋπέθετε την ύπαρξη ενός αναγνωστικού κοινού -ίσως είχε κατατάξει τα ποιήματα ανάλογα σε μια συλλογή (βλ. το προγραμματικό χωρίο 1, 69-72)-, αλλά το πρόβλημα είναι αδύνατο να λυθεί με βάση εσωτερικές ενδείξεις. Βλ. G. Mastromarco, *Il pubblico di Eronda* (Padua 1979, αγγλική μετάφραση 1984)· R. Hunter, *Antichthon* 27 (1993) 31-44· W. Puchner, *Wiener Studien* 106 (1993) 9-34.

Βουκολική ποίηση. Η βουκολική ή ποιμενική ποίηση ήταν ένα ελληνιστικό δημιούργημα καθοριστικής σημασίας για την ευρωπαϊκή ποίηση. Οκτώ ποιήματα σε εξάμετρο του Θεόκριτου του Συρακούσιου παρουσιάζουν διαλόγους και τραγούδια βουκόλων και αιπόλων (και αγροτών σε μια περίπτωση) εν μέρει σε αφηγηματική και εν μέρει σε δραματική μορφή. Ο Θεόκριτος προφανώς ανέδειξε σε υψηλότερο λογοτεχνικό επίπεδο μια πολύ απλούστερη μορφή 'μίμου' που υπήρχε ήδη στη δωρική Δύση. Έγραψε επίσης 'αστικούς μίμους' (*Ειδ.* 2, 15, ίσως 14) που φαίνεται ότι αντλούν από την παράδοση του Σώφρονα και του Επίχαρμου. Τη μεγάλη απήχηση της βουκολικής ποίησης μαρτυρούν μιμήσεις του Θεόκριτου που συχνά παραδίδονται με το όνομά του (*Ειδ.* 8, 9, 20, 27. P. Vind. Rainer 29801), ο *Επιτάφιος Ἀδώνιδος* του Βίωνα (ίσως τέλη του 2^{ου} ή αρχές του 1^{ου} αι.), ο *Επιτάφιος Βίωνος* του ψευδο-Μόσχου και οι *Εκλογές* του Βιργίλιου. Αν και όπως φαίνεται δεν ήταν λόγιος ποιητής με την κυριολεκτική έννοια, ο Θεόκριτος έχει οπωσδήποτε σχέσεις με την αυλή της Αλεξάνδρειας (π.χ. *Ειδ.* 14, 15, 17)· τα *Ειδ.* 13 και 22 σχετίζονται στενά με τα αντίστοιχα επεισόδια στα

Αργοναυτικά του Απολλώνιου του Ρόδιου.

Η ελληνική λογοτεχνία ανέκαθεν περιείχε 'βουκολικά' στοιχεία (όπως οι παρομοιώσεις της *Ιλιάδας* και ο Κύκλωπας της *Οδύσσειας*, ο οποίος στα *Ειδ.* 6 και 11 μετατρέπεται σε καθαρά 'βουκολική' μορφή βλ. επίσης τα επιγράμματα της σχεδόν σύγχρονης Ανύτης από την Τεγέα). Ωστόσο πρώτος ο Θεόκριτος ανέπτυξε ένα είδος στο οποίο η ομορφιά του εύχου στίχου, το φειδαλό λεξιλόγιο και η ιδιαίτερα ανεπτυγμένη ποιητική ευαισθησία πλαισιώνουν έντεχνα τον φαινομενικά τυχαίο χαρακτήρα της φύσης. Στην ποίηση του Θεόκριτου, που δημιουργεί μια ειρηνική φύση προσδιορισμένη από την απόλαυση και την *άσυχία*, μπορούμε να δούμε όχι μόνο την έκφραση μιας επιθυμίας 'φυγής', όπως θα την χαρακτήριζε κανείς σήμερα, αλλά και το ποιητικό αντίστοιχο ιδεών που βρήκαν τη φιλοσοφική τους έκφραση στην επικούρεια φιλοσοφία. Υπάρχει μια σαφής διάκριση ανάμεσα στη μιμητική ενάργεια με την οποία ο Θεόκριτος παρουσιάζει τον βουκολικό κόσμο και τον συναισθηματικό ρομαντισμό της μεταγενέστερης ποιμενικής ποίησης. Ο Θεόκριτος είχε συνείδηση της καινοτομίας του εγχειρήματός του. Αυτό φαίνεται πολύ έντονα στο πρώτο *Ειδύλλιο*, το τραγούδι του Θύρση (του πρώτου 'βουκολικού αοιδού') για τον Δάφνη (το πρώτο θέμα βουκολικού τραγουδιού), και στο *Ειδ.* 7, όπου μια ποιητική 'μύηση' (που απηχεί τη μύηση του Ησίοδου στη *Θεογονία*) δείχνει την ανανέωση του πλούτου της αρχαϊκής λογοτεχνίας στη βουκολική ποίηση.

Μάχων: A.S.F. Gow, *Machon* (Cambridge 1965). Ηρώδας: Κείμενο: I.C. Cunningham (Leipzig 1987). Υπομνήματα: W. Headlam - A.D. Knox (Cambridge 1922), L. Massa Positano (Ποιήματα 1-4, Napoli 1970-73), I.C. Cunningham (Oxford 1971). Άλλη βιβλιογραφία: Mastromarco (βλ. Ηρώδα): V. Schmidt, *Sprachliche Untersuchungen zu Herondas* (Berlin 1968): F.-J. Simon, 'Τὰ κύλλ' αἰδεῖν. Interpretationen zu den Mimiamben des Herodas' (Frankfurt 1991): C. Miralles, *Aevum Antiquum* 5 (1992) 89-113: R. Hunter, "Plautus and Herodas", στο: Lore Benz κ.ά. (εκδ.), *Plautus und die Tradition des Stegreifspiels* (Tübingen 1995) 155-170. Θεόκριτος: Κείμενο: A.S.F. Gow (Cambridge 1952): C. Gallavotti (Roma 1993). Υπομνήματα: Gow, P. Monteil (Paris 1968): K.J. Dover (London 1971): R.L. Hunter (Cambridge 1998). Άλλη βιβλιογραφία: B. Effe (εκδ.), *Theokrit und die gr. Bukolik* (Darmstadt 1986), B. Effe - G. Binder, *Die antike Bukolik* (München 1989): M. Fantuzzi, "Teocrito e la poesia bucolica", στο: Cambiano (1993) 145-95: Kathryn J. Gutzwiller, *Theocritus' Pastoral Analogies* (Madison 1991): D.M. Halperin, *Before Pastoral* (New Haven/ London 1983): M. Annette Harder κ.ά. (εκδ.), *Theocritus* (Groningen 1996): A.E.-A. Horstmann, *Ironie und Humor bei Theokrit* (Meisenheim am Glan 1976): Hunter, *Theocritus*: C. Segal, *Poetry and Myth in Ancient Pastoral* (Princeton 1981): G. Serrao, *Problemi di poesia alessandrina I: Studi su Teocrito* (Roma 1971): K.-H. Stanzel, *Liebende Hirten. Theokrits Bukolik und die alexandrinische Poesie* (Leipzig-Stuttgart 1995): Wilamowitz, *Die Textgeschichte der gr. Bukoliker* (Berlin 1906).

2.3 Σατιρική και ιαμβική ποίηση

Η παραδοσιακή επιθετικότητα της παλιάς ιαμβικής ποίησης και της αττικής Αρχαίας Κωμωδίας (*IV* 1.3.2, 1.8.1, 1.14.2) εξελίχθηκε στην ελληνιστική εποχή σε μια αξιοσημείωτη ποικιλία ποιητικών μορφών. Ωστόσο η ανελέητη προσωπική επίθεση υποχώρησε στις ηθικές επιταγές που εκφράστηκαν με τους ηθικολογι-

κούς 'κυνικούς' *Μελιάμβους* του Κερκίδα από τη Μεγαλόπολη (σύντομα ποιήματα σε δακτυλεπίτροπους που συνδυάζουν 'υψηλό' μέτρο με 'ταπεινά' θέματα) και με τους χωλιάμβους του Φοίνικα του Κολοφώνιου.

Ο Καλλίμαχος, όπως και ο Ηρώδας, αναφέρεται στον Ιππώνακτα ως το μεγάλο πρότυπο των ιαμβικών και λυρικών του *Ίαμβων*. Αντίθετα όμως με τους επιθετικούς λίβελους του Ιππώνακτα, τα ποιήματα αυτά αναζητούν τις δυνατότητες ειρωνείας και υπαινιγμού με διάφορους τρόπους: με μια ιστορία των Επτά Σοφών (1), έναν μύθο του Αισώπου (2), ένα παράπονο για τη σύγχρονη παρακμή (3), έναν αγώνα λόγων μεταξύ δυο δένδρων (4), μια αινιγματική προφητεία (5). Ο *Ίαμβος* 6 περιείχε προφανώς λεπτομερή καταγραφή των διαστάσεων και του κόστους του αγάλματος του Δία στην Ολυμπία. Όλη η συλλογή ασχολείται έμμεσα (ο *Ίαμβος* 13 ρητά) με την φύση του (λογοτεχνικού) 'είδους': τονίζεται ότι η προσπάθεια για 'ιστορική γνησιότητα' δημιουργεί ιστορία αλλά όχι ποίηση· οι *Ίαμβοι* 1 και 13 απευθύνονται στους φιλόλογους που ενσαρκώνουν την ειρωνική διαπίστωση ενός κορυφαίου φιλόλογου ότι η λογοτεχνική φιλολογία μπορεί να οδηγήσει τελικά σε γελοιότητες.

Τελείως διαφορετική είναι η μέθοδος των εξάμετρων *Σίλλων* ('αλλήθωροι στίχοι'), στους οποίους ο Τίμων ο Φλιάσιος ειρωνευόταν τις θεωρίες δογματικών φιλοσόφων παρωδώντας έξυπνα τον Όμηρο και έχοντας φανερά ως πρότυπο τον Ξενοφάνη. Ο Τίμων υιοθέτησε το σκεπτικισμό του Πύρρωνα (VII 1.6.3)· οι απόψεις του και τα ομηρικά δάνεια συνδέονται όμως και με τους κυνικούς (τον Κράτητα τον Θηβαίο, VII 1.6.2). Οφείλει επίσης πολλά σε ηθικολογικές ερμηνείες της *Οδύσσειας* και στην παρωδία των φιλοσόφων στην κωμωδία του 4^{ου} αι. Παρόμοια ήταν και τα σατιρικά έργα του Μένιππου από τα Γάδαρα που ονομαζόταν *ὁ σπουδογέλοιος*· τα έργα αυτά ίσως ήταν ένας συνδυασμός πεζού λόγου και στίχων (βλ. το σχόλιο του Πρόβου στον Βιργίλιο *Εκλ.* 6, 31), είδος με σημαντικούς απογόνους.

Σάτιρα εναντίον ισχυρών πολιτικών έγραψε μόνο ο Σωτάδης από τη Μαρόνεια, ο *πρῶτος εὔρετής* της 'κιναιδικής ποίησης' (Στράβων 14, 1, 41). Ο ιωνικός σωτάδειος στίχος, 'εκθηλυμένος' όσο και 'ανατρεπτικός' στην ευελιξία του, όπως και ο ίδιος ο 'κιναιδικός' ποιητής, δείχνει σαφέστατα τις δυνατότητές του στη μεταγραφή της *Ιλιάδας* από τον Σωτάδη, στην οποία χρησιμοποιείται το μέτρο αυτό.

Κερκίδας: E. Livrea, *Studi Cercidei* (Bonn 1986)· L. Lomiento, *Cercidas* (Roma 1993). Φοίνιξ: CA 231-6· G.A. Gerhard, *Phoinix von Kolophon* (Leipzig-Berlin 1909)· W.D. Furley, MD 33 (1994) 9-31. Καλλίμαχος, *Ίαμβοι*: C. Dawson, YCIS 11 (1950) 1-168· D.L. Clayman, *Callimachus' Iambi* (Leiden 1980)· M. Puelma Piwonka, *Lucilius und Kallimachos* (Frankfurt 1949)· M. Depew, TAPhA 122 (1992) 313-30· Cameron, *Callimachus* 141-173. Τίμων: SH 775-840· M. Di Marco, *Timone di Fiunte, Silli* (Roma 1989)· A.A. Long, PCPhS 24 (1978) 68-91. Σωτάδης: CA 238-45· L. Escher, *De Sotadis Maronitae reliquiis* (ιδ. διατρ. Giessen 1913)· M. Bettini, MD 9 (1982) 59-105.

2.4 Το αφηγηματικό έπος

2.4.1 Το μυθολογικό και ιστορικό έπος

Με εξαίρεση τα *Αργοναυτικά* του Απολλώνιου, λίγα είναι γνωστά για το ελληνιστικό ηρωικό έπος. Ο Ριανός ο Κρης (άλλος ένας λόγιος ποιητής) έγραψε ένα μυθολογικό έπος (*Ηρακλήϊδα*) και πραγματείες για την ιστορία διάφορων περιοχών (*Αχαϊκά*, *Ηλιακά*, *Θεσσαλικά*). Στα *Μεσσηνιακά* του πραγματεύτηκε τον δεύτερο Μεσσηνιακό Πόλεμο· αν τα αποσπάσματα SH 923 και 926 κ.ε. προέρχονται από το έργο αυτό, τότε το ύφος και η έκφραση του Ριανού ήταν αρκετά συμβατικά.

Ο Απολλώνιος ο Ρόδιος ήταν βιβλιοθηκάρχιος, όταν βασίλευε ο Πτολεμαίος Β΄ ή (και) ο Πτολεμαίος Γ΄, και έγραψε φιλολογικά έργα για την παλαιότερη ποίηση. Τα χαμένα ποιήματά του περιλάμβαναν διάφορες 'κτίσεις', δηλ. μύθους για την ίδρυση πόλεων, και αυτό το ενδιαφέρον για τα αίτια, όπως και οι σαφείς σχέσεις ανάμεσα σε τμήματα των *Αργοναυτικών* και στίχους του Καλλίμαχου, δείχνουν τη στενή σχέση του Απολλώνιου με τον Καλλίμαχο.

Τα *Αργοναυτικά* διηγούνται την αργοναυτική εκστρατεία σε τέσσερα βιβλία 5835 στίχων συνολικά. Ο Απολλώνιος άντλησε σε μεγάλο βαθμό από τον Φερεκύδη τον Αθηναίο και από την πλούσια γεωγραφική και ιστοριογραφική λογοτεχνία του 4^{ου} και του πρώιμου 3^{ου} αι.· στηρίχτηκε ιδιαίτερα στα έργα αυτά για τα πολυάριθμα αίτια λατρειών και τελετών. Οι ποιητικές πηγές του περιλαμβάνουν το αρχαϊκό έπος (κυρίως τα *Ναυπάκτια*), την ελεγειακή *Λύδη* του Αντίμαχου, ένα ποίημα που είχε προκαλέσει μεγάλες διαμάχες στην Αλεξάνδρεια, και κυρίως τα 'Αργοναυτικά' του Πίνδαρου, τον 4^ο *Πυθιονικό*. Με τον πλατύ γεωγραφικό τους ορίζοντα τα *Αργοναυτικά* αποτελούν γνήσιο εκπρόσωπο του μετά τον Αλέξανδρο πολιτισμού.

Ο Ιάσωνας του Απολλώνιου είναι ένας ήρωας που (όπως ο Οδυσσέας) στηρίζεται στην πειθώ και την πανουργία. Την ομηρική *ἀρετήν* αντικαθιστά μια χαρακτηριστική για τον Ιάσωνα *ἀμηχανία* και μια διάχυτη απαισιοδοξία που θυμίζει τη σκοτεινότερη πλευρά της αττικής τραγωδίας. Ενώ στον Όμηρο η μαγεία και το παραμυθικό στοιχείο έχουν περιορισμένο ρόλο, στον μύθο των Αργοναυτών κατέχουν μόνιμα σημαντική θέση. Το ίδιο ισχύει και για τον έρωτα της περιγίππισσας των Κόλχων Μήδειας: μαζί της 'διερευνάται' και ο Έλληνας ήρωας μέσω μιας 'ψυχολογικής' αφήγησης, το βάθος και η έκταση της οποίας δεν έχει ανάλογο στο προγενέστερο έπος· και εδώ είναι φανερή η επίδραση της αττικής τραγωδίας.

Κύρια ποιητική πρακτική του Απολλώνιου είναι ο δημιουργικός μετασχηματισμός του ομηρικού έπους, ο οποίος αφορά τόσο γλωσσικές λεπτομέρειες όσο και εκτενείς αφηγηματικές δομές. Ο μετασχηματισμός γίνεται ιδιαίτερα φανερός στα μεγαλύτερα τμήματα του έπους: ο κατάλογος των Αργοναυτών (1, 23-233) αντιστοιχεί στον ομηρικό "κατάλογο των νεών"· η περιγραφή του χιτώνα που φορά ο Ιάσωνας για να επισκεφθεί την Υψιπύλη (1, 721-767) έχει το αντίστοιχό της στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα· η συνάντηση Ήρας, Αθηνάς και Αφροδίτης στον Όλυμπο στην αρχή του 3^{ου} βιβλίου έχει πολλά ομηρικά παράλληλα· οι σκηνές στο παλάτι του Αιήτη αντιστοιχούν στις σκηνές στη χώρα των Φαιάκων· το ταξίδι στη δυτική Μεσόγειο απηχεί τις περιπέτειες του νόστου

του Οδυσσέα. Πολλές ομοιότητες με ομηρικά πρότυπα έχουν και μεμονωμένοι χαρακτήρες του έπους, π.χ. ο Ιάσωνας με τον Οδυσσέα, η Μήδεια με τη Ναυσικά και την Κίρκη, ο Φινέας με τον Τειρεσία κλπ. Η σημασία της *ποικιλίας* φαίνεται μεταξύ άλλων και από τη δομή της αφήγησης τόσο στο εσωτερικό κάθε βιβλίου (στο 2^ο βιβλίο π.χ. δραματικές σκηνές εναλλάσσονται με εκτενή γεωγραφικά και εθνογραφικά τμήματα) όσο και μεταξύ των βιβλίων· το έντονα δραματικό 3^ο βιβλίο αποτελεί ιδιαίτερη ενότητα.

Η γλώσσα των *Αργοναυτικών* είναι κυρίως η ομηρική γλώσσα εμπλουτισμένη με σχηματισμούς κατ' αναλογία και με την εκμετάλλευση της ποιητικής κληρονομιάς των αιώνων ανάμεσα στον Απολλώνιο και τον Όμηρο. Οπωσδήποτε ο Απολλώνιος αποφεύγει τελείως τις επαναλήψεις, τους ομηρικούς λογότυπους και τις τυπικές σκηνές. Εδώ, όπως και στην πολύ εκτεταμένη χρήση του διασκελισμού, εντοπίζεται η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο προφορικό και το γραπτό έπος. Η μετρική πρακτική του Απολλώνιου έχει πολλές ομοιότητες με την μετρική πρακτική του Καλλιμάχου, χωρίς όμως να περιορίζεται τόσο αυστηρά σε συγκεκριμένες δομές στίχων.

Τα *Αργοναυτικά* καθιερώθηκαν σύντομα ως η κλασική εκδοχή του μύθου των Αργοναυτών και πολυάριθμοι πάπυροι, η πλούσια έμμεση παράδοση και μια πολύτιμη συλλογή σχολίων μαρτυρούν τη διάδοσή τους στην ύστερη αρχαιότητα. Η Μήδεια του Απολλώνιου αποτελεί σημαντικό πρότυπο για την *Ευρώπη* του Μόσχου (2.4.2). Τα *Αργοναυτικά* μεταφράστηκαν σε λατινικούς εξάμετρους από τον Βάρρωνα τον Ατακινό, σύγχρονο του Κάτουλλου, και η μετάφραση αυτή ή το πρωτότυπο υπήρξε σημαντικό πρότυπο του 64^{ου} ποιήματος του Κάτουλλου και της *Αινειάδας*, κυρίως για τις περιπλανήσεις των Τρώων στο 3^ο βιβλίο και την παρουσίαση της σχέσης του Αινεία και της Διδούς.

Για το ελληνιστικό 'έπος' γενικά βλ. K. Ziegler, *Das hellenistische Epos* (Leipzig 1966, ιταλ. μετάφραση με εισαγωγή M. Fantuzzi 1988)· Cameron, *Callimachus*. Ριανός: Carla Castelli, *Rianno epico, Messeniaca* (ιδ. διατρ. Milano 1993)· της ίδιας, *RIL* 128 (1994) 73-87· M.M. Κοκολάκης, 'Ριανός ο Κρής, έπικός του 3^{ου} π.Χ. αιώνας' (Αθήνα 1968), W.R. Misgeld, *Rhianos von Bene und das historische Epos im Hellenismus* (ιδ. διατρ. Köln 1968)· Bing, *Muse* 51-56. Απολλώνιος. Κείμενο: H. Fränkel (Oxford 1961)· F. Vian (Paris 1974-81, βιβλίο 3 2^ο 1993). Σχόλια: C. Wendel, *Scholium in Apollonium Rhodium vetera* (Berlin 1935). Υπομνήματα: G.W. Mooney (Dublin 1912)· A. Ardizzoni (Roma 1967)· R. Hunter (Cambridge 1989)· M. Campbell (III 1-471, Leiden 1994)· E. Livrea (Firenze 1973). CA 4-8. M. Campbell, *Echoes and Imitations of Early Epic in Apollonius Rhodius* (Leiden 1981)· J.F. Carspecken, *YCIS* 13 (1952) 33-143· E. Delage, *La géographie dans les Argonautiques d'Apollonios de Rhodes* (Bordeaux 1930)· M. Fantuzzi, *Ricerche su Apollonio Rodio* (Roma 1988)· H. Fränkel, *Noten zu den Argonautika des Apollonios* (München 1968)· M. Fusillo, *Il tempo delle Argonautiche* (Roma 1985)· P. Händel, *Beobachtungen zur epischen Technik des Apollonios* (München 1954)· H. Herter, *Jahresberichte über die Fortschritte der Altertumswissenschaft* 285 (1994-1955) 213 - 410· *RE* Suppl. 13, 15-56· R. Hunter, *The Argonautica of Apollonius. Literary Studies* (Cambridge 1993)· G. Paduano, *Studi su Apollonio Rodio* (Roma 1972)· A. Rengakos, *Apollonios von Rhodos und die antike Homererklärung* (München 1994).

2.4.2 Το επύλλιο

Αφηγηματικά τμήματα περιορισμένης έκτασης υπήρχαν ήδη στο παλαιότερο έπος, στους ύμνους (βλ. το τραγούδι του Δημόδοκου για τον έρωτα του Άρη και της Αφροδίτης στην *Οδύσσεια* 8) και στη λυρική ποίηση (*Πυθ.* 4 του Πίνδαρου, Βακχυλίδης)· στη συνέχεια εξελίχθηκαν σε χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνιστικής ποίησης. Στην αυξανόμενη προτίμηση για σύντομες αφηγήσεις συνέβαλε

τόσο η ενσυνείδητη ενασχόληση με τη λογοτεχνική αισθητική όσο και η εξάπλωση του βιβλίου. Τα ποιήματα αυτά γράφονταν κυρίως σε εξάμετρο, αλλά είναι γνωστές και αφηγηματικές ελεγείες (Ερατοσθένης, *Ἡριγόνη*· βλ. ήδη τη *Δήμητρα* του Φιλίτα).

Ο όρος 'επύλλιο' για το ποιητικό αυτό είδος δεν μαρτυρείται στην αρχαιότητα. Σήμερα χρησιμοποιείται για να δηλώσει δυο μεγάλες ομάδες ποιημάτων: από τη μια πλευρά, έργα όπως η *Ἐκάλη* του Καλλίμαχου, ο *Ερμής* του Ερατοσθένη (βλ. *SH* 397) και τα μυθολογικά ποιήματα του Ευφορίωνα που εκτείνονταν σε εκατοντάδες στίχους και δεν περιείχαν προφανώς μόνο μια απλή αφήγηση· από την άλλη πλευρά, συντομότερα ποιήματα από 100 έως 200 στίχους (η *Εὐρώπη* του Μόσχου, η *Μεγάρα*, το 24^ο ειδύλλιο του Θεόκριτου). Τυπικά ελληνιστικό χαρακτηριστικό των ποιημάτων αυτών είναι η χρήση σπάνιων μύθων, ο σημαντικός ρόλος της αιτιολογίας και ο πειραματισμός με περίπλοκες δομές (πρβ. το 64^ο και το 68^ο ποίημα του Κάτουλλου). Η *Ἐκάλη* (βλ. παρακάτω) και η *Εὐρώπη* περιλαμβάνουν στην κύρια αφήγηση μια ή περισσότερες ιστορίες ή περιγραφές. Αυτού του είδους η 'μικρογραφία' της αφηγηματικής δομής της *Οδύσσειας* ήταν ίσως ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του ελληνιστικού αφηγηματικού ύφους: ποιήματα που βάσει του μεγέθους τους έδειχναν συνειδητά την απόσταση από τα ομηρικά έπη έθεταν ταυτόχρονα ως στόχο τους την ποικιλία και την πολυπλοκότητα αποφεύγοντας την απλοποίηση και την τετριμμένη 'ομοιογένεια'.

Θέμα της *Ἐκάλης* του Καλλίμαχου, με πιθανή έκταση 1200 εξάμετρους, ήταν η φιλοξενία που πρόσφερε η *Εκάλη*, μια γυναίκα της αττικής υπαίθρου, στον *Θησέα*: πηγαίνοντας να αντιμετωπίσει τον ταύρο του Μαραθώνα ο *Θησέας* καταφεύγει στην καλύβα της για να προστατευτεί από μια καταιγίδα. Καθώς επιστρέφει από τον άθλο πληροφορείται τον θάνατο της *Εκάλης*, δίνει το όνομά της στον τοπικό δήμο και θεμελιώνει την λατρεία του *Εκάλειου Δία*. Το έργο ήταν γεμάτο αιτιολογικές αναφορές σε αττικές αρχαιότητες και έθιμα, για τα οποία ο Καλλίμαχος χρησιμοποίησε προφανώς *Ατθίδες*. Η περιγραφή της αγροτικής ζωής της *Εκάλης* και των παραδοσιακών αγροτικών εδεσμάτων που πρόσφερε στον *Θησέα* (πρβ. *Εύμαιο* και *Οδυσσέα*) έγινε αργότερα το περιφημότερο τμήμα του έργου· η γνωστότερη από τις μιμήσεις της *Εκάλης* είναι η ιστορία του *Φιλήμονα* και της *Βανιδας* στον *Οβίδιο* (*Met.* 8, 626 κ.ε.).

Ειδολογικά η *Εκάλη* βρίσκεται οπωσδήποτε πολύ κοντά στο έπος: αυτό φαίνεται από το μέτρο, τη χρήση 'επικών' παρομοιώσεων (πολύ σπάνιων στο υπόλοιπο έργο του Καλλίμαχου), τη φαινομενική απουσία της (τόσο συνηθισμένης στα *Αίτια* και στους *Ύμνους*) φωνής του παντογνώστη ποιητή, καθώς και από το ύφος και το λεξιλόγιο που προσεγγίζει περισσότερο τον Όμηρο από ό,τι το ύφος και το λεξιλόγιο των *Ύμνων*. Σε ένα μεγάλο επεισόδιο του έργου μια κορώνη διηγείται σε ένα άλλο πουλί τον μύθο του *Εριχθόνιου* και προφητεύει ότι το άσπρο κορόκι μια μέρα θα γίνει μαύρο γιατί θα φέρει άσχημα νέα στον Απόλλωνα· εδώ φαίνεται η προτίμηση που προαναφέρθηκε για εγξιωμένες ιστορίες.

Για το επύλλιο: W. Allen, *TAPhA* 71 (1940) 1-26· W. Bühler, *Die Europa des Moschos* (Wiesbaden 1960)· Cameron, *Callimachus* 437-53· M.M. Crump, *The Epyllion from Theocritus to Ovid* (Oxford 1931)· B. Effe, *RhM* 121 (1978) 48-77· Kathryn J. Gutzwiller, *Studies in the Hellenistic Epyllion* (Königstein 1981)· S. Koster, *Antike Epostheorien* (Wiesbaden 1970)· G. Perotta, *Scritti minori II* (Roma 1978). Για την *Εκάλη*: A.S. Hollis, *Callimachus, The Hecale* (Oxford 1990).

2.5 Ποιητικοί κατάλογοι και διδακτική ποίηση

2.5.1 Ποιητικοί κατάλογοι με τον τρόπο του Ησίοδου

Όλοι οι μη δραματικοί ελληνιστικοί ποιητές έπρεπε να τοποθετηθούν απέναντι στον Όμηρο, και η ησιόδεια παράδοση πρόσφερε τουλάχιστον έναν δρόμο για τον σκοπό αυτόν: ο *Κατάλογος γυναικών* και η *Θεογονία* του Ησίοδου (IV 1.2.5) έδειχναν πώς ένας ποιητής του παρελθόντος συνέλεγε πληροφορίες και τις έδινε σε μορφή καταλόγου, πράγμα που πρέπει να ενέπνευσε τους λόγιους 'καταλογογράφους' της ελληνιστικής εποχής. Τα 'τεχνικά' *Έργα και ημέραι* (κύριο άξονα των οποίων αποτελούσαν οι *τέχναι*) πρόσφεραν ακριβώς μια αιτιολογική ερμηνεία του κόσμου σε ποιητές που ενδιαφέρονταν για την αιτιολογία και έγραφαν στο πλαίσιο μιας αληθινής επανάστασης στην επιστημονική γνώση. Η κληρονομιά του Ησίοδου εμφανίζεται με πολλούς τρόπους: το *Λεόντιον* του Ερμησιάννακτα από την Κολοφώνα ήταν μια ελεγειακή συλλογή ερωτικών ιστοριών σε τρία βιβλία που σκοπό είχε ίσως να παρηγορήσει τον συγγραφέα της για την απώλεια της αγαπημένης του (όπως η *Λύδη* του Αντίμαχου). Κάτι ανάλογο για τον παιδευτικό έρωτα ήταν οι *Έρωτες ή Καλοί* του Φανοκλή: ένα σωζόμενο απόσπασμα αφηγείται τη δολοφονία του Ορφέα από γυναίκες της Θράκης, "επειδή πρώτος αυτός δεν καταδέχθηκε...τις σχέσεις με γυναίκες". Τόσο η χρήση της ησιόδειας μορφής σε έναν 'αντι-ησιόδειο' *κατάλογον καλών* όσο και η αντιδιαστολή ομοφυλοφιλικού και ετεροφυλοφιλικού έρωτα (πρβ. Ασκληπιάδη επ. XXXVII Gow-Page) προδίδουν τυπικά ελληνιστικές προτιμήσεις. Ο Νίκανδρος ο Κολοφώνιος έγραψε μια συλλογή μυθικών μεταμορφώσεων (*Ετεροισύμενα*, πρβ. τις *Μεταμορφώσεις* του Οβίδιου), ενώ ο Ευφορίων και άλλοι συνέλεξαν κατάρες εναντίον ανώνυμων εχθρών (πρβ. τα ποιήματα *Ίθις* του Καλλίμαχου και του Οβίδιου). Ο Καλλίμαχος όμως ήταν πάλι αυτός που έδειξε όχι μόνο πώς η ποιητική παράδοση μπορεί να χρησιμοποιηθεί, αλλά και πώς μπορεί να ανανεωθεί.

2.5.2 Τα Αίτια του Καλλίμαχου

Τα *Αίτια* του Καλλίμαχου, ένα ελεγειακό ποίημα περίπου 6000 στίχων σε τέσσερα βιβλία, πραγματεύονταν τις απαρχές εθίμων και λατρειών όλου του ελληνικού κόσμου. Ως πηγές ο Καλλίμαχος χρησιμοποίησε τοπικές ιστορίες και χρονικά, ορισμένα από τα οποία κατονομάζονται από τον ίδιο τον ποιητή ή τους αρχαίους σχολιαστές (στο παρελθόν η ποίηση από την πλευρά της είχε αποτελέσει σημαντική πηγή για τα χρονικά αυτά). Στα βιβλία 1 και 2 τα αίτια παρουσιάζονταν ως απαντήσεις των Μουσών σε ερωτήσεις του ποιητή που ονειρευόταν ότι είχε μεταφερθεί στον Ελικώνα, όπου οι Μούσες τον μύησαν όπως κάποτε τον Ησίοδο· αυτή η διάρθρωση απουσίαζε από τα βιβλία 3 και 4 (που ίσως γράφτηκαν πολύ αργότερα). Το έργο επιδίωκε κυρίως την ποικιλία στα θέματα και την έκταση των αιτιών, παρουσίαζε τάση για ομαδοποίηση συναφών ιστοριών και,

από άποψη δομής, ευνοούσε κυρίως την κυκλική σύνθεση και την επανάληψη σημαντικών μοτίβων. Τα *Αίτια* ήταν το γνωστότερο έργο του Καλλίμαχου· στη Ρώμη τον ανέδειξαν σε έναν κορυφαίο (αν όχι στον κορυφαίο) Έλληνα ελεγειακό ποιητή. Το μεγαλύτερο συνεχόμενο τμήμα που σώθηκε προέρχεται από την ιστορία του Ακόντιου και της Κυδίπτης στο 3^ο βιβλίο: πρόκειται για μια ευτυχή σύμπτωση, γιατί το αίτιο αυτό άσκησε μεγάλη επίδραση στη ρωμαϊκή ποίηση (Βιργίλιος, *Εκλ.* 2 και 10, Προπέριος 1,18, Οβίδιος, *Her.* 20-21) και προσφέρει έτσι μια σπάνια ευκαιρία να μελετηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια πώς διαμορφώθηκε η καλλιμάχεια παράδοση.

Σε ένα προγραμματικό και πολεμικό προοίμιο (απ. 1) ο Καλλίμαχος απαντά στην υποτιθέμενη κατηγορία ότι δεν έγραψε "ένα συνεχές ποίημα σε πολλές χιλιάδες στίχους για βασιλείς και ήρωες". Η κατηγορία αναφέρεται προφανώς περισσότερο στο ύφος παρά στο 'είδος' του έργου· ο Καλλίμαχος δεν απορρίπτει (όπως υποστηρίζεται συχνά) τα πολύστιχα ποιήματα καθαυτά αλλά το μέγεθος ως έγκυρο αισθητικό κριτήριο. Εκείνο που έχει σημασία είναι η ποιητική τέχνη ανεξάρτητα από το μέγεθος ενός ποιήματος. Έτσι ο Καλλίμαχος επικαλείται την ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στον Ησίοδο και τις Μούσες ως πρότυπο που νομιμοποιεί την δική του τέχνη· το διπλό πρότυπο του Ησίοδου και του Οδυσσέα, στις 'πραγματικές' περιπλανήσεις του οποίου αντιστοιχεί το πνευματικό ταξίδι του ποιητή, έχει αφήσει ίχνη παντού στα αποσπάσματα.

Το 3^ο και 4^ο βιβλίο άρχιζαν και τελείωναν με ποιήματα προς τιμή της Βερενίκης Β'· το 3^ο βιβλίο άρχιζε με ένα ελεγειακό επινίκιο ('Victoria Berenices', *SH* 254-269) που εξυμνούσε τη νίκη του τεθριόππου της βασίλισσας σε αρματοδρομία στα Νέμεα. Το κύριο αίτιο αυτού του ποιήματος (ίσως 200 στίχοι) ήταν η προέλευση της θυσίας και των νικητήριων στεφάνων στα Νέμεα, ίσως και η προέλευση των ιδίων των αγώνων. Η πινδαρική κληρονομιά είναι φανερή στους στόχους, την επιλογή του μύθου και τον αιτιολογικό χαρακτήρα του ποιήματος. Ο Ηρακλής θεωρούνταν πρόγονος των Πτολεμαίων, και η νίκη της Βερενίκης επαναλαμβάνει στο παρόν έναν θρίαμβο του παραδειγματικού παρελθόντος. Το κεντρικό τμήμα του ποιήματος διηγείται την ιστορία της φιλοξενίας που πρόσφερε στον Ηρακλή ο απλός χωρικός Μόλορκος (πρβ. τον Θησέα και την Εκάλη), όταν ο ήρωας πήγαινε να αντιμετωπίσει το λιοντάρι της Νεμέας. Ο άθλος του Ηρακλή εκτοπίζεται από την περιγραφή της αγροτικής ζωής του Μόλορκου και από τον αγώνα του εναντίον των καθημερινών πληγών (π.χ. των ποικιλιών). Το αντίστοιχο ποίημα στο τέλος του 4^{ου} βιβλίου είναι τελείως διαφορετικό στη σύλληψη: η Βερενίκη είχε υποσχεθεί στους θεούς να αφιερώσει έναν πλόκαμο των μαλλιών της, αν ο σύζυγός της γύριζε σώος από τον Συριακό Πόλεμο. Ο πλόκαμος όμως εξαφανίστηκε από το ιερό, και ο αστρονόμος Κόνων ανακοίνωσε ότι μεταμορφώθηκε σε έναν νέο αστερισμό κοντά στον Λέοντα και την Παρθένο. Στο ποίημα του Καλλίμαχου (που μεταφράστηκε από τον Κάτουλλο στο 66^ο ποίημα) ο πλόκαμος εκφράζει τη λύπη του γιατί δεν αποτελεί πια μέρος της κόμης της βασίλισσας (απ. 110). Έτσι συνδυάζονται εξαιρετικά στο πνευματώδες αυτό εγκώμιο η ειρωνεία, ο ερωτισμός και η εκδήλωση θλίψης.

2.5.3 Το 'διδασκτικό' έπος

Παντού στην ποίηση αντικατοπτρίζεται η ελληνιστική λογιότητα, από τη γεωγραφία των *Αργοναυτικών* έως τα ευφάνταστα μαθηματικά ποιήματα του Αρχιμήδη και του Ερατοσθένη. Οι ποιητές του παρελθόντος ήταν οι θεματοφύλακες όχι μόνο της κοινωνικής μνήμης αλλά και των 'τεχνικών' γνώσεων· στην ελληνιστική εποχή το μέσο μετάδοσης της 'γνώσης' ήταν ο πεζός λόγος και η μοναδική τεχνική γνώση που οι ποιητές μπορούσαν ακόμη να διεκδικήσουν ήταν ακριβώς η δημιουργία ποίησης. Όπως οι πρώτοι πεζογράφοι στηρίζονταν στο κύρος των ποιητών, τώρα οι ποιητές από την πλευρά τους αντλούσαν από πεζά έρ-

γα. Από τα πολλά γνωστά ονόματα και τίτλους έργων σώθηκαν μόνο τρία ποιήματα: τα *Θηριακά* και τα *Ἀλεξιφάρμακα* του Νίκανδρου του Κολοφώνιου (ίσως 2^{ος} αϊ.) πραγματεύονται σε 'καλλιμάχειους' εξάμετρους ιοβόλα ζώα και αντίδοτα δηλητηρίων· τα *Φαινόμενα* του Ἄρατου από τους Σόλους (1154 εξάμετροι, αρχές με μέσα του 3^{ου} αϊ.) περιγράφουν τους αστερισμούς και μετεωρολογικές προβλέψεις με την βοήθεια των ουράνιων σωμάτων και άλλων φυσικών φαινομένων. Η σημασία του έργου αυτού έγκειται τόσο στο είδος του όσο και στην επίδραση που άσκησε (Κικέρωνας, Γερμανικός, Βιργ. *Georg.* 1, Αβιηνός κ.ά.).

Για τους αστερισμούς ο Ἄρατος άντλησε σε μεγάλο βαθμό από τα *Φαινόμενα*, ένα πεζό έργο (ίσως ήδη έναν αιώνα προγενέστερο) του μεγάλου αστρονόμου Εύδοξου. Οι μετεωρολογικές προγνώσεις οφείλουν πολλά σε μια χαμένη πραγματεία του 4^{ου} αϊ. (ίσως του Θεόφραστου), γνωστή από μια σωζόμενη πεζή διασκευή (= Θεόφρ. απ. VI Wimmer), πιθανόν μεταγενέστερη του Ἄρατου.

Στον εισαγωγικό "Ύμνο στον Δία" ο Ἄρατος παρουσιάζει το ποίημά του ως νέα διασκευή των *Ἔργων και ἡμερῶν* του Ησίοδου (IV 1.2.5), και η ησιόδεια επιρροή είναι φανερή στη διμερή δομή, καθώς και στη μετρική του έργου. Το γνωστότερο τμήμα των *Φαινομένων*, ο μύθος της Παρθένου-Δίκης (96-136), απηχεί τον μύθο των γενών του Ησίοδου. Τα *Ἔργα και ἡμέραι* παρουσιάζουν έναν παντοδύναμο και παντογνώστη Δία που ενδιαφέρεται για τη δικαιοσύνη, αλλά η βούλησή του είναι ασταθής και δυσεξιχνίαστη. Ο Ζεὺς των *Φαινομένων* βοηθά τους ανθρώπους με καλοσύνη μέσω των ουράνιων 'σημείων'· εδώ ο Ἄρατος έχει οπωσδήποτε επηρεαστεί από τον πρώιμο στωικισμό (VII 1.6.2) και ερμηνεύει τον ησιόδειο Δία ως πρόδρομο αντιλήψεων οικείων στην εποχή του.

Για την ησιόδεια παράδοση βλ. Cameron, *Callimachus*: Hannelore Reinsch-Werner, *Callimachus Hesiodicus* (Berlin 1976)· B. Effe, *Dichtung und Lehre. Untersuchungen zur Typologie des antiken Lehrgedichts* (München 1977). Ερμησιάνακτας: CA 96-106. Φανοκλής: CA 106-9. Καλλιμάχος, *Αίτια*. Κείμενο: απ. 1-190 Pfeiffer· SH 238-277. Υπομνήματα: G. Massimilla (Pisa 1996), βιβλία 1-2· K. Fabian (Alexandria 1992), βιβλίο 2. Άλλη βιβλιογραφία: Cameron, *Callimachus*· W. Wimmel, *Kallimachos in Rom* (Wiesbaden 1960)· M. Asper, *Onomata Allotria. Studien zur poetologischen Metapher bei Kallimachos, Pindar und Aristophanes* (ιδ. διατρ. Freiburg i. Br. 1994)· Therese Fuhrer, *Die Auseinandersetzung mit den Chorlyrikern in den Epinikien des Kallimachos* (Basel 1992)· P. Parsons, *ZPE* 25 (1977) 1-50· L. Koenen στον: Bulloch (1993) 25-115. Νίκανδρος. Κείμενο: O. Schneider (Leipzig 1856)· A.S.F. Gow - A.F. Schofield (Cambridge 1953). Άλλη βιβλιογραφία: G. Pasquali, *Scritti filologici* (Firenze 1986) 1, 340-87· H. Schneider, *Vergleichende Untersuchungen...Nikandros von Kolophon* (Wiesbaden 1962)· J.M. Jacques, *Ktema* 4 (1979) 133-149. Ἄρατος. Κείμενο και υπόμνημα: J. Martin (Firenze 1956)· M. Erren (München 1971)· D.A. Kidd (Cambridge 1997). Άλλη βιβλιογραφία: J.M. Jacques, *REA* 52 (1960) 48-61· W. Ludwig, *Hermes* 91 (1963) 425-48· M. Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi* (Wiesbaden 1967)· Mary Pendergraft, *Aratus as a Poetic Craftsman* (ιδ. διατρ. North Carolina 1982) και *Syllecta Classica* 6 (1995) 43-67· R. Hunter, *Arachnion* 2 (1995) 1-34.

2.6 Ύμνοι και εγκώμια

Η σύνθεση και εκτέλεση ύμνων άνθησε σε όλα τα στρώματα της ελληνιστικής κοινωνίας· επιγραφές διέσωσαν λυρικούς ύμνους και παιάνες που, όπως υποθέ-

τουμε, συνέχιζαν να έχουν θέση στη λατρεία (βλ. CA 132-6, 162-172). Λόγω των πολιτικών ανακατατάξεων του τέλους του 4^{ου} αι. η ευημερία των πόλεων (και αργότερα ολόκληρων βασιλείων) περιήλθε στα χέρια μεγάλων ηγεμόνων που τώρα εξυμνούνταν όπως παλαιότερα οι θεϊκοί 'σωτήρες' ή 'προστάτες' πόλεων· το αρχαιότερο σωζόμενο παράδειγμα είναι ο αθηναϊκός ιθυφαλλικός ύμνος στον Δημήτριο τον Πολιορκητή (CA 173-4). Στην Αλεξάνδρεια οι Πτολεμαίοι παρουσιάζονταν ως διάδοχοι ενός μονάρχη (του Αλέξανδρου) που είχε ήδη 'θεοποιηθεί' στη διάρκεια της ζωής του και ζούσαν σε ένα περιβάλλον στο οποίο όλα είχαν 'θρησκευτικό' χαρακτήρα· η αλεξανδρινή 'αυλική' ποίηση έχει επομένως προφανή μνημικό χαρακτήρα. Εδώ γίνεται πάλι φανερή η σημασία του Ησιόδου: η Θεογονία του (IV 1.2.5) τονίζει τις σχέσεις μεταξύ του Δία και των ισχυρών θνητών (των βασιλείων) και μεταξύ των ισχυρών θνητών και των ποιητών (Θεογ. 80-103). Και οι δυο σχέσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τους ποιητές που έγραφαν στις ελληνιστικές αυλές υπό την αιγίδα νέων βασιλείων. Η αναλογία ανάμεσα στον δεσπότη του Ολύμπου και τον ισχυρό επίγειο μονάρχη ήταν κοινός τόπος στη θεωρία της ελληνιστικής μοναρχίας, και στην ποίηση υπάρχουν παρόμοιες τάσεις: ο Ύμνος στον Δία του Καλλίμαχου περιλαμβάνει μια εκτενή μεταγραφή της ησιόδειας Θεογονίας με σκοπό το εγκώμιο του Πτολεμαίου.

Οι Ομηρικοί ύμνοι (IV 1.2.3) άφησαν λίγα ίχνη στους παπύρους, και οι αλεξανδρινοί φιλόλογοι προφανώς δεν ασχολήθηκαν πολύ μαζί τους· ωστόσο διαδραμάτισαν αναμφίβολα σημαντικό ρόλο ως πρότυπα της 'υψηλής' ποίησης. Σώζονται έξι ύμνοι του Καλλίμαχου (στον Δία, στον Απόλλωνα, στην Άρτεμη, στη Δήλο, στην Αθηνά και στη Δήμητρα), ενώ από τον Θεόκριτο έχουμε ύμνους στους Διόσκουρους (22), στον Ηρακλή (24), στον Διόνυσο (26) και στον Άδωνη (15, 100-144), καθώς και εγκώμια του Πτολεμαίου Β' (17) και του Ιέρωνα των Συρακουσών (16). Οι μύθοι, όπως και η μυθολογική αφήγηση γενικά, στρέφονται στο παρελθόν για να νομιμοποιήσουν το παρόν· εντάσσονται επομένως στις τεχνικές με τις οποίες οι ελληνιστικοί ποιητές προσπαθούσαν να επανασυνδεθούν με το παρελθόν, αλλά και να αποστασιοποιηθούν από αυτό. Τα ποιήματα αυτά, όπως και οι ύμνοι του παρελθόντος, αποκαλύπτουν την πανίσχυρη φύση των θεών· η δύναμή τους φαίνεται όμως και στον περίτεχνο τρόπο της ποιητικής σύνθεσης, η οποία στον Καλλίμαχο χαρακτηρίζεται συχνά από μια παιγνιώδη ειρωνεία.

Στον Ύμνο στον Απόλλωνα ο Καλλίμαχος υιοθετεί τη σφραγίδα του αντίστοιχου ομηρικού ύμνου (165-78) παρουσιάζοντας τον Απόλλωνα να εγκρίνει τις αισθητικές αρχές του (105-13). Τον ύμνο του Καλλίμαχου επηρέασε επίσης η 'ομηρική' περιγραφή της γιορτής στη Δήλο· αντί όμως να εισαγάγει μια παρόμοια περιγραφή, ο Καλλίμαχος 'δραματοποιεί' τον ύμνο τοποθετώντας τον στο πλαίσιο μιας γιορτής προς τιμήν του θεού, κατά τη διάρκεια της οποίας υποτίθεται ότι απαγγέλλεται ο ύμνος αυτός. Ο 'μμημικός' 5^{ος} ύμνος (σε δίστιχα) και ο 6^{ος} ύμνος στη Δήμητρα είναι παρόμοιοι, αλλά συνδέονται περισσότερο με τη δωρική παράδοση της χορικής ποίησης παρά με την ιωνική ραψωδική παράδοση. Ο πρώτος αναφέρεται σε μια γιορτή του Άργου, στην οποία το άγαλμα της Αθηνάς πλενόταν στον ποταμό Ίναχο. Στο πλαίσιο αυτό ο ποιητής/χορευτής του χορού διηγείται την ιστορία του Τειρεσία, που κυνηγώντας στον Ελικώνα της Βοιωτίας είδε άθελά του την Αθηνά και τη μητέρα του Χαρικλώ να πλέ-

νονται γυνές στην Ιπποκρήνη και τιμωρήθηκε με τύφλωση· παρουσιάζονται έτσι δύο 'λουτρά της Παλλάδας', και η ιστορία του Τειρεσία αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγήν για τον ανδρικό πληθυσμό του Άργους. Στον 6^ο ύμνο η Δήμητρα τιμωρεί την ασέβεια του Ερυσίχθονα με ακόρεστη πείνα· η προσπάθεια των γονέων του Ερυσίχθονα να αποκρύψουν την διάλυση των κοινωνικών τους σχέσεων περιγράφεται διεξοδικά.

Βιβλιογραφία για τους ύμνους και τα εγκώμια: A.W. Bulloch, *Callimachus. The Fifth Hymn* (Cambridge 1985)· N. Hopkinson, *Callimachus. Hymn to Demeter* (Cambridge 1984)· W. Meincke, *Untersuchungen zu den enkomastischen Gedichten Theokrits* (διδ. διατρ. Kiel 1965)· F. Griffiths, *Theocritus at Court* (Leiden 1979), Hunter, *Theocritus* του ίδιου, *MD* 29 (1989) 9-34· Bing, *Muse*· M. Haslam-A. Henrichs, στο: Harder, *Callimachus* 111-47.

2.7 Επίγραμμα

Κανένα λογοτεχνικό είδος δεν χαρακτηρίζει τόσο την ελληνιστική εποχή όσο το επίγραμμα. Έχει τις ρίζες του από τη μια πλευρά σε 'πραγματικά' *ἐπιγράμματα* ('επιγραφές'), τα οποία στο μακρινό παρελθόν ήταν επιτύμβια ή είχαν σκοπό να δηλώσουν π.χ. τον ιδιοκτήτη ή κατασκευαστή ενός αντικειμένου, από την άλλη στη συμποτική και ερωτική ποίηση της αρχαϊκής εποχής (Σαπφώ, Ανακρέων, Θέογνης κ.ά.) και εξελίχθηκε σε γενικευμένη μορφή λογοτεχνικής έκφρασης. Χάρη στη συντομία του το επίγραμμα ήταν όχι μόνο προσιτό στον καθένα που μπορούσε να συνθέσει ένα ελεγιακό δίστιχο αλλά και μια πρόκληση για τους μεγάλους ποιητές. Τα εκατοντάδες σωζόμενα επιγράμματα είναι μόνο ένα μικρό τμήμα όσων είχαν γραφτεί. Η κύρια πηγή επιγραμμάτων, η λεγόμενη *Παλατινή Ανθολογία*, ανάγεται στις συλλογές του Μελέαγρου από τα Γάδαρα (γύρω στο 100 π.Χ.), ο οποίος ήταν και ο ίδιος σημαντικός επιγραμματοποιός, και του Φίλιππου από τη Θεσσαλονίκη (ίσως της εποχής του Νέρωνα). Αρχικά τα επιγράμματα γράφονταν σε εξάμετρους, κατόπιν όμως κυριάρχησε το ελεγιακό δίστιχο εκτοπίζοντας τελικά όλες τις άλλες μετρικές μορφές, αν και σώζεται ένας αριθμός επιγραμμάτων σε λυρικά και ιαμβικά μέτρα από τον 4^ο και τον 3^ο αι.

Στο επίγραμμα κυριαρχούν, λόγω των λογοτεχνικών προδρομών του, ερωτικά και συμποτικά θέματα, στα οποία διακρίθηκε ιδιαίτερα ο Ασκληπιάδης ο Σάμιος (τέλη 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι.). Παράλληλα παρέμειναν σημαντικές και οι λογοτεχνικές εκδοχές επιγραμμάτων με αφορμή πραγματικά γεγονότα (επιτύμβιων και αφιερωματικών επιγραφών κ.ά.), ενώ ο Λεωνίδας ο Ταραντίνος έγραψε ποιήματα που περιγράφουν χαρακτηριστικές σκηνές από τη ζωή των απλών ανθρώπων. Το ερωτικό επίγραμμα μεταβίβασε ελληνικά ποιητικά θέματα στους Ρωμαίους νεωτερικούς ποιητές και αποτέλεσε σημαντικό πρόδρομο των ελεγείων του Τίβουλλου, του Προπέρτιου και του Οβίδιου.

Κείμενο και υπομνήματα: H. Beckby, *Anthologia Graeca* (München 21968), με σημαντική εισαγωγή και βιβλιογραφία· A.S.F. Gow-D.L. Page, *The Greek Anthology: Hellenistic Epigrams* (Cambridge 1965)· *The Greek Anthology: The Garland of Philip and Some Contemporary Epigrams* (Cambridge 1968). Σημαντικό για την ιστορία του είδους είναι το έργο του P.A. Hansen, *Carmina Epigraphica Graeca I-II* (Berlin-New York 1983, 1989). Άλλη βιβλιογραφία: A. Cameron, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes* (Oxford 1993)· D.H. Garrison, *Mild Frenzy* (Wiesbaden 1978)· S. Tarán, *The*

Art of Variation in the Hellenistic Epigram (Leiden 1979)· G. Giangrande, *Scripta Minora Alexandrina* (Amsterdam 1980-1985)· *L'Épigramme Grecque (Entretiens 14, Vandoeuvres-Genève 1968)*· P. Kägi, *Nachwirkungen der älteren gr. Elegie in den Epigrammen der Anthologie* (διδ. διατρ. Zurich 1917)· G. Pfohl (εκδ.), *Das Epigramm* (Darmstadt 1969)· R. Reitzenstein, *Epigramm und Skolion* (Giessen 1893).

2.8 Ιστοριογραφία

Πολλά από όσα διασώθηκαν από την τεράστια παραγωγή λογοτεχνικής πεζογραφίας στην ελληνιστική εποχή δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν απλά στην 'ιστορία', την 'φιλοσοφία', την 'επιστήμη' κλπ. τα έργα π.χ. του Ποσειδώνιου δεν επιδέχονται τέτοιες απλές κατηγοριοποιήσεις (VII 1.6.2), ενώ στην περιπατητική παράδοση η μονογραφία για ένα συγκεκριμένο θέμα ή μια ιστορική μορφή συχνά περιλάμβανε υλικό από όλες τις παραπάνω περιοχές. Στην ιστοριογραφία η παλαιότερη παράδοση της τοπικής ιστορίας διευρύνεται πλέον με το είδος της 'παγκόσμιας ιστορίας' (*κοινὰ ἱστορία*) που παρουσιάζει την ιστορία ολόκληρου του ελληνικού ή ελληνορωμαϊκού κόσμου (είτε διαχρονικά είτε σε μια συγκεκριμένη περίοδο). Αυτή η εξέλιξη πρέπει να συσχετιστεί με τη μεταβολή της προοπτικής που οφείλεται αρχικά στις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου, στα μεγάλα βασίλεια των διαδόχων του και κατόπιν στην άνοδο της Ρώμης.

Ο Πολύβιος από τη Μεγαλόπολη (Αχαΐα) είναι ο σημαντικότερος ελληνιστικός ιστορικός, από το έργο του οποίου διασώθηκαν μεγάλα τμήματα. Τα 40 βιβλία των *Ιστοριών* του είχαν σκοπό να εξηγήσουν στους Έλληνες αναγνώστες "πώς και με ποιο πολίτευμα οι Ρωμαίοι υπέταξαν σχεδόν όλη την οικουμένη σε λιγότερο από 53 χρόνια" (1,1,5). Τα βιβλία 1-5 σώζονται ακέραια, ενώ από τα υπόλοιπα σώζονται εκτενή αποσπάσματα. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι η παρουσίαση του 'μικτού' ρωμαϊκού πολιτεύματος στο 6^ο βιβλίο. Ως συγγραφέας ο Πολύβιος είχε ταυτόχρονα τα πλεονεκτήματα του 'ξένου' και του 'μνημένου' στα πολιτικά πράγματα της Ρώμης: από το 167 έως το 150 π.Χ. έζησε στη Ρώμη ως μέλος της ομάδας ομήρων που αποτελούσε εγγύηση για την καλή στάση της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Εκεί συνδέθηκε φιλικά με τον Σκιπίωνα τον Αιμιλιανό και του δόθηκε έτσι η ευκαιρία να παρατηρήσει από πολύ κοντά την συμπεριφορά της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης των συγκλητικών. Στην εξαιρετικά γρήγορη εξάπλωση της ρωμαϊκής δύναμης ο Πολύβιος είδε την δράση της *Τύχης* η οποία δεν σημαίνει απλά 'τυφλή τύχη' ή 'τυχαία σύμπτωση' που δεν επιδέχεται λογική ανάλυση, αν και η *τύχη* έχει αυτές τις δυο σημασίες αρκετά συχνά στο έργο του Πολύβιου: η *τύχη* είναι μάλλον μια τελεολογική δύναμη (1,4,1) που με την ένωση του γνωστού κόσμου κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία αντιστοιχεί στη μακροσκοπική θεώρηση του ίδιου του Πολύβιου.

Η μελέτη της ιστορίας έχει για τον Πολύβιο έναν πρακτικό, ηθικό σκοπό: αποτελεί "μέσο διαπαιδαγώγησης και εκπαίδευσης για την πολιτική" (1,1,2). Η 'ωφέλεια' (*τὸ χρέσιμον*) της ιστορίας (1,4,11) είναι επομένως πολύ διαφορετική από την 'ωφέλεια' (*τὸ ὠφέλιμον*) που ο Θουκυδίδης προσδοκούσε από το έργο του (1,22,4). Αντίθετα όμως με τους περισσότερους ελληνιστικούς ιστορικούς, ο Πολύβιος δεν αναγνωρίζει μόνο επιφανειακά τον Θουκυδίδη ως ιστοριογραφικό πρότυπο:

ασκεί σκληρή κριτική σε ιστορικούς που καταφεύγουν σε υπερβολικό πάθος ή ακόμη και σε εφευρήματα ή παραποιήσεις για να κάνουν ελκυστικότερη την παρουσίαση των γεγονότων. Το έργο του αποτελεί τη σημαντικότερη σωζόμενη μαρτυρία για τη συνάντηση της Ελλάδας με τη Ρώμη.

F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* (3 τόμοι, Oxford 1957-1979)· του ίδιου, *Polybius* (Berkeley 1972)· H. Tränkle, *Livius und Polybius* (Basel-Stuttgart 1977)· A.M. Eckstein, *Moral Vision in the Histories of Polybius* (Berkeley 1995).

Η *Βιβλιοθήκη της ιστορίας* (*Βιβλιοθήκη ιστορική*) του Διόδωρου του Σικελιώτη γράφτηκε την εποχή του Καίσαρα και του Οκταβιανού και είναι πολύ διαφορετική στη σύλληψη, αν και έχει την ίδια έκταση (40 βιβλία) και ήταν καρπός πολύχρονης παραμονής στη Ρώμη. Το έργο του Διόδωρου εκτεινόταν από τη δημιουργία του κόσμου έως το 54 π.Χ. Σώζονται ακέραια τα βιβλία 1-5, που περιλαμβάνουν περίπου την ιστορία του κόσμου στη 'μυθική' εποχή, και 11-20 (από τους περσικούς πολέμους έως το 302 π.Χ.). Ο Διόδωρος, όπως και ο Πολύβιος, έβλεπε έναν πρακτικό σκοπό στη μελέτη της ιστορίας που έγκειται στη μίμηση των μεγάλων μορφών του παρελθόντος (1,1-2) και έναν γενικότερο ηθικό σκοπό στενά συνδεδεμένο με τη μελέτη της φιλοσοφίας (1,2,2-3). Αν και η αξία του Διόδωρου εξαρτάται συχνά μόνο από εκείνη των προτύπων του, τα οποία ακολουθεί πιστά, ο χαρακτήρας εγχειριδίου και οι σκοποί του συγγραφέα καθιστούν το έργο του μια σημαντική μαρτυρία για την πολιτιστική ιστορία της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Η σύγχρονη έρευνα ασχολήθηκε ιδιαίτερα μόνο με την (σήμερα συχνά δυσεξακριβωτή) ιστορική αξιοπιστία των πηγών του Διόδωρου αγνοώντας τον τρόπο με τον οποίο ο Διόδωρος αναπλάθει το παρελθόν ή τον στόχο που επιδιώκει· τα θέματα αυτά παραμένουν ανοιχτά.

E. Schwartz, *RE* 5, 1 (1905) 663-704, K.S. Sacks, *Diodorus Siculus and the First Century* (Princeton 1990).

2.9 Βιβλιογραφία

Η βιβλιογραφία αυτή περιλαμβάνει μόνο γενικά έργα για την ελληνιστική λογοτεχνία και τους τίτλους που εμφανίζονται συντομογραφημένοι στις επιμέρους βιβλιογραφίες.

Συλλογές κειμένων: CA = J.U. Powell (εκδ.), *Collectanea Alexandrina* (Oxford 1925)· SH = H. Lloyd-Jones-P. Parsons (εκδ.), *Supplementum Hellenisticum* (Berlin-New York 1983).

Βιβλιογραφία: P. Bing, *The Well-Read Muse. Present and Past in Callimachus and the Hellenistic Poets* (Göttingen 1988)· A.W. Bulloch κ.ά. (εκδ.), *Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World* (Berkeley 1993)· "Hellenistic Poetry" στο: *The Cambridge History of Classical Literature I* (Cambridge 1985) 541-621· F. Cairns, *Generic Composition in Greek and Roman Poetry* (Edinburgh 1972)· G. Cambiano-L. Canfora-D. Lanza (εκδ.), *Lo spazio letterario della Grecia antica I 2* (Roma 1993)· A. Cameron, *Callimachus and his Critics* (Princeton 1995)· M. Fantuzzi, "La contaminazione dei generi letterari nella letteratura greca ellenistica: rifiuto del sistema o evoluzione di un sistema?", *Lingua e Stile* 15 (1980) 433-50· του ίδιου, "Il sistema letterario della poesia alessandrina nel III sec. A. C.", στο: Cambiano (1993) 31-73· P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford 1972)· M. Annette Harder κ.ά. (εκδ.), *Callimachus* (Groningen 1993)· R.L. Hunter, *Theocritus and the Archaeology of Greek Poetry* (Cambridge 1996)· G. Hutchinson, *Hellenistic Poetry* (Oxford 1988)· R. Kassel, *Die Abgrenzung des Hellenismus in der gr. Literaturgeschichte* (Berlin 1987 = *Kleine Schriften* 154-173)· A. Körte-P. Händel, *Die hellenistische Dichtung* (Stuttgart 1960)· P.J. Parsons, "Poesia

ellenistica: testi e contesti", *Aevum Antiquum* 5 (1992) 9-19· R. Pfeiffer, *Geschichte der klassischen Philologie von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus* (München ²1978, αγγλικό πρωτότυπο, Oxford 1968)· R. Pretagostini, *Ricerche sulla poesia alessandrina* (Roma 1984)· L. Rossi, "I generi letterari e le loro leggi scritte e non scritte nelle letterature classiche", *BICS* 18 (1971) 69-94· E.-R. Schwinge, *Künstlichkeit von Kunst: Zur Geschichtlichkeit der alexandrinischen Poesie* (München 1986)· F. Susemihl, *Geschichte der gr. Literatur in der Alexandrinerzeit* (Leipzig 1891-2)· G. Weber, *Dichtung und höfische Gesellschaft* (Stuttgart 1993)· U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Hellenistische Dichtung* (Berlin 1924)· G. Zanker, *Realism in Alexandrian Poetry* (London 1987).

3 Αυτοκρατορική Εποχή

HEINZ-GÜNTHER NESSELRATH

Βιβλιογραφικές συντομογραφίες: Morgan - Stoneman: J.R. Morgan - R. Stoneman (εκδ.), *Greek Fiction: The Greek Novel in Context* (London-New York 1994)· Reardon: B.P. Reardon, *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.-C.* (Paris 1971)· Schmeling: G. Schmeling (εκδ.), *The Novel in the Ancient World* (Leiden 1996)· Spaz. lett.: G. Cambiano-L. Canfora-D. Lanza (εκδ.), *Lo spazio letterario della Grecia antica, vol. I: La produzione e la circolazione del testo, Tomo III: I Greci e Roma* (Roma 1994), Swain: S. Swain, *Hellenism and Empire: Language, Classicism and Power in the Greek World A. D. 50-250* (Oxford 1996).

3.1 Εισαγωγή: Γενικά χαρακτηριστικά - Ορισμός της εποχής

Το 30 π.Χ. το τελευταίο ελληνιστικό βασίλειο περιήλθε στη ρωμαϊκή κυριαρχία, οι ρωμαϊκοί εμφύλιοι πόλεμοι είχαν τελειώσει, και η Μεσόγειος είχε πια περάσει σε μια περίοδο ειρήνης που θα διαρκούσε πάνω από εκατό χρόνια. Έλληνες συγγραφείς που προηγουμένως είχαν αγνοήσει ή και πολεμήσει τις ρωμαϊκές ηγεμονικές αξιώσεις μαθαίνουν πλέον να ζουν κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία και να απολαμβάνουν τα προνόμιά της. Αυτή η αλλαγή γίνεται αισθητή για πρώτη φορά στο έργο ενός Έλληνα λόγιου που εγκαταστάθηκε εκείνον τον χρόνο στη Ρώμη: ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς θεωρεί ότι η αυγούστεια περίοδος παρέχει την δυνατότητα αναγέννησης της ελληνικής εκπαίδευσης και λογοτεχνίας ύστερα από μακρόχρονη παρακμή· όσον αφορά το περιεχόμενο, η αναγέννηση αυτή χαρακτηρίζεται από μια στροφή στα σημαντικά έργα κυρίως της αττικής πεζογραφίας του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ.

Η αρχή της ελληνικής λογοτεχνίας της αυτοκρατορικής περιόδου πρέπει επομένως να τοποθετηθεί στο 30 π.Χ. από την άποψη τόσο της πολιτικής ιστορίας όσο και της ιστορίας της λογοτεχνίας· η αρχή της λογοτεχνίας της ύστερης αρχαιότητας τοποθετείται το νωρίτερο στη μεταβατική περίοδο στην οποία το καθεστώς του Αύγουστου καταλύθηκε από τον Διοκλητιανό και τον Κωνσταντίνο. Προηγουμένως (μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.) ο όγκος της ελληνικής λογοτεχνίας είχε συρρικνωθεί σε σημαντικό βαθμό. Όταν ενισχύεται ξανά τον 4^ο αι., η φυσιογνωμία της εθνικής-ελληνικής λογοτεχνίας έχει αλλάξει πολύ: στη χριστιανική λογοτεχνία αντιμετώπισε έναν ισχυρό και λίγο αργότερα πανίσχυρο αντίπαλο (IV 4. I).

3.1.1 Κλασικισμός και αττικισμός

Ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό έζησε στη Ρώμη από το 30 ως τουλάχιστον το 8 π.Χ. και είναι ο πρώτος Έλληνας συγγραφέας της αυτοκρατορικής περιό-

δου του οποίου σώζονται ακέραια έργα, ένα ιστορικό έργο (3.4.1) και η εκτενέστερη πραγματεία λογοτεχνικής κριτικής που παραδίδεται από την αρχαιότητα. Στον πρόλογο του *Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων* διατυπώνεται προγραμματικά για πρώτη φορά η κλασικιστική κατεύθυνση στην ελληνική λογοτεχνία αυτής της περιόδου. Το έργο εξετάζει μια σειρά αττικών ῥητόρων. Ο Διονύσιος ασχολήθηκε επίσης με τη σχέση μεταξύ της αριστοτελικής *Ρητορικής* και του Δημοσθένη ('Πρώτη επιστολή προς τον Αμμαίο'), την ιστοριογραφία (*Περὶ Θουκυδίδου*, 'Δεύτερη επιστολή προς τον Αμμαίο', 'Επιστολή προς τον Πομπήιο Γεμίνο') και γενικά το ύφος (*Περὶ μιμήσεως*, μη σωζόμενο στο μεγαλύτερο μέρος του, *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*). Κλασικιστικές και αττικιστικές τάσεις εμφανίστηκαν ίσως νωρίτερα με τον Καικίλιο από την Καλή Ακτή, σύγχρονο του Διονύσιου (*Περὶ τοῦ χαρακτηῆρος τῶν δέκα ῥητόρων*, *Σύγκρισις Δημοσθένους καὶ Αἰσχίνου*, *Κατὰ Φρυγῶν*, *Τίτι διαφέρει ὁ ἀττικὸς ξῆλος τοῦ ἰσσανοῦ*, μόνο σε αποσπάσματα)· το έργο του *Σύγκρισις Δημοσθένους καὶ Κικέρωνος* ήταν ίσως ένα αξιοσημείωτο άνοιγμα προς τη ρωμαϊκή λογοτεχνία.

Ένα από τα πιο πρωτότυπα έργα της αρχαίας λογοτεχνικής κριτικής, το *Περὶ ὕψους* του Ψευδο-Λογγίνου, γράφτηκε τον 1^ο αι μ.Χ. εν μέρει για να αντικρούσει τον Καικίλιο. Με την αναζήτηση του υψηλού και μεγαλοπρεπούς στη λογοτεχνία η πραγματεία αποτελεί σημαντική μαρτυρία για την απόρριψη της θεωρίας της λεπτότητας της ελληνιστικής ποίησης (35,4)· ο Ψευδο-Λογγίνος προτιμά σαφώς τον Όμηρο, τον Σοφοκλή και τον Πίνδαρο από άλλους (προσεκτικότερους αλλά και λιγότερο 'μεγαλοπρεπείς') εκπροσώπους των λογοτεχνικών ειδών τους (33,4).

Στον κλασικισμό που αρχικά αφορούσε το περιεχόμενο και το ύφος προστίθεται κατόπιν ένας κανονιστικός αττικισμός ως προς την επιλογή του λεξιλογίου. Ανάμεσα στα μέσα του 2^{ου} και στην αρχή του 3^{ου} αι. γράφτηκαν τα λεξικά του Φρύνιχου, του Πολυδεύκη και του Μοίρη. Η συνεχώς αυστηρότερη απόρριψη οποιουδήποτε μη αττικού τύπου (ο Φρύνιχος ψέγει ακόμη και τη γλώσσα του Μένανδρου) είχε σημαντικές επιπτώσεις: η ελληνιστική πεζογραφία εξέλιπε σχεδόν τελείως, επειδή δεν ανταποκρινόταν στις υφολογικές επιταγές της εποχής αυτής. Ο αττικισμός παρέμεινε όμως το κυρίαρχο υφολογικό ιδεώδες έως την πτώση του Βυζάντιου, με αποτέλεσμα η αττικιστική πεζογραφία της αυτοκρατορικής εποχής να διασωθεί σε πολύ μεγαλύτερη έκταση από την πεζογραφία κάθε άλλης περιόδου της ελληνικής λογοτεχνίας.

A. Dihle, "Der Beginn des Attizismus", *A & A* 23 (1977) 162-177. Th. Gelzer, "Klassizismus, Attizismus und Asianismus" στο: H. Flashar (εκδ.), *Le Classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.-C.* (Genf 1979) 1-55. Κριτική της λογοτεχνίας: D.A. Russell, *Criticism in Antiquity* (Berkeley - Los Angeles 1981)· του ίδιου, "Greek Criticism of the Empire" στο: G.A. Kennedy (εκδ.), *The Cambridge History of Literary Criticism* τόμ. I (Cambridge 1989) 297-329. Για τον Διονύσιο: S.F. Bonner, *The Literary Treatises of Dionysius of Halicarnassus: A Study in the Development of Critical Method* (Cambridge 1939)· Th. Hidber, *Das klassizistische Manifest des Dionys von Halikarnass: Die Praefatio zu De oratoribus veteribus* (Stuttgart-Leipzig 1996). Ψευδο-Λογγίνος: σχολ. έκδοση από τον D.A. Russell (Oxford 1964). Για τα αττικιστικά λεξικά: Swain 51-56.

3.1.2 Η 'δεύτερη σοφιστική'

Ανάμεσα στα μέσα του 1^{ου} και του 3^{ου} μ.Χ. αι. ανθεί στην ελληνική πολιτιστική ζωή το φαινόμενο που ο Φιλόστρατος (3.2.3) ονόμασε 'δεύτερη σοφιστική' (*Βίοι σοφιστῶν* I pt., p. 2, 26-27 K.): θεωρεί βέβαια ότι αρχίζει με τον ρήτορα Αισχίνη (*IV 1.12.3*), αλλά αναφέρει ύστερα από αυτόν πρώτο τον Νικήτη από τη Σμύρνη (τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ.). Αντίθετα με τη σοφιστική κίνηση του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. (*VII 1.2.1*), η δεύτερη σοφιστική δεν σχετίζεται τόσο με τη φιλοσοφία όσο με τη ρητορική. Από τη Μ. Ασία διαδίδεται σχεδόν σε όλη την ρωμαϊκή επικράτεια. Οι εκπρόσωποί της (οι 'σοφιστές') είναι ρήτορες που παραδίδουν έναντι αδοής αμοιβής 'ιδιαίτερα μαθήματα', διορίζονται σε κρατικές έδρες στη Ρώμη και στην Αθήνα, ταξιδεύουν πολύ ως 'επιδεικτικοί ρήτορες' ('Konzertredner', L. Radermacher), εμφανίζονται συχνά στο κοινό και μετατρέπουν τη σχολική ρητορική σε μέσο ψυχαγωγίας των ανώτερων καλλιεργημένων στρωμάτων (3.2.2).

Για την έννοια και τον ορισμό της 'δεύτερης σοφιστικής' βλ. Swain 1-100· G.W. Bowersock, "Philostratus and the Second Sophistic" στο: Patricia E. Easterling - B.M.W. Knox (εκδ.), *The Cambridge History of Classical Literature I: Greek Literature* (Cambridge 1985) 655-662 & 863-866· S. Nicosia, "La seconda sofistica", *Spaz. lett.* 85-116· για το βιβλίο του G. Anderson, *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire* (London 1993) βλ. H.-G. Nesselrath, *GGA* 247 (1995) 217-233· E.L. Bowie, "Greeks and their Past in the Second Sophistic" στο: M.I. Finley (εκδ.), *Studies in Ancient Society* (London-Boston 1974) 166-209. Πρόσφατα βλ. Th. Schmitz, *Bildung und Macht. Zur sozialen und politischen Funktion der Zweiten Sophistik in der griechischen Welt der Kaiserzeit* (München 1997).

3.2 Η ρητορική

3.2.1 Η ρητορική θεωρία

Η σχολική ρητορική παίρνει την τελική της μορφή στην αυτοκρατορική εποχή. Η 'θεωρία των στάσεων' (στάσις = θέση που ένας ρήτορας πρέπει να αναπτύξει ως κατήγορος ή συνήγορος) του Ερμαγόρα από την Τήμνο (2^{ος} αι. π.Χ.) τελειοποιείται τον 2^ο αι. μ.Χ. από τον Μινουκιανό και κυρίως από τον Ερμογένη από την Ταρσό στο έργο του *Περὶ στάσεων*. Στο σύγγραμμα *Περὶ ιδεῶν* ο Ερμογένης περιγράφει 7 είδη ύφους (με υποδιαιρέσεις)· δυο άλλα έργα, *Περὶ εὐρέσεως* και *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, αποδίδονται στον Ερμογένη λανθασμένα. Κυρίως θέματα ύφους πραγματεύονται οι *Τέχναι ῥητορικαί* (επίσης του 2^{ου} αι., παραδίδονται με το όνομα του Αριστείδη (3.2.2)) όπου διακρίνονται 12 *ιδέαι*. Στον 3^ο αι. ο Αψίνης από τα Γάδαρα έγραψε εκτός από άλλες θεωρητικές πραγματείες και την τελευταία ρητορική *Τέχνη* που σώζεται ακέραιη. Προς τα τέλη του ίδιου αιώνα ο ρήτορας Μένανδρος από τη Λαοδίκεια γράφει υπομνήματα στον Δημοσθένη (αποτελεί την κύρια πηγή για τα σχόλια του Δημοσθένη), στον Μινουκιανό και στον Ερμογένη, καθώς και τη δεύτερη τουλάχιστον από τις πραγματείες *Περὶ ἐπιδεικτικῶν* που του αποδίδονται. Από τον 1^ο αι. μ.Χ. αρχίζουν να γράφονται συλλογές *Προγυμνασμάτων* (η αρχαιότερη προέρχεται από

τον Αίλιο Θέωνα), οι οποίες παρουσιάζουν με παραδείγματα τα βασικά είδη λόγων που διδάσκονταν στις ρητορικές σχολές.

Το σύστημα της ρητορικής παιδείας εισάγεται κατόπιν στη νεοπλατωνική παράδοση ως προπαιδευτικός κλάδος: ο Πορφύριος (VII 1.7.2) έγραψε σχόλια στον Μινουκιανό, αλλά σύντομα τη θέση του παίρνουν οι πραγματείες του Ερμογένη που σχολιάζονται από νεοπλατωνικούς (Σάπατρο, Συριανό) από τον 4^ο αι. και αποτελούν τον κανόνα της ρητορικής εκπαίδευσης έως το τέλος της βυζαντινής εποχής.

M. Heath, *Hermogenes, On Issues: Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric* (Oxford 1995)
D.A. Russell - N.G. Wilson (εκδ.-μτφρ.-σχολ.), *Menander Rhetor* (Oxford 1981).

3.2.2 Η ρητορική πρακτική

Τα τρία είδη της ρητορικής που διέκρινε ο Αριστοτέλης συνεχίζουν να καλλιεργούνται: οι καθ' αυτό δικανικοί λόγοι υποχωρούν πολύ, ενώ οι συμβουλευτικοί λόγοι, που απευθύνονταν σε συνελεύσεις πολιτών και επαρχιακά διοικητικά όργανα, όπως και οι λόγοι πρεσβυτών (κυρίως ενώπιον του αυτοκράτορα), εξακολουθούν να επιτελούν μια συγκεκριμένη λειτουργία. Το μεγαλύτερο μέρος της ρητορικής της αυτοκρατορικής εποχής ανήκει στο επιδεικτικό είδος: πανηγυρικοί, εγκώμια και χαιρετισμοί, ψυχαγωγικές διαλέξεις για ένα ανάλογο καλλιεργημένο κοινό, οι οποίες περιείχαν 'προλόγους' (προλαλιαί, διαλέξεις) και προσχεδιασμένους λόγους (μελέται) ή αυτοσχέδιες επιδείξεις (αύτοσχέδιοι λόγοι). Οι ρήτορες μεταφέρονται σε φανταστικές δίκες και σε μεγάλες αποφασιστικές στιγμές της 'κλασικής' ελληνικής ιστορίας, αλλά ασχολούνται και με επαινούς ασήμαντων ή παράλογων καταστάσεων (ἄδοξα, παράδοξα). Οι περισσότεροι (Νικήτης [3.1.2], Σκοπελιανός ο Κλαζομένιος, Αδριανός ο Τύριος, Αλέξανδρος Πελοπλάτων κ.ά.) είναι γνωστοί μόνο από τους *Βίους σοφιστών* του Φιλόστρατου (3.4.2) και από επιγραφές. Εκτός από τα *Φυσιογνωμονικά* του Πολέμωνα από τη Λαοδίκεια, τα οποία μας είναι γνωστά από μεταγενέστερες διασκευές, σώζονται δύο *Μελέται* του ίδιου που σήμερα φαίνονται γριφώδεις. Ρήτορες των οποίων το έργο σώζεται σε μεγαλύτερη έκταση εξετάζονται αναλυτικότερα παρακάτω.

G.W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire* (Oxford 1969) και διορθώσεις στο E.L. Bowie, "The Importance of Sophists" *YCIS* 27 (1982) 29-59· D.A. Russell, *Greek Declamation* (Cambridge 1983)· G. Anderson, "The *pepaideumenos* in Action: Sophists and their Outlook in the Early Roman Empire", στο: *ANRW* II 33,1 (1989) 79-208· L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain I-II* (Paris 1993)· J.J. Flinterman, *Power, Paideia & Pythagoreanism: Greek Identity, Conceptions of the Relationship Between Philosophers and Monarchs and Political Ideas in Philostratus' Life of Apollonius* (Amsterdam 1995) 29-51. Για τον Πολέμωνα (και τον Φαβωρίνο, βλ. παρακάτω) βλ. πρόσφατα Maud W. Gleason, *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome* (Princeton 1995).

Ο Δίων από την Προύσα, ο επονομαζόμενος 'Χρυσόστομος', (περίπου 40-112), ανήκε σε πλούσια οικογένεια από τη Βιθυνία και απολάμβανε μεγάλη εκτίμηση στη Ρώμη των Φλαβίων έως την εξορία του από τον Δομιτιανό· από τό-

τε περιπλανήθηκε ως κυνικός φιλόσοφος έως τον θάνατο του αυτοκράτορα. Μετά την 'αποκατάστασή' του από τον Νέρβα και τον Τραϊανό, ο Δίων πέρασε τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής του στην Προύσα όπου έπαιξε ακόμη σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή της πόλης. Δεν υπάρχει συμφωνία για τη χρονολόγηση του εκτεταμένου έργου του, το οποίο περιλαμβάνει 'σοφιστική' παραδοξογραφία (το *Κώμης ἐγκώμιον* σώζεται εν μέρει στο *Φαλάκρας ἐγκώμιον* του Συνέσιου [IV 4.3.7], ο *Τρωικός* αντιστρέφει τον τρωικό πόλεμο του Ομήρου), πραγματείες με ηθικοφιλοσοφικά θέματα (*Περὶ δουλείας*, *Περὶ ἐλευθερίας*, *Περὶ τοῦ δαίμονος*, *Περὶ φθόνου*, *Περὶ φιλοσοφίας*), διάλογους γεμάτους ζωντάνια για τον κυνικό Διογένη, δοκίμια για την ιστορία της λογοτεχνίας και πολιτικούς-ηθικούς λόγους προς διάφορες πόλεις του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Σημαντικοί λόγοι από καλλιτεχνική-αισθητική και θρησκευτική άποψη είναι ο *Ὀλυμπικός* και ο *Βορυσθεντικός*, από πολιτική άποψη οι τέσσερις λόγοι *Περὶ βασιλείας*, με τους οποίους ο Δίων προβάλλει στον Τραϊανό ένα ιδανικό μοναρχίας κυνικού-στωϊκού χαρακτήρα, και από κοινωνικοπολιτική άποψη ο *Εὐδοϊκός*: οι *Βιθυνιακοί* λόγοι προσφέρουν πληροφορίες για την κατάσταση των επαρχιακών πόλεων του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Στο παρελθόν γινόταν η διάκριση, σύμφωνα με τον Συνέσιο (IV 4.3.7), ανάμεσα σε μια 'σοφιστική' και μια μεταγενέστερη 'φιλοσοφική' περίοδο του Δίωνα, διαχωρισμός που έχει σήμερα εγκαταλειφθεί: η πανταχού παρούσα στο έργο του ρητορική έχει άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο φιλοσοφικό χαρακτήρα.

C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom* (Cambridge, Mass. 1978)· P. Desideri, *Dione di Prusa: Un intellettuale greco nell'impero romano* (Messina 1978)· B.F. Harris, "Dio of Prusa: A Survey of Recent Work" στο: *ANRW II* 33,5 (1991) 3853-3881, D.A. Russell, *Dio Chrysostom, Orations 7, 12, 36* (Cambridge 1992)· Swain 187-241.

Ο Φαβωρίνος (περ. 80-150) κατάγεται από τη Γαλατική Αρελάτη και αποτελεί σημαντικό εκπρόσωπο της ελληνικής σοφιστικής ρητορικής. Εκτός από τον Φιλόστρατο, η κυριότερη πηγή για το έργο του είναι ο Γέλλιος. Δυο από τους λόγους του Φαβωρίνου παραδίδονται με το όνομα του Δίωνα (*Κορινθιακός*, λόγ. 37, *Περὶ τύχης*, λόγ. 64) και ένας τρίτος (*Περὶ φυγῆς*) σώζεται σε πάπυρο του Βατικανού· από άλλα έργα σώζονται μόνο αποσπάσματα (3.3.3, 3.5.3). Ο βαθύπλουτος μαθητής του Φαβωρίνου Ηρώδης ο Αττικός είναι περισσότερο γνωστός ως γενναιόδωρος χρηματοδότης μνημείων (VIII 4.2.2) παρά για τους ρητορικούς λόγους του· μια σωζόμενη μελέτη (*Περὶ πολιτείας*) μιμείται τόσο τέλεια τα ρητορικά πρότυπα της κλασικής εποχής που συχνά θεωρήθηκε αυθεντικός λόγος του 5^{ου} αι. π.Χ.

A. Barigazzi, "Favorino di Arelate" στο: *ANRW II* 34,1 (1993) 556-581· E. Amato, *Studi su Favorino: Le orazioni pseudo-crisostomiche* (Salerno 1995). W. Ameling, *Herodes Atticus, I: Biographie, II: Inschriftenkatalog* (Hildesheim 1983)· L. Holford-Strevens, *Aulus Gellius* (Oxford 1988) 72-92 ("Favorinus") και 99-103 ("Herodes Atticus").

Το πιο αξιοσημείωτο γεγονός στη ζωή του Αίλιου Αριστείδη (117-περ.

180) είναι η μακρόχρονη ψυχοσωματική ασθένεια που τον ανάγκασε να αναζητά θεραπεία στο ιερό του Ασκληπιού στην Πέργαμο. Η εξέλιξη και η τελική υποχώρηση της ασθένειας καταγράφηκαν από τον Αριστείδη στους *Ίερούς λόγους*, ένα μοναδικό στην αρχαιότητα έργο που μεταξύ άλλων περιγράφει, συχνά με ζωηρό και συνειρμικό τρόπο, 130 όνειρα στα οποία ο ίδιος ο Ασκληπιός έδινε στον ασθενή οδηγίες για τη θεραπεία. Οι ρητορικές επιτυχίες του Αριστείδη πρέπει να τοποθετηθούν κυρίως μετά τη θεραπεία του (στη δεκαετία του 150): σε λόγους προς διάφορες πόλεις συνιστά, όπως και ο Δίων από την Προύσα, αρμονική συμβίωση, ενώ στον μεγάλο λόγο του *Ρώμης έγκώμιον* παρουσιάζεται μια εξιδανικευμένη αλλά όχι τελείως άστοχη εικόνα της ρωμαϊκής κυριαρχίας ως εγγυήτριας δύναμης για την πρόοδο του πολιτισμού και τη διαφύλαξη της έννομης τάξης. Ύστερα από τον καταστροφικό σεισμό του 177 ή 178 κάνει συγκινητικές εκκλήσεις προς την αυτοκρατορική κεντρική διοίκηση για την ανοικοδόμηση της Σμύρνης. Ο Αριστείδης οφείλει πολλά στο κλασικό παρελθόν, όπως δείχνουν οι ευαίσθητες μελέτες του για κρίσιμες περιστάσεις της ελληνικής ιστορίας του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., ο *Παναθηναϊκός* για τα μεγάλα επιτεύγματα των αρχαίων Αθηναίων και η εκτενής υπεράσπιση της ρητορικής και των μεγάλων Αθηναίων πολιτικών που ο Πλάτων κατηγορήσε στον *Γοργία* (λόγοι 2-4 L.-B). Αυτή η στροφή προς το παρελθόν ολοκληρώνεται και θρησκευτικά με πεζούς ύμνους προς τους θεούς της κλασικής Ελλάδας.

C.A. Behr, "Studies on the Biography of Aelius Aristides", στο: *ANRW II* 34,2 (1994) 1140-1233 του ίδιου, *Aristides and the Sacred Tales* (Amsterdam 1968), H.O. Schröder, "Publius Aelius Aristides: Ein kranker Rhetor im Ringen um den Sinn des Lebens", *Gymnasium* 95 (1988) 375-380. R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides. Einführung und Textband* (Darmstadt 1981, 1983). J.W. Day, *The Glory of Athens. The Popular Tradition as Reflected in the Panathenaicus of Aelius Aristides* (Chicago 1980). Swain 254-297.

3.2.3 Φιλόστρατος

Ο Φιλόστρατος (περ. 165-245), ο 'ευρετής' του όρου 'δεύτερη σοφιστική' (3.1.2), είναι μια σημαντική μορφή όχι μόνο της ρητορικής αλλά και της λογοτεχνίας αυτής της περιόδου που επιδίωκε την ηθική διαπαιδαγώγηση και την ψυχαγωγία. Αρχικά τυπικός σοφιστής, απέκτησε αργότερα πρόσβαση στον κύκλο της αυτοκράτειρας Ιουλίας Δόμνας (συζύγου του Σεπτίμιου Σεβήρου). Εκτός από τους οιονεί βιογραφικούς *Βίους σοφιστών* (3.4.2) και τον μυθιστορηματικό *Βίον Ἀπολλωνίου* (3.4.3), στο πολύπλευρο έργο του ανήκουν οι *Εἰκόνες* (περιγραφές εικόνων με μυθολογικό κυρίως θέμα που διευρύνονται με σχόλια και ερμηνείες οι οποίες δεν είναι βέβαιο αν βασίζονται σε πραγματικές ή επινοημένες εικόνες), επιστολές (τουλάχιστον στην πλειονότητά τους φανταστικές, 3.3.4), ο διάλογος *Ἡρωικός* (σχετικά με τη λατρεία των ηρώων σε έναν από τους ομιλητές, έναν αμπελουργό από τον Ελλήσποντο, εμφανίζεται τακτικά ο Πρωτεσίλαος που έπεσε στην Τροία και διορθώνει μεταξύ άλλων την ομηρική περιγραφή του τρωικού πολέμου), η μονογραφία *Γυμναστικός* (εξετάζει διάφορες πλευρές του

αθλητισμού, αλλά ασκεί και κριτική στις σκολιές 'σύγχρονες' μεθόδους του) και, τέλος, ο σύντομος διάλογος *Νέρων* που παραδόθηκε με το όνομα του Λουκιανού.

Ο Φιλόστρατος αυτός είναι ίσως ο Φιλόστρατος II (για τη ζωή και το έργο του βλ. πρόσφατα Flinterman [παραπάνω 3.2.2] 15-28). Στον πατέρα του (Φιλόστρατο I) αποδίδονται λανθασμένα από τη Σούδα (που αναφέρει συνολικά 3 Φιλόστρατους) ο *Νέρων* και ο *Γυμναστικός*. Υπήρχε επίσης ο Φιλόστρατος III (είναι αναμφίβολα ο συγγραφέας μιας πραγματείας για το επιστολικό ύφος), ανεψιός και γαμπρός του II, και ο Φιλόστρατος IV, γιος του III και εγγονός του II, ο συγγραφέας μιας δεύτερης σειράς *Εικόνων*. Βλ. πρόσφατα Flinterman 5-14. G. Anderson, *Philostratus: Biography and Belles-Lettres in the Third Century A.D.* (London 1986).

3.3 Η ψυχαγωγική λογοτεχνία

Η ρητορική της αυτοκρατορικής εποχής (3.2.2) εξυπηρετούσε κυρίως την ψυχαγωγία ενός καλλιεργημένου κοινού· ως 'ψυχαγωγική λογοτεχνία' χαρακτηρίζονται και άλλες λογοτεχνικές μορφές που ανθούν την περίοδο αυτή και αποτέλεσαν πρότυπα της μεταγενέστερης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας.

3.3.1 Λουκιανός

Ο Λουκιανός από τα Σαμόσατα του Ευφράτη (περίπου 120-μετά το 180) ξεκινά ως τυπικός ρήτορας της δεύτερης σοφιστικής, αλλά κατόπιν ακολουθεί τον δικό του δρόμο. Μετά τη ρητορική του εκπαίδευση στην Ιωνία και χρόνια περιπλανήσεων που τον οδήγησαν και στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, βρέθηκε προφανώς για μεγάλο διάστημα στην Ελλάδα και την Αθήνα· εδώ διαμορφώνει τα έργα που τον απομακρύνουν από την κυρίαρχη επιδεικτική ρητορική, αλλά εξασφαλίζουν τη φήμη του. Ο Λουκιανός προβάλλει τη λογοτεχνική του ιδιαιτερότητα πολύ κομψά ακόμη και σε φανταστικά έργα (*Δίς κατηγορούμενος*, *Άλιεύς*). Υπερηφανεύεται ότι συνδυάζει πρωτότυπα την κωμωδία, τον φιλοσοφικό διάλογο και άλλα λογοτεχνικά είδη, κυρίως τη μενίπεια σάτιρα (*Προμηθεύς εἰ ἐν λόγοις* 5-7, *Δίς κατ.* 33). Χρησιμοποιεί τη μορφή του πλατωνικού διαλόγου με πλήθος νέων θεμάτων: ο *Ερμότιμος* κατηγορεί κάθε δογματική φιλοσοφία υποστηρίζοντας έναν ρεαλιστικό σκεπτικισμό, το *Πλοῖον ἢ Εὐχαί* αποκαλύπτει με αστείο και ανελέητο τρόπο ανθρώπινες ψευδαισθήσεις, στον *Ανάχαρση* συζητούν ο ομώνυμος Σκύθης και ο σοφός Σόλων για το νόημα και την ανοησία του αθλητισμού, στο έργο *Ζεὺς ἐλεγχόμενος* ένας ιταμός κυνικός αποδεικνύει παράλογες τις απόψεις του στωικού πατέρα των θεών για το πεπρωμένο. Η γνωστότερη ομάδα έργων του Λουκιανού (η οριοθέτησή της αμφισβητείται) είναι οι μενίπειες σάτιρες που παρουσιάζουν έργα του Μένιππου από τα Γάδαρα σε νέα διαλογική μορφή (μεταξύ άλλων *Ἰκαρομένιππος*, *Νεκρομαντεία*, *Χάρων*, *Ζεὺς τραγῳδός*, *Συμπόσιον*): κύρια χαρακτηριστικά τους είναι τα φανταστικά ταξίδια, η σάτιρα των ελληνικών θεών και η διακωμώδηση κάθε είδους στενόμυαλης ανθρώπινης ματαιοδοξίας. Ο Μένιππος είναι κληρονόμος της αττικής

Αρχαίας Κωμωδίας στην οποία παραπέμπει άμεσα ο Λουκιανός με τον *Τίμωνα*. Από τη Νέα Κωμωδία είναι εμπνευσμένοι οι *Έταιρικοί διάλογοι* με τη σατιρική και ευαίσθητη αναπαράσταση των εταιρών και των πελατών τους. Οι *Θεών διάλογοι* και οι *Ένάλιοι διάλογοι* διακωμωδούν τις συχνά εντελώς ανθρωπίνες αδυναμίες των ελληνικών θεών, αλλά τη μεγαλύτερη επίδραση άσκησαν οι *Νεκρικοί διάλογοι* με την καθαρά κυνική ηθική τους. Μεγάλη αφηγηματική ικανότητα δείχνουν οι ιστορίες τρόμου (*Φιλοψευδής*) και φιλίας (*Τόξαρις*): η παρωδία, η σάτιρα και η αγάπη για το φανταστικό συνδυάζονται στο ευφύεστερο δημιούργημα του Λουκιανού, τα *Άληθῆ διηγήματα*. Η ιστοριογραφία της εποχής διακωμωδεύεται στην πραγματεία *Πώς δεῖ ιστορίαν συγγράφειν*, η απικιστική ρητορική στο έργο *Ρητόρων διδάσκαλος* (βλ. επίσης *Λεξιφάνης* και *Δίκη φωνηέντων*), ενώ ο *Αλέξανδρος* και ο *Περεγρίνος* επιτίθενται σε σύγχρονους τσαρλάνους.

J. Bompaire, *Lucien écrivain: Imitation et création* (Paris 1958)· Jennifer Hall, *Lucian's Satire* (New York 1981)· C.P. Jones, *Culture and Society in Lucian* (Cambridge, Mass.-London 1986)· Swain 299-329· R.B. Branham, *Unruly Eloquence: Lucian and the Comedy of Traditions* (Cambridge, Mass.-London 1989)· M.D. Macleod, "Lucianic Studies since 1930, with an appendix..." στο *ANRW II* 34,2 (1994) 1362-1421· E. Braun, *Lukian: Unter doppelter Anklage. Ein Kommentar* (Frankfurt a. M. 1994)· C. Robinson, *Lucian and His Influence in Europe* (London- Chapel Hill 1979).

3.3.2 Το αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα

Έρωτας και περιπέτειες είναι τα κύρια συστατικά του αρχαίου ελληνικού μυθιστορηματος. Πριν από τον συνδυασμό τους στο μυθιστόρημα τα στοιχεία αυτά διαμορφώνονται έως την όψιμη ελληνιστική εποχή στα διάφορα υπάρχοντα είδη: στο έπος (περιπέτειες: *Οδύσσεια*, έρωτας: Απολλώνιος Ρόδιος), στην ιστοριογραφία (Κτησίας), στη Νέα Κωμωδία (ευτυχής έκβαση [happy end] για το ζευγάρι μετά από κάποια προβλήματα): από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. προστίθεται μια ταξιδιωτική λογοτεχνία που αποικιά συνεχώς εντονότερο παραμυθικό χαρακτήρα (Ενήμερος, Ιάμβουλος). Αυτές είναι οι απαρχές των πρώτων μυθιστορημάτων άγνωστων συγγραφέων που εμφανίζονται ίσως ήδη τον 2^ο αι. π.Χ. και σώζονται αποσπασματικά. Το αρχαιότερο ήταν ίσως το *Μυθιστόρημα του Νίνου* (ένας Ασσύριος ηγεμόνας γνωστός κυρίως από τον Διόδωρο). Πρωταγωνιστές στο *Μυθιστόρημα του Μητίοχου και της Παρθενόπης* είναι ο γιος του Μιλτιάδη, του νικητή στον Μαραθώνα, και η κόρη του τυράννου της Σάμου Πολυκράτη. 'Ιστορικό' θέμα έχει και το παλαιότερο μυθιστόρημα που σώζεται ανέραιο (ίσως του 1^{ου} αι. π.Χ.): *Τὰ περί Χαιρέαν καὶ Καλλιρόην* του Χαρίτωνα από την Αφροδισιάδα: η ηρωίδα είναι κόρη του Συρακούσιου πολιτικού Ερμοκράτη και αναμειγνύεται όλο και περισσότερο στις τύχες της περσικής αυτοκρατορίας πριν επιστρέψει τελικά ευτυχισμένη στις Συρακούσες με τον Χαιρέα της. Όλα τα υπόλοιπα (ακέραια ή αποσπασματικά) μυθιστορήματα ανήκουν στην αυτοκρατορική εποχή, κυρίως στον 2^ο αι. μ.Χ.

Κυρίως τα παπυρικά ευρήματα και οι σωζόμενες περιλήψεις δείχνουν ότι υ-

πήρχαν πολύ διαφορετικές μορφές του 'είδους' αυτού (στην αρχαιότητα το μυθιστόρημα δεν θεωρούνταν ακόμη αυτόνομο είδος): τα *Φοινικικά* του Λολλιανού διεγείρουν την επιθυμία για εντυπωσιασμό με κανιβαλικές ανθρωποθυσίες, ερωτικά όργια και εμφανίσεις φαντασμάτων· το *Μυθιστόρημα του γαιδάρου*, που σώζεται σε μια ελληνική επιτομή και στη διασκευή του Απουλίου, είναι μια έξυπνη ιστορία κακοποιών· στα *Υπέρ Θούλην ἄπιστα* του Αντώνιου Διογένη κυριαρχεί το ταξιδιωτικό παραμύθι (τα αδέρφια Δέρκυλλης και Μαντινιάς καταδιώκονται από έναν κακό Αιγύπτιο ιερέα και περιπλανώνται σε όλον τον τότε γνωστό κόσμο και πολύ πιο πέρα από αυτόν), ενώ ο έρωτας εμφανίζεται μόνο περιστασιακά· αντίθετα στα *Βαβυλωνιακά* του Ιάμβλιχου ο έρωτας κατέχει πολύ σημαντικότερη θέση σε σχέση με την περιπέτεια.

Susan A. Stephens - J.J. Winkler (εκδ.), *Ancient Greek Novels: The Fragments* (Princeton 1995)
Susan A. Stephens, "Fragments of Lost Novels", στο: Schmeling 665-683.

Στα μυθιστορήματα που σώζονται ακέραια (ή σε εκτενείς περιλήψεις: *Εφεσιακά* του Ξενοφώντα); ο έρωτας βρίσκεται στο προσκήνιο. Στα *Εφεσιακά* του Ξενοφώντα από την Έφεσο ένα νεαρό ζευγάρι απάγεται στο ταξίδι του μέλιτος από πειρατές, χωρίζεται και ενώνεται ξανά μόνο στο τέλος μετά από πολλές επεισοδιακές περιπέτειες. Πολύ περισσότερο επεξεργασμένο στη σύλληψή του είναι το μυθιστόρημα *Λευκίππη και Κλειτοφών* του Αχιλλέα Τάτιου. Η συνεχής αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο (όπως και στο *Μυθιστόρημα του γαιδάρου*) χειρίζεται με δεξιοτεχνία τόσο τα τυπικά μοτίβα του παραλογοτεχνικού μυθιστορηματος εντυπωσιασμού (ένα επεισόδιο τελετουργικής ανθρωποκτονίας και κανιβαλισμού αποδεικνύεται σκηνοθετημένο) όσο και τις σεμνότερες συμβάσεις των 'κόσμιων' μυθιστορημάτων (ο ήρωας κοιμάται μόνο μια φορά με άλλη γυναίκα εκτός από την ηρωίδα)· σχήματα πλοκής των προκατόχων αντιστρέφονται (στον Χαρίωνα η ηρωίδα βρίσκεται ανάμεσα σε δυο άντρες, στον Αχιλλέα ο ήρωας ανάμεσα σε δυο γυναίκες) και υπερακοντίζονται (δύο δίκες αντί για μια στον Χαρίωνα). Εντυπωσιακός είναι και ο ψυχολογικός ρεαλισμός του Αχιλλέα· οι πολυάριθμες όμως παρεμβάσεις και 'εκφράσεις' δοκιμάζουν την υπομονή του σύγχρονου αναγνώστη.

Το μυθιστόρημα του Λόγγου *Δάφνης και Χλόη* διαδραματίζεται στη Λέσβο και αντλεί στοιχεία από την ελληνιστική βουκολική ποίηση και (προς το τέλος) από τη Νέα Κωμωδία (ο Δάφνης και η Χλόη ανακαλύπτουν την πραγματική τους ταυτότητα μόνο στο τέλος)· τυπικά μοτίβα του είδους (πόλεμος, πειρατές, χωρισμός, συνάντηση) παρουσιάζονται σε 'μικρογραφία', και τη θέση των μακρινών ταξιδιών και της περιπέτειας παίρνει η ψυχολογική εξέλιξη των δυο νεαρών ηρώων.

Με τα *Αιθιοπικά* του Ηλιόδωρου το ελληνικό ερωτικό μυθιστόρημα φτάνει στο απόγειό του. Κανένας άλλος συγγραφέας δεν παρουσιάζει τόσο ατμοσφαιρικά πυκνές λεπτομερείς περιγραφές, τόσο λεπτοεργημένα ψυχολογικά πορτραίτα (και κακών χαρακτήρων όπως η Περσίδα Αρσάκη) και μια τόσο έντεχνη σύνθεση: τα *Αιθιοπικά* αρχίζουν στη μέση της ιστορίας και διηγούνται την αρχή της σε μια μακρά αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο, όχι όμως σε ένα μεγάλο συνεχόμενο

τμήμα όπως στις ραψωδίες 9-12 της *Οδύσσειας* αλλά σε δυο τμήματα (2,24,5-5,1,3 και 5,17,1-33,3). Στα σημεία κορύφωσης της δραματικής έντασης (π.χ. 7,6,4-7,4) οι σχέσεις του Ηλιόδωρου με την προγενέστερη λογοτεχνία και η επεξεργασία της καταλήγουν σε δεξιοτεχνική πολυπλοκότητα.

N. Holzberg, *Der antike Roman* (München-Zürich 1986, αναθεωρ. αγγλική έκδοση 1995): B.P. Reardon, *The Form of Greek Romance* (Princeton 1991): για όλες τις πλευρές του μυθιστορήματος βλ. πρόσφατα Schmeling. Consuelo Ruiz Montero, "Chariton von Aphrodisias: Ein Überblick" στο: *ANRW* II 34,2 (1994) 1006-1054, Reardon, στο: Schmeling 309-335. Consuelo Ruiz Montero, "Xenophon von Ephesos: Ein Überblick" στο: *ANRW* II 34,2 (1994) 1088-1138. Εναντίον της άποψης, που βρίσκει συνεχώς νέους οπαδούς, ότι το κείμενο στη σωζόμενη μορφή του είναι απλώς μια επιτομή, στρέφεται ο J.N. O' Sullivan (*Xenophon of Ephesus: His Compositional Technique and the Birth of the Novel*, Berlin-New York 1995): ωστόσο τα άλματα στην εξέλιξη της αφήγησης ίσως υποδεικνύουν κάποια επιτομή. B.P. Reardon, "Achilles Tatius and Ego-Narrative" στο: Morgan - Stoneman 80-96. R. Merkelbach, *Die Hirten des Dionysos* (Stuttgart 1988): J.R. Morgan, "Daphnis and Chloe: Love's own Sweet Story" στο: Morgan - Stoneman 64-79: R. Hunter, στο: Schmeling 361-386. J.R. Morgan, "History, Romance and Realism in the *Aithiopika* of Heliodoros", *CIAnt* 1 (1982) 221-265: του ίδιου, στο: Schmeling 417-456. J.J. Winkler, "The Mendacity of Kalasiris and the Narrative Strategy of Heliodoros' *Aithiopika*", *YCIS* 27 (1982) 93-158, T. Paulsen, *Inszenierung des Schicksals: Tragödie und Komödie im Roman des Heliodor* (Trier 1992). Ακόμη δεν υπάρχει συμφωνία για τον χρόνο συγγραφής των *Αιθιοπικών*: απορρίπτοντας τα επιχειρήματα του T. Szepessy ("Le siège de Nisibis et la chronologie d'Héliodore", *AAntHung* 24, 1976, 247-276) για μια χρονολόγηση στον 3^ο αι. μ.Χ. ο G.W. Bowersock ("The *Aethiopica* of Heliodorus", στο: του ίδιου, *Fiction as History: Nero to Julian*, Berkeley 1995, 149-160) πρότεινε ξανά τον 4^ο αι., αλλά συζήτησε μόνο ένα μέρος των επιχειρημάτων του Szepessy (βλ. επίσης Swain 423-424). Η άποψη ότι τα αρχαιοελληνικά μυθιστορήματα δεν ήταν ψυχαγωγική λογοτεχνία αλλά κείμενα για μύηση σε συγκεκριμένα μυστήρια (R. Merkelbach, *Roman und Mysterium in der Antike*, München-Berlin 1962: *Isis Regina-Zeus Sarapis*, Stuttgart-Leipzig 1995, 335-484) δεν μπορεί να θεωρηθεί αποδεδειγμένη, αν και στα μυθιστορήματα εκφράζεται η θρησκευτική συνείδηση της εποχής και των αναγνώστών τους (R. Beck, "Mystery Religions, Aretalogy and the Ancient Novel" στο: Schmeling 131-150): απόκρυφα κείμενα μύησης δεν θα σώζονταν μέσω του 'κοινού' συστήματος παράδοσης των χειρογράφων και των πατύρων.

3.3.3 Οι 'ποικιλογράφοι'

Τυπικό είδος ψυχαγωγικής λογοτεχνίας στην αυτοκρατορική εποχή είναι και η λεγόμενη ποικιλογραφία, η παρουσίαση διάφορων εγκυκλοπαιδικών γνώσεων με τη μορφή όσο δυνατό πλουσιότερων συλλογών. Δεν έχουν σωθεί η *Παντοδαπή Ιστορία* του Φαβωρίνου (3.2.2) σε 24 βιβλία και τα *Απομνημονεύματά* του (συλλογή ανέκδοτολογικών ιστοριών για φιλοσόφους και πηγή του Διογένη Λαέρτιου). Στο έργο του Φλέγωνα από τις Τράλλεις *Περί θαυμασίων* (αποσπάσματα στο *FGrHist* 257 F 36) παρουσιάζονταν κάθε είδους παράδοξα και τρομακτικά φαινόμενα. Καταλόγους πολέμων διαφόρων λαών περιείχαν τα οκτώ βιβλία των *Στρατηγημάτων* που ο Πολύαινος αφιέρωσε στον Μάρκο Αυρήλιο και στον Λούκιο Βήρο στην αρχή του παρθικού πολέμου (162). Ο λογιότερος ποικιλογράφος είναι ο Αθήναιος από τη Ναύκρατη (2^ο μισό του 2^{ου} αι.): αντίλθοντας από πλούσιες πηγές οι *Δειπνοσοφισταί* του περιέχουν θησαυρούς παραθεμάτων από αμέτρητα χαμένα έργα στην περιγραφή ενός δείπνου σε 15 βιβλία

και αποτελούν βασική πηγή για τις σύγχρονες φιλολογικές συλλογές αποσπασμάτων.

Το πλαίσιο του δείπνου συσκοτίζεται συνεχώς από απαριθμήσεις σε μορφή καταλόγου, γεγονός που οδήγησε στην άποψη ότι οι *Δειπνοσοφισταί*, στη μορφή με την οποία παραδίδονται, είναι τμήμα ενός πολύ μεγαλύτερου έργου, βλ. όμως J. Letrouit, "A propos de la tradition manuscrite d'Athènes: une mise au point", *Maia* 43 (1991) 33-40. Από το έργο σώζεται σε επιτομή μόνο ένα τμήμα από την αρχή έως τη μέση του 3ου βιβλίου, καθώς και ένα μέρος του 15ου βιβλίου.

Όπως και ο Φαβωρίνος (3.2.2), ο Αιλιανός από τη Ρώμη ή το Πραίνεστο (περ. 170-235) επιδίωξε και κατόρθωσε να συγκαταριθμηθεί, παρότι το γεγονός ότι καταγόταν από τη Δύση, στη χορεία των ελλήνων ρητόρων. Ξεκίνησε ως σοφιστής, αλλά στη συνέχεια έγινε ποικιλογράφος: το έργο του *Ποικίλη ιστορία* εκθέτει διάφορα ιστορικά συμβάντα, το *Περί ζώων ιδιότητος* ποικίλες ιστορίες σχετικά με ζώα που συχνά θεωρούνται ότι συμμετέχουν στον θεϊκό λόγο, σύμφωνα με τη στωική αντίληψη. Τα 'φιλοσοφικότερα' έργα του Αιλιανού (3.5.2) έχουν χαθεί· για τις επιστολές του βλ. παρακάτω 3.3.4.

P. Krentz - E.L. Wheeler, *Polyaenus, Stratagems of War*, 2 τόμοι (Chicago 1994, κείμενο και μετάφραση). B. Baldwin, "Athenaeus and his Work", *AClass* 19 (1976) 21-42. Alessandra Lukinovich, "The Play of Reflections between Literary Form and the Sympotic Theme in the Deipnosophistae of Athenaeus", στο: O. Murray (εκδ.), *Symptica: A Symposium on the Symposium* (Oxford 1990) 263-271.

3.3.4 Επιστολογραφία

Στην αυτοκρατορική εποχή εκτός από την καθ' αυτό επιστολογραφία (ο Ηρώδης ο Αττικός [3.2.2] ήταν π.χ. και σημαντικός επιστολογράφος) ανθεί και η φανταστική-λογοτεχνική επιστολογραφία που άρχισε στην ελληνιστική εποχή (επιστολές του Ανάχαρση). Οι 24 επιστολές του Ιπποκράτη μάλλον γράφτηκαν στις αρχές του 1^{ου} αι. μ.Χ. Μια συλλογή επιστολών με το όνομα του Απολλώνιου από τα Τύανα (3.4.3) ενδέχεται να έχει έναν αυθεντικό πυρήνα που συνέχισε να διογκώνεται έως την ύστερη αρχαιότητα. Οι επιστολές του 'Χίωνα' από την Ηράκλεια (ίσως 1^{ος} αι.) αποτελούν έναν σημαντικό πρόδρομο του μεταγενέστερου επιστολικού μυθιστορήματος: σε 17 επιστολές ο νεαρός Χίων εξελίσσεται από μαθητή των φιλοσόφων σε ώριμο άνδρα που θα βρει τον θάνατο αγωνιζόμενος κατά των τυράννων της πατρίδας του.

Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της σοφιστικής φανταστικής επιστολογραφίας που ανθεί από τον 2^ο αι. και εξής είναι ο Αλκίφρων που μάλλον επηρεάστηκε από τον Λουκιανό (3.3.1): στις επιστολές του ο Αλκίφρων παρουσιάζει, όπως και ο Λουκιανός στους διαλόγους του, 'τυπικές' μορφές της κωμικής λογοτεχνίας του 4^{ου} αι. (ψαράδες, γεωργούς, παράσιτους και εταιρές). Το 4^ο βιβλίο (εταιρές) περιέχει τις εκτενέστερες και πιο έντεχνες επιστολές, μεταξύ άλλων το αξιοπρόσεκτο ζεύγος επιστολών Μένανδρου-Γλυκέρας (επ. 4, 18-19). Λιγότερο καλλιτεχνικά άρτιες συλλογές επιστολών έγραψαν ο Αιλιανός (3.3.3, 20 *επιστολαί αγροικικαί*) και ο Φιλόστρατος (3.2.3, συνολικά 73 επιστολές, από τις οποίες οι 55 είναι ερωτικές, 18 άλλες απευθύνονται σε επώνυμα πρόσωπα, από

τα οποία 9 είναι ιστορικές προσωπικότητες, ενώ η 73^η, μια υπεράσπιση της σοφιστικής, απευθύνεται στην αυτοκράτειρα Ιουλία Δόμνα).

J. Schneider, "Brief", *RAC* 2 (1954) 573-574· E. Suárez de la Torre, "La epistolografía griega", *EChs* 23 (1979) 19-46, R.J. Penella (εκδ.), *The Letters of Apollonius of Tyana* (Leiden 1979)· N. Holzberg, "Chion", στο: Schmeling 645-653.

3.4 Ιστοριογραφία και συγγενικά είδη

3.4.1 Ιστοριογραφία με τη στενότερη έννοια

Από την αυτοκρατορική περίοδο σώζονται περισσότερα ιστορικά έργα σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη περίοδο της ελληνικής γραμματείας· ο γλωσσικός αττικισμός τους τα προστάτησε από τη μοίρα των ελληνιστικών προδρομών τους. Παρ' όλα αυτά το μεγαλύτερο μέρος έχει χαθεί· πόσο έντονη ήταν η έλξη της ιστοριογραφίας παρουσιάζεται με εντυπωσιακά επίκαιρο τρόπο από τον Λουκιανό στο έργο του *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*.

Κύρια χαρακτηριστικά της αυτοκρατορικής ιστοριογραφίας είναι η κλασικιστική στροφή προς το παρελθόν και το ενδιαφέρον για τη Ρώμη. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς είναι ο πρώτος Έλληνας που γράφει ιστορία των πρώτων χρόνων της Ρώμης έως το 264 π.Χ. (έτος με το οποίο αρχίζει η ιστορία του Πολύβιου). Από τα είκοσι βιβλία των *Ρωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων* του σώζονται ακέραια τα πρώτα δέκα. Ο Διονύσιος επιδιώκει να αποδείξει βάσει των πολλών πηγών του ότι οι Ρωμαίοι ως απόγονοι γνήσιων Ελλήνων συγκρότησαν από την αρχή ένα υποδειγματικό κράτος, θέση που αποτελεί σημαντική στροφή σε σχέση με την καθιερωμένη εκείνη την εποχή ελληνική άποψη για τις καταβολές των Ρωμαίων· η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιεί για τον σκοπό αυτό συχνά υποτιμάται. Ταυτόχρονα ο Διονύσιος εφαρμόζει στην πράξη τις θέσεις που υποστήριξε στις θεωρητικές πραγματείες του για την κριτική της λογοτεχνίας (3.1.1) θεμελιώνοντας έτσι την κλασικίζουσα ελληνική ιστοριογραφία.

E. Gabba, *Dionysius and the History of Archaic Rome* (Berkeley 1991). Μόνο αποσπάσματα σώζονται από τα ιστορικά έργα του Στράβωνα (VII 2.3.4), γνωστού κυρίως ως γεωγράφου (τα *Ιστορικά υπομνήματα* σε 43 βιβλία συνέχισαν τον Πολύβιο, *FGrHist* 91), και του Νικόλαου από τη Δαμασκό (κυρίως μια τεράστια παγκόσμια ιστορία σε 144 βιβλία που αντλούσε από τον Ξάνθο, τον Κτησία, τον Ελλάνικο, τον Έφορο, τον Ποσειδώνιο κ.ά· σώζονται βυζαντινά παραθέματα, *FGrHist* 90)· τα έργα αυτά γράφτηκαν περίπου την ίδια εποχή και ανήκουν μάλλον στην όψιμη ελληνιστική περίοδο.

Ο 2^{ος} αι. είναι η χρυσή εποχή της κλασικίζουσας ελληνικής ιστοριογραφίας. Ακροατής και 'εκδότης' του φιλόσοφου Επίκτητου (*ΛΑΤ VIII 4.3.1*) ο Αδριανός από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας (περίπου 95-175) σταδιοδρόμησε την εποχή του Αδριανού στη ρωμαϊκή δημόσια διοίκηση (ανθύπατος το 129) και έγραψε τα πρώτα μικρά έργα του όταν ήταν ακόμη αρμοστής της Καππαδοκίας: έναν *Περίπλου* της Μαύρης Θάλασσας, μια *Τέχνη τακτική* και μια εξιστόρηση της επιτυχούς απόκρουσης των Αλανών από τον ίδιο (η σωζόμενη *Ἐκταξίς κατὰ*

² *Ἀλανῶν* ίσως προέρχεται από το έργο αυτό). Μετά τον θάνατο του Αδριανού εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και έγραψε μια σειρά μεγάλων ιστορικών έργων: χάθηκαν (*FGrHistor* 156) τα *Παρθικά*, δέκα βιβλία ιστορίας των Διαδόχων έως το 321/0 π.Χ., τα *Βιθυνικά* σε οκτώ βιβλία και βιογραφίες των Σικελών πολιτικών Δίωνα και Τιμολέοντα· σώζεται η *Ἀνάβασις*, η πιο αξιόπιστη αρχαία εξιστόρηση της εκστρατείας του Αλέξανδρου επειδή βασίζεται σε ελληνιστικές πηγές. Ο Αρριανός εκτιμούσε το έργο αυτό φανερά περισσότερο από τη λαμπρή δημόσια σταδιοδρομία του και επιθυμούσε να γίνει ο 'Όμηρος' του Αλέξανδρου (βλ. το 'δεύτερο προοίμιο' 1,12,2-5). Η *Ἀνάβασις* συμπληρωνόταν από μια *Ἰνδική* που θυμίζει τον Ηρόδοτο όχι μόνο με την ιωνική της διάλεκτο. Το μεγάλο πρότυπο του Αρριανού είναι ο Ξενοφών: έγραψε όχι μόνο μια *Ἀνάβασιν* με τον ίδιο αριθμό βιβλίων αλλά και έναν *Κυνηγετικό*, ενώ η *Ἑκταξις* θυμίζει την *Κύρου παιδεία*.

Ph. A. Stadter, *Arrian of Nicomedia* (Chapel Hill 1980)· B. Bosworth, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander, vol. I (Books I-III)* (Oxford 1980)· *vol. II (Books IV-V)* (Oxford 1995)· "Arrian and Rome: The Minor Works", στο: *ANRW II* 34,1 (1993) 226-275· Swain 242-248.

Ο Αππιανός από την Αλεξάνδρεια (περ. 95-165) έγραψε σε προχωρημένη ηλικία μια ρωμαϊκή ιστορία σε 24 βιβλία (σώζονται δέκα, ενώ τα υπόλοιπα είναι γνωστά από περιλήψεις και παραθέματα)· το κριτήριο της διαίρεσης δεν είναι χρονολογικό αλλά γεωγραφικό, ανάλογα με τους λαούς με τους οποίους συγκρούστηκαν οι Ρωμαίοι (ακολουθεί το πρότυπο του Ηρόδοτου;). Ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα πέντε βιβλία της ιστορίας των ρωμαϊκών εμφύλιων πολέμων, η μοναδική πηγή για την εποχή αυτή που σώζεται ακέραιη. Η τέχνη και η αξιοπιστία της αφήγησης του Αππιανού εξαρτώνται από τις πηγές που χρησιμοποιεί. Το μεγάλο προοίμιο δείχνει τον αμέριστο θαυμασμό του Αππιανού για τη ρωμαϊκή κυριαρχία και την πίστη του στον αυτοκράτορα (οι ρωμαίοι αυτοκράτορες είναι για τον Αππιανό απόγονοι των Πτολεμαίων, τους οποίους θαυμάζει εξίσου).

K. Brodersen, "Appian und sein Werk", στο: *ANRW II* 34,1 (1993) 339-363· I. Hahn (G. Németh), "Appian und Rom", στο: *ANRW II* 34,1 (1993) 364-302, M. Hose, *Erneuerung der Vergangenheit: Die Historiker im Imperium Romanum von Florus bis Cassius Dio* (Stuttgart-Leipzig 1994) 142-355.

Ο Δίων Κάσσιος (περ. 155-235), ο σημαντικότερος έλληνας ιστορικός της αυτοκρατορικής εποχής, ήταν γιος ρωμαίου συγκλητικού και ύπατου· κατέλαβε και ο ίδιος πολλά σημαντικά αξιώματα και έγινε δυο φορές ύπατος (το 229 μαζί με τον αυτοκράτορα Αλέξανδρο Σεβήρο). Η ρωμαϊκή ιστορία του περιλάμβανε 80 βιβλία και είχε δυο εισαγωγικά κείμενα (βλ. 72,73): μια πραγματεία για τους αιώνους που προανήγγειλαν στον Σεπτίμιο Σεβήρο την κατάληψη της εξουσίας και την ιστορία των χρόνων στους οποίους ο Σεβήρος είχε την εξουσία. Τα βιβλία 36-60 που σώζονται ακέραια (πραγματεύονται την περίοδο από το 68 π.Χ. έως το 47 μ.Χ.) μεταξύ άλλων διορθώνουν το έργο *Annales* του Τάκιτου, επειδή χρησιμοποιούν άλλες πηγές. Το υπόλοιπο τμήμα της ιστορίας του Δίωνα είναι γνωστό από βυζαντινά παραθέματα, την επιτομή του Ξιφιλίνου και την παγκό-

σμα ιστορία του Ζωναρά. Για τον Δίωνα η ρωμαϊκή αυτοκρατορία είναι αυτονόητη και απαραίτητη, αλλά ο ίδιος δεν έχει πλέον την αδιάσειστη πίστη του Αππιανού στο ρωμαϊκό μεγαλείο, επειδή στο μεταξύ τα εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας γίνονταν συνεχώς εμφανέστερα.

F. Millar, *A Study of Cassius Dio* (Oxford 1964)· B. Manuwald, *Cassius Dio und Augustus* (Wiesbaden 1979)· G. Wirth, στο: *Cassius Dio*, μετάφραση O. Veh, τόμος 1 (München-Zürich 1985) 7-60· Hose (βλ. παραπάνω) 356-451· Swain 401-408.

Ο Ηρωδιανός (της εποχής του Φίλιππου του Άραβα) γράφει ιστορία της εποχής του από τον θάνατο του Μάρκου Αυρηλίου (180) έως την ενθρόνιση του Γορδιανού Γ' (238)· το έργο του έχει τη μορφή συνεχόμενων βιογραφιών αυτοκρατόρων. Ως ιστορικός ο Ηρωδιανός θεωρείται συχνά κατώτερος από τον Δίωνα Κάσσιο, ενώ ως συγγραφέας (που παρουσιάζει ολοκληρωμένα επεισόδια με ηρωικό και δραματικό ύφος) κάποτε αξιολογείται θετικότερα. Προς το τέλος του 3^{ου} αι. ο Αθηναίος Δέξιππος έδειξε όχι μόνο ιστοριογραφικές αλλά και πολιτικές-στρατιωτικές ικανότητες (αποκαλείται από τον Φώτιο *Βιβλ. 82 ἄλλος...Θουκυδίδης*): ως αρχηγός ελληνικών δυνάμεων συνέβαλε αποφασιστικά στην απώθηση των Ερούλων που το 267/8 λεηλάτησαν την Αθήνα. Τα έργα του περιλάμβαναν 4 βιβλία ιστορίας των Διαδόχων (συνέχεια του Αρριανού);, μια παγκόσμια ιστορία έως τον Κλαύδιο Γοτθικό και τουλάχιστον 3 βιβλία *Σκυθικῶν* που πραγματεύονταν τις αυξανόμενες επιδρομές γερμανικών φύλων ίσως από το 238 έως την εποχή του Αυρηλιανού. Σώζονται αρκετά εκτενή αποσπάσματα (*FGrHist* 100)· στο απ. 28 ο ίδιος ο Δέξιππος απευθύνεται στους άντρες του πριν από μια μάχη.

Διεξοδική εισαγωγή στον Ηρωδιανό στην ελληνική-αγγλική έκδοση του C.R. Whittaker (London 1969-70)· βλ. επίσης F.L. Müller, *Herodian, Geschichte des Kaisertums griech. u. dt.* (Stuttgart 1996) 9-26. F.J. Stein, *Dexippus et Herodianus rerum scriptores quatenus Thucydidem secuti sint* (Diss. Bonn 1957)· F. Millar, "P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third Century Invasions", *JRS* 59 (1969) 12-29.

3.4.2 Βιογραφία

Ο Πλούταρχος είναι ο κατεξοχήν βιογράφος της αρχαιότητας (περίπου 40-120). Έγραψε αρχικά μεμονωμένες βιογραφίες (μεταξύ άλλων και Ρωμαίων αυτοκρατόρων έως τον Βεσπασιανό), από τις οποίες σώζονται τέσσερις (Άρατος, Αρταξέρξης, Γάλβας, Όθων) και κατόπιν τη σημαντικότερη βιογραφική συλλογή της αρχαιότητας, τους *Βίους παραλλήλους* που γράφτηκαν πιθανόν στην περίοδο 96-120. Από τα συνολικά 23 ζεύγη βιογραφιών χάθηκε μόνο το πρώτο, Επαμεινώνδας - Σικελίων. Η σύγκριση ενός Ρωμαίου και ενός Έλληνα (το πρότυπο ως έναν βαθμό είναι ο Κορνήλιος Νέπτος) δείχνει την έλλειψη προκαταλήψεων του Πλούταρχου απέναντι στη Ρώμη αλλά και την πεποίθησή του ότι οι Έλληνες ήταν ισότιμοι με τους πολιτικά κυρίαρχους Ρωμαίους. Ο Πλούταρχος ήθελε να παρουσιάσει κυρίως τη φύση και το ήθος των προσώπων (οι λεπτομέρειες του χαρακτήρα είναι καταλληλότερες για τον σκοπό αυτό από σημαντικά ιστορικά

γεγονότα: Αλέξ. 1,1-2) και επομένως απομακρύνεται από την ιστοριογραφία, από την οποία όμως αντλεί πολύ υλικό (και από χαμένα για μας έργα). Μια βιογραφία πρέπει να προσφέρει κυρίως θετικά ηθικά ερεθίσματα (*Περικλής* 1,4. 2,2-3), ακόμη και στον ίδιο τον συγγραφέα (*Αιμ.* 1,1-2,5), ενώ τα αρνητικά παραδείγματα μπορούν να λειτουργήσουν αποτρεπτικά με διδακτικό τρόπο (*Δημήτρ.* 1,5-6), αν και δεν πρέπει να αποσιωπώνται και τα λάθη υποδειγματικών προσώπων (*Κίμων* 2,2-5).

C.P. Jones, *Plutarch and Rome* (Oxford 1971)· D. Russell, *Plutarch* (London 1973)· A. Wardman, *Plutarch's Lives* (London 1974)· C.B.R. Pelling, "Plutarch: Roman Heroes and Greek Culture", στο: M. Griffin - J. Barnes (εκδ.), *Philosophia togata* (Oxford 1989) 199-232· Barbara Scardigli (εκδ.), *Essays on Plutarch's Lives* (Oxford 1995).

Στα δυο βιβλία του έργου *Βίοι σοφιστών* (παρουσιάζονται οκτώ 'φιλόσοφοι' σοφιστές, όπως ο Δίων από την Προύσα και ο Φαβωρίνος, και πενήντα 'καθαυτό' σοφιστές, από τους οποίους εννιά ανήκουν στην 'πρώτη' περίοδο) ο Φιλόστρατος (3.2.3) συγκέντρωσε πληροφορίες από γραπτές πηγές (επιστολές) αλλά κυρίως προφορικές μαρτυρίες για όσους θεωρούσε σημαντικότερους εκπροσώπους της κίνησης που ο ίδιος ονόμασε 'δεύτερη σοφιστική' (3.1.2)· παράλληλα με πολυάριθμα ανέκδοτα διασώζει και αρκετό πολύτιμο υλικό για την αυτοκρατορική ρητορική ως εκπαιδευτική και ψυχαγωγική κίνηση. Ένα 'φιλοσοφικό' αντίστοιχο των βιογραφιών του Φιλόστρατου είναι η *Φιλοσόφων δίων και δογμάτων συναγωγή* του Διογένη Λαέρτιου (VII 1.1.1)· η ποιότητα του έργου εξαρτάται από την ποιότητα των πηγών του (μια σειρά παλαιότερων συμπλημάτων), αλλά ενσωματώνει και σημαντικά πρωτότυπα κείμενα (πολλές διαθέκτες φιλοσόφων και 3 επιστολές του Επίκουρου).

Suzanne Rothe, *Kommentar zu ausgewählten Sophistenviten des Philostratus: Die Lehrstuhlinhaber in Athen und Rom* (Heidelberg 1989)· S. Swain, "The Reliability of Philostratus' *Lives of Sophists*", *ClAnt* 10 (1991) 148-163.

3.4.3 Μεταξύ βιογραφίας και μυθιστορήματος: *Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* και το *Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου*

Τα οκτώ βιβλία του Φιλόστρατου (3.2.2, 3.4.2) για τον περιπλανώμενο πυθαγόρειο φιλόσοφο και θαυματοποιό του 1^{ου} αι. μ.Χ. Απολλώνιο (*Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*) περιείχαν στοιχεία του ελληνιστικού εγκώμιου και προσιωνίζονται ως έναν βαθμό τη μεταγενέστερη χριστιανική αγιολογία.

F. Lo Cascio, *La forma letteraria della Vita di Apollonio Tiano* (Palermo 1974)· Maria Dzielska, *Apollonius of Tyana in Legend and History* (Roma 1986)· E. Bowie, "Apollonius of Tyana: Tradition and Reality", στο: *ANRW* II 6,2 (1978) 1652-1699· του ίδιου, "Philostratus as Writer of Fiction", στο: Morgan - Stoneman 181-199· Flinterman (3.2.2).

Σε πρώιμα ιστορικά έργα, πλαστές επιστολές του Αλεξάνδρου, συνομιλίες του με Ινδούς σοφούς κλπ. βασίζεται το *Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου*, ένα συμπλήρωμα που γράφτηκε πιθανόν τον 3^ο αι. μ.Χ. στην Αίγυπτο (πηγές του ήταν ο Αρριανός και ο Κούρτιος Ρούφος) και αποδόθηκε στον μικρανεψιό του Αριστο-

τέλη Καλλισθένη. Το ελληνικό κείμενο παραδίδεται σε πέντε πρώιμες βυζαντινές παραλλαγές· αρχαιότερη είναι η παραλλαγή α (πρότυπο της λατινικής μετάφρασης του 4^{ου} αι. από τον Julius Valerius Polemius). Το *Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου* μεταφράστηκε σε 35 γλώσσες και παραδόθηκε σε περισσότερες από 200 εκδοτικές εκδοχές.

R. Stoneman, "The Alexander Romance: From History to Fiction", στο: Morgan - Stoneman 117-129· του ίδιου, στο: Schmelting 601-612.

3.4.4 Αρχαιοδιφική λογοτεχνία: Πausanίας

Ανάμεσα στο 150 και στο 180 ο Πausanίας ταξίδεψε στην κυρίως Ελλάδα και σε μια (μη ολοκληρωμένη) *Περιήγησιν* δέκα βιβλίων κατέγραψε τις εντυπώσεις από τα μνημεία που είδε, καθώς και πολυάριθμους μύθους και ιστορίες που συνδέονταν μαζί τους. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει σε θρησκευτικά θέματα (λατρείες, λατρευτικά αγάλματα κλπ.) και στην ιστορία της ελεύθερης Ελλάδας (έως το 146 π.Χ.), και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τηρεί μάλλον επικριτική στάση απέναντι στη Ρώμη, χωρίς αυτό να τον εμποδίζει να αντιμετωπίζει θετικά τους φιλέλληνες αυτοκράτορες της εποχής του. Ο Πausanίας εντάσσεται στην παράδοση της ελληνιστικής γεωγραφικής-εθνογραφικής λογοτεχνίας, αλλά οπωσδήποτε την υπερβαίνει συνδυάζοντας τη λεπτομερή περιγραφή τόπων με πολυάριθμες παρεκβάσεις για τη θρησκευτική ιστορία και τη μυθολογία τους.

Chr. Habicht, *Pausanias und seine "Beschreibung Griechenlands"* (München 1985)· J. Bingen (εκδ.), *Pausanias historien, Entretiens* 41 (Vandoeuvres-Genève 1996)· K.W. Arafat, *Pausanias' Greece. Ancient Artists and Roman Rulers* (Cambridge 1996)· Swain 330-356.

3.5 Φιλοσοφικά έργα

Οι εξελίξεις στον χώρο των 'φιλοσοφικών σχολών' της αυτοκρατορικής εποχής παρουσιάζονται στο VII 1.4.5, 6.3, 7.1-2· εδώ ακουόμαστε στη μνεία 'κοσμοθεωρητικών' έργων γενικού χαρακτήρα αλλά και έργων της λαϊκής φιλοσοφίας. Η ποικιλία των έργων αυτών δείχνει ότι η φιλοσοφική σκέψη παρέμενε ζωντανή παρά την κυριαρχία της ρητορικής.

G.A. Kennedy, "Later Greek Philosophy and Rhetoric", *Ph & Rh* 13 (1980) 181-197· J. Hahn, *Der Philosoph und die Gesellschaft: Selbstverständnis, öffentliches Auftreten und populäre Erwartungen in der hohen Kaiserzeit* (Stuttgart 1989).

Ο κυνισμός, σημαντικός πρόδρομος της Στοάς στον 4^ο αι. (VII 1.6.2), αποκτά νέα ζωτικότητα στην αυτοκρατορική εποχή. Στην παράδοση του λογοτεχνικού κυνισμού του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ. (Κράτης, Μένιππος, 'διατριβές' του Τέλη) εγγράφεται ο Οινόμαος από τα Γάδαρα (2^{ος} αι. μ.Χ.). Στην *Εὐαγγελικήν προπαρασκευήν* του Ευσέβιου [IV 4.3.4] σώζονται μεγάλα αποσπάσματα από το έργο του *Γοήτων φάρα* ('Ξεσκέπασμα των τσαρλατάνων'), όπου ο Οινόμαος κατηγορεί τον θεό Απόλλωνα για τον παραλογισμό, την αμφισημία και την ανηθικότητα των χρησμών του.

Marie-Odile Goulet-Cazé, "Le cynisme à l'époque impériale", στο: *ANRW II* 36,4 (Berlin-New York 1990) 2720-2833, J. Hammerstaedt, "Der Kyniker Oenomaus von Gadara", στο: *ANRW II* 36,4 (Berlin-New York 1990) 2834-2865.

Τα έργα του Επίκτητου και του Μάρκου Αυρήλιου (βλ. *ΛΑΤ VIII* 4.3.1-2) αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για τον στωικισμό της αυτοκρατορικής εποχής. Στωικό υπόβαθρο έχουν επίσης ένα λαϊκό έργο φιλοσοφικού και αλληγορικού χαρακτήρα γνωστό ως 'Πίνακας του Κέβητα' και τα αποσπάσματα των έργων *Περί προνοίας* και *Περί θείων έναρχειών* του Αιλιανού (3.3.3). Όψιμος εκπρόσωπος του ακαδημαϊκού σκεπτικισμού (*VII* 1.5.3) μπορεί να θεωρηθεί ο σοφιστής Φαβωρίνος (3.2.2) με τα (αποσπασματικά σωζόμενα) έργα του *Πλούταρχος, Πρὸς Ἐπίκτητον, Ἀλκιβιάδης, Περί τῆς (στωϊκῆς) καταληπτικῆς φαντασίας* και προπάντων με το σύγγραμμα *Περί τῶν Πυρρωναίων τρόπων*. Η μόνη φιλοσοφία της εποχής αυτής που είχε εχέγγυα επιβίωσης είναι ο (μέσος) πλατωνισμός (*VII* 1.4.5) που ανταποκρίνεται περισσότερο στις αυξανόμενες θρησκευτικές ανάγκες της εποχής. Το ευρύ φάσμα των συγγραφέων που τουλάχιστον συγγενεύουν με τον πλατωνισμό αποδεικνύει την αυξανόμενη κυριαρχία αυτής της φιλοσοφικής τάσης· μετά τον 3^ο αι. μόνο ο κυνισμός μπορεί να συγκριθεί με τον πλατωνισμό.

Με τον μέσο πλατωνισμό συγγενεύει ο Πλούταρχος (3.4.2), τα *Ηθικά* του οποίου αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα του τεράστιου συγγραφικού έργου του που αρχικά περιλάμβανε πολύ περισσότερες από τις 78 σωζόμενες πραγματείες (ανάμεσά τους 12 ψευδεπίγραφες). Τα θέματα των έργων του εκτείνονται από την αντιπαράθεση με άλλες φιλοσοφικές σχολές (Επίκτητος, Στοά), την ερμηνεία της πλατωνικής φιλοσοφίας (*Περί τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας*) και ζητήματα πρακτικής ηθικής (όπως αδελφική αγάπη, καταπολέμηση της οργής, υποκριτική αιδημοσύνη, κολακεία, κανόνες για τον γάμο) μέχρι επιδεικτικά δοκίμια που προσεγγίζουν τη ρητορική της εποχής του (*Περί τῆς Ῥωμαίων τύχης, Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι*). Υπάρχουν επίσης έργα παιδαγωγικά, πολιτικά, θεολογικά-θρησκευτικά, φυσικά, ιστορικά, πραγματείες για την ιστορία της λογοτεχνίας, ακόμη και για την ψυχολογία των ζώων. Τα εννέα βιβλία των *Συμποσιακῶν* με την πληθώρα κυρίως σύντομων διάλογων για διάφορα θέματα (που σε καμιά περίπτωση δεν περιορίζονται μόνο στο φαγητό και το ποτό) συγγενεύουν με την ποικιλογραφία (3.3.3)· οι λογοτεχνικές μορφές που χρησιμοποιούνται εκκινούν από την καταλογογραφική παρουσίαση και φθάνουν έως τους περίπλοκους διαλόγους της πλατωνικής-αριστοτελικής παράδοσης (βλ. π.χ. το *Περί τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* [575A-598F], όπου ένας διάλογος που κορυφώνεται σε ένα εσχατολογικό όραμα συνδέεται με ένα έντονα δραματικό πλαίσιο).

F.E. Brenk, "An Imperial Heritage: The Religious Spirit of Plutarch of Chaironeia", στο: *ANRW II* 36,1 (1987) 248-349· P. Donini, "Plutarco e la rinascita del Platonismo", στο: *Spaz. lett.* 36-60· το *ANRW II* 33,6 (1992) είναι αφιερωμένο στον Πλούταρχο (παραρτήματα στο II 34).

Από το έργο του Μάξιμου του Τύριου (περ. 125-185;) σώζονται 41 *Διαλέξεις*

πλατωνικού χαρακτήρα (ανάμεσά τους και 'ξεύγη' αντιθετικών θέσεων) που παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ρητορική επεξεργασία (με πολλά παραδείγματα και ομηρικές αναφορές), αλλά είναι ρηχές από φιλοσοφική άποψη. Εδώ αξίζει να μνημονευθεί και ο Γαληνός, επειδή πρότυπό του δεν ήταν μόνο ο Ιπποκράτης αλλά και ο Πλάτων. Στο τεράστιο έργο του συμπεριλαμβάνονταν κάποτε 32 λογικές και 23 ηθικές-φιλοσοφικές πραγματείες. Ιατρικές παρατηρήσεις οδήγησαν τον Γαληνό στην άποψη ότι υπάρχει ένα ανώτατο ον που συνδύασε αρμονικά τα πάντα στο ανθρώπινο σώμα με τον καλύτερο τρόπο (βλ. *Περί χρείας μοριών* 4, σ. 76-78 Κ.).

Ο Μάξιμος είχε το προνόμιο να κυκλοφορήσει σε δυο πρόσφατες κριτικές εκδόσεις: G.L. Koniaris (Berlin-New York 1995) και M.B. Trapp (Stuttgart-Leipzig 1994). Για τον Γαληνό βλ. Reardon 46-63, Swain 357-379.

Από τον ύστερο 2^ο αι. ο πλατωνισμός γίνεται ο κύριος φορέας της πνευματικής αντιπαράθεσης με τον χριστιανισμό. Ο 'Αληθής λόγος' του Κέλσου γράφτηκε όταν αυτοκράτορας ήταν ακόμη ο Μάρκος Αυρήλιος και μπορεί να ανασυγκροτηθεί από τις αντιρρήσεις του Ωριγένη (3.8.5): ο συγγραφέας πραγματευόταν τις αμφίβολες απαρχές του χριστιανισμού, τον υποτιμούσε ως θρησκεία και προσπαθούσε να αποδείξει την ανωτερότητα των παραδοσιακών ειδωλολατρικών δογμάτων. Ο μαθητής του Πλωτίνου Πορφύριος (VII 1.7.2), που είχε εκτεταμένο φιλοσοφικό και φιλολογικό έργο (έγραψε μεταξύ άλλων υπομνήματα σε έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, τον Όμηρο και τους *Χαλδαϊκούς χρησμούς*), έγραψε το σημαντικότερο αρχαίο πολεμικό σύγγραμμα κατά του χριστιανισμού (*Κατά Χριστιανῶν* σε 15 βιβλία), από το οποίο σώθηκαν μόνο λίγα αποσπάσματα: ένα παράδειγμα της οξυδερκειάς του είναι η απόδειξη της όψιμης συγγραφής του βιβλίου του *Δανιήλ*.

Giuliana Lanata, *Celso: Il discorso vero* (Milano 1987), R.J. Hoffmann: *Celsus, On the True Doctrine* (New York 1987), του ίδιου, *Porphyry's Against the Christians* (Amherst 1994).

Τον 1^ο αι. μ.Χ. αναβιώνουν πυθαγόρειες τάσεις (Απολλώνιος Τυανεύς [3.2.3], Μοδεράτος από τα Γάδαιρα, Νικόμαχος από τα Γέρασα, Νουμήνιος από την Απάμεια [VII 1.4.5]). Η συγκριτιστική θρησκευτική σκέψη του Νουμήνιου έχει παράλληλα στο *Corpus Hermeticum*, που δημιουργείται από τον 2^ο αι., και στους *Χαλδαϊκούς χρησμούς* που γράφτηκαν σε εξάμετρο προς τα τέλη του 2^{ου} αι. και περιέχουν όχι μόνο τη διδασκαλία για μια ανώτατη θεϊκή τριάδα (πατέρας - νους - μια θηλυκή ζωτική δύναμη) αλλά και υποδείξεις για ασκητική ζωή και μαγικές πρακτικές (θεουργία [IV 4.2.2]).

A.J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste* (Paris 1944-45): Ruth Majercik, *The Chaldean Oracles* (Leiden 1989).

3.6 Ποίηση

Επιγραφικές και άλλες μαρτυρίες δείχνουν ότι η ποίηση παρουσιάζει πλούσια παραγωγή και στην αυτοκρατορική εποχή και κατέχει σημαντική δημόσια θέση σε πολλές γιορτές και αγώνες: οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν μόνο

σώζόμενα κείμενα.

E. Heitsch, *Die griechischen Dichterfragmente der römischen Kaiserzeit 1/2* (Göttingen 1963/4)· N. Hopkinson, *Greek Poetry of the Imperial Period. An Anthology* (Cambridge 1994)· E.L. Bowie, "Greek Poetry in the Antonine Age", στο: D.A. Russell (εκδ.), *Antonine Literature* (Oxford 1990) 53-90· του ίδιου, "Greek Sophists and Greek Poetry in the Second Sophistic", στο: *ANRW II 33, 1* (Berlin-New York 1989) 209-258. Πληροφορίες για τραγωδίες της αυτοκρατορικής εποχής: *TGF I 312-317*.

3.6.1 Ποίηση σε εξάμετρος: έπος και διδακτική ποίηση

Από την πλούσια επική παραγωγή σώζονται μόνο λίγα κατάλοιπα (ο Νέστωρ από τα Λάρανδα έγραψε *Μεταμορφώσεις*, μια *Ήλιάδα λειπογράμματον*, μια *Άλεξανδριάδα* και διδακτικά ποιήματα, ενώ ο γιος του Πείσανδρος έγραψε το έπος *Θεογαμία* σε 60 βιβλία· *Γιγαντομαχίας* έγραψε ο σοφιστής Σκοπελιανός [3.2.2] και ένας Διονύσιος από τη Σάμο [;]· ο ίδιος και ένας Σωτήριχος της εποχής του Διοκλητιανού έγραψαν έπη για τον Διόνυσο). Τα 14 βιβλία των *Μεθ' Ομηρον λόγων* του Κόιντου από τη Σμύρνη (3^{ος} αι., η καταγωγή του συνάγεται από τους στίχους 308-313 του 12^{ου} βιβλίου και παραμένει αβέβαιη) καλύπτουν το 'κενό' ανάμεσα στο τέλος της *Ήλιάδας* και την αρχή της *Οδύσσειας*. Ο Κόιντος έχει όλα τα τυπικά στοιχεία του ομηρικού έπους και κατέχει την επική 'τέχνη', αλλά δεν είναι μεγάλος ποιητής. Τα ίχνη του ακολουθεί η σύντομη *Ήλιου πέρσις* (691 στίχοι) του Τρυφιόδωρου ο οποίος στο παρελθόν είχε χρονολογηθεί μετά τον Νόννο (IV 4.4.5) αλλά, αν κρίνει κανείς από τον POxy 2946, έγραφε πριν από το 300 π.Χ. Από τον 2^ο ή τον 3^ο αι. προέρχεται μια συλλογή 87 ορφικών ύμνων που ίσως γράφτηκαν για έναν λατρευτικό όμιλο και απευθύνονται σε μια σειρά θεών (αλλά και σε αφηρημένες έννοιες· στο επίκεντρο βρίσκεται ο Διόνυσος).

F. Vian, *Recherches sur les Posthomerica de Quintus de Smyrne* (Paris 1959)· του ίδιου (εκδ.), *Quintus de Smyrne 1-3* (Paris 1963-1969)· U. Dubielzig, *Triphiodor: Die Einnahme Iliens. Ausgabe mit Einf., Übers. und krit.-exeg. Noten* (Tübingen 1996).

Η διδακτική ποίηση ασχολείται με την αστρονομία (Δωρόθεος από τη Σιδάνα, 1^{ος} αι. μ.Χ.) και την αστρολογία ('Μανέθων', *Αποτελεσματικά* του 2^{ου} και 3^{ου} αι., μια συλλογή από ποιήματα διαφορετικής έκτασης και μάλλον ανούσιου περιεχομένου). Από τα 42 βιβλία των *Ίατρικών* του Μαρκέλλου από τη Σίδη που πραγματεύονταν τις θεραπευτικές ιδιότητες ζώων και φυτών (έγραψε επίσης δυο μικρότερα ποιήματα για τη Ρηγίλλα, τη νεκρή σύζυγο του Ηρώδη του Αττικού) σώζονται 101 στίχοι σχετικοί με ψάρια (Heitsch 63· πρόκειται ίσως για το ίδιο έργο με τις *Χειρωνίδες* που αναφέρονται στην *Παλ. Ανθολ.* 7,158). Την εποχή του Αδριανού ένας Διονύσιος από την Αλεξάνδρεια έγραψε μια *Περιήγησιν τής οικουμένης* σε 1186 εξάμετρος αξιοπρόσεκτης λογοτεχνικής ποιότητας. Λόγω του τεράστιου υλικού το έργο έχει αναγκαστικά τη μορφή καταλόγου που διακόπτεται μόνο από πολύχρωμες *εκφράσεις*. Στην ύστερη αρχαιότητα μεταφράστηκε στα λατινικά από τον Αβιηνό και τον Πρίσκο και στο Βυζάντιο υπομνημάτιστηκε διεξοδικά από τον Ευστάθιο (IV 5.2.6, II 2.2.3).

Chr. Jacob (μετάφραση, υπόμνημα), *La description de la terre habitée de Denys d'Alexandrie, ou la leçon de géographie* (Paris 1990)· K. Brodersen, *Dionysius von Alexandria, Das Lied von der Welt* (Hildesheim 1994)· για την έκδοση της *Περιήγησης* από την Ισαβέλλα Ο. Τσαβαρή και την ιστορία του κειμένου που δημοσίευσε η ίδια (και τα δυο εκδόθηκαν στα Ιωάννινα, 1990) βλ. M. Reeve, *CR* 41 (1991) 306-309.

Στα *Ἀλιευτικά* του Οπλιανού από την Κώρυνκο (της Κιλικίας), έργο αφιερωμένο στον Μάρκο Αυρήλιο και στον Κόμμοδο, ο κόσμος των ψαριών γίνεται οικείος στον αναγνώστη κυρίως χάρη στον 'ανθρωπομορφισμό' και στη χρήση εκτενών ομηρικών παρομοιώσεων (βλ. π.χ. 2,408-418, όπου ένα χταπόδι επιτίθεται αιφνιδιαστικά σε ένα καβούρι, όπως ένας ληστής που παραμονεύει έναν μεθυσμένο διαβάτη τη νύχτα). Τα *Κυνηγετικά*, που αποδίδονται επίσης σε έναν Οπλιανό, αφιερώνονται πολλές δεκαετίες αργότερα στον Καρακάλλα και είναι πολύ διαφορετικά από τα *Ἀλιευτικά* όσον αφορά το ύφος και το μέτρο. Ως διδακτική ποίηση μπορούν ίσως να θεωρηθούν και οι 200 *Αισώπειοι μυθίαμβοι* του Βάβριου που γράφτηκαν τον 1^ο ή 2^ο αι. σε ιππωνάκτειους χωλίαμβους (*IV* 6.3.4).

3.6.2 Επίγραμμα και λυρική ποίηση

Το επίγραμμα μπορεί να συγκριθεί ποσοτικά και εν μέρει ποιοτικά με την αντίστοιχη ελληνιστική παραγωγή (*IV* 2.7). Ο Λουκίλλιος (της εποχής του Νέρωνα) και ο Νίκαρχος συνθέτουν σκωπτικά ποιήματα, ο Ρουφίνος (περίπου 60-80) ερωτικά, ο Στράτων από τις Σάρδεις (της εποχής του Αδριανού) 'παιδικά'. Αμέτρητα επιγράμματα χαράσσονται επίσης με κάθε ευκαιρία σε λίθινες επιφάνειες, τόσο από επαγγελματίες ποιητές όσο και από ερασιτέχνες.

Από τον 2^ο αι. π.Χ. γράφονται συνεχώς ποιήματα στην παράδοση του Ανακρέοντα (*IV* 1.3.4, *IV* 6.5.1)· σώζονται 60 ανώνυμα *Ἀνακρεόντεια* που αναφέρονται κυρίως στο κρασί και τον έρωτα. Από το έργο του Μεσομήδη, που έγραψε την εποχή του Αδριανού σε αναπαιστικά μέτρα (απόκροτα, παροιμιακοί, προκελευσματικοί, *IV* 6.5.1), παραδίδονται 13 δωρίζοντα κομμάτια, από τα οποία τα 3 σώζουν και την παρασημαντική τους (Heitsch 2).

Λυρικούς στίχους έγραψαν και σοφιστές, όπως ο Ιππόδρομος, ο Φιλόστρατος (3.2.3) και ο Αίλιος Αριστείδης (3.2.2) (Bowie 1989, 214-255). Γράφονταν επίσης χορικά προσόδια για αγώνες και ύμνοι που τιμούσαν ρωμαίους αυτοκράτορες (ή πρόσωπα που σχετίζονταν μαζί τους· για έναν ύμνο στον Αντίνοο βλ. W.D. Lebek, *ZPE* 12, 1973, 101-137).

3.7 Ελληνόφωνη ιουδαϊκή γραμματεία

Με τον Φίλωνα (γύρω στο 20 π.Χ.- μετά το 41 μ.Χ.) φτάνει στο απόγειό της η μακραίωνη συμβίωση του ελληνικού και του ιουδαϊκού πολιτισμού στην Αλεξάνδρεια (όπου στα ελληνιστικά χρόνια έγινε η πρώτη ελληνική μετάφραση της Βίβλου, η μετάφραση των *Ἑβδομήκοντα*). Πιστός Ιουδαίος αλλά και ταυτόχρονα βαθύς γνώστης της ελληνικής φιλοσοφίας (αποτελεί σημαντική πηγή για την

ιστορία του μέσου Πλατωνισμού: VII 1.4.5), καθώς και της ελληνικής γραμματικής και φιλολογίας, ο Φίλων είχε τα απαραίτητα εφόδια για να ασχοληθεί με την εμπεριστατωμένη ερμηνεία πολυάριθμων βιβλικών κειμένων· η αλληγορική μέθοδος ερμηνείας που ανέπτυξε (II 1.1.1) επηρεάστηκε κυρίως από τη Στοά και άσκησε με τη σειρά της μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους χριστιανούς συγγραφείς (3.8.5). Ο Φίλων έγραψε επίσης πολλές φιλοσοφικές πραγματείες (σώζονται περίπου 30, ορισμένες μόνο σε λατινική μετάφραση), μια εξιστόρηση της πρεσβείας του στον Καλιγούλα (*Τῆς αὐτοῦ πρεσβείας πρὸς Γάιον*) και μια υπεράσπιση των ιουδαϊκών κοινοτήτων κατά του Ρωμαίου επάρχου που οργάνωσε το πογκρόμ του 38 (*Εἰς Φλᾶκκον*).

S. Sandmel, *Philo of Alexandria. An Introduction* (New York-Oxford 1979)· R. Radice - D.T. Runia, *Philo of Alexandria. An Annotated Bibliography 1937-1986* (Leiden 1988)· D.T. Runia, *Philo in Early Christian Literature. A Survey* (Assen 1993).

Λίγες μόνο δεκαετίες μετά τον Φίλωνα η τύχη του Φλάβιου Ιώσηπου (37/8-100) αντανακλά την ολοκληρωτική απομόνωση των Ιουδαίων από τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό μετά την καταστολή της εξέγερσης των ετών 66-70 (V 3.4.4). Ο Ιώσηπος αφιερώνει το πρώτο μεγάλο έργο του, τα επτά βιβλία του *Ἰουδαϊκοῦ πολέμου*, στην εξέγερση αυτήν την οποία μετά την αιχμαλωσία του έζησε κυρίως από τη ρωμαϊκή σκοπιά. Ακολουθούν (έως το 93/4) τα 20 βιβλία των *Ἰουδαϊκῶν ἀρχαιοτήτων*, με τα οποία ο Ιώσηπος επιδιώκει να προβάλλει την ιουδαϊκή ιστορία στο ελληνορωμαϊκό κοινό (το έργο ανακαλεί, όχι μόνο με τον τίτλο του, τις *Ρωμαϊκές αρχαιότητες* του Διονύσιου του Αλικαρνασσεά [3.4.1]). Με το σύγγραμμα *Κατὰ Ἀπίωνος* (γράφηκε μεταξύ 93/4 και 96) ο Ιώσηπος υπερασπίζεται την ιουδαϊκή παράδοση (και τον αυτόνομο χαρακτήρα της σε σχέση με άλλους πολιτισμούς· ο Απίων ήταν ένας λίγο προγενέστερος αλεξανδρινός γραμματικός που είχε αμφισβητήσει την αρχαιότητα και τη γνησιότητα των ιουδαϊκών παραδόσεων)· η επιχειρηματολογία του Ιώσηπου χρησιμοποιήθηκε και από χριστιανούς απολογητές. Τέλος, με την αυτοβιογραφία του (*Ἰωσήπου βίος*) υπερασπίζεται απέναντι στις κατηγορίες του Ιούστου από την Τιβεριάδα (FGrHist 734) τον ρόλο του στην ιουδαϊκή εξέγερση (εν μέρει αντιφάσκοντας με την παρουσίαση των γεγονότων στον *Ιουδαϊκό πόλεμο*) και προσπαθεί να δικαιολογήσει τη νίκη των Ρωμαίων. Αυτή η φανερή μεροληψία στο τέλος της ζωής του δείχνει ότι η προσπάθεια του Ιώσηπου να γεφυρώσει με τα παλαιότερα έργα του το χάσμα μεταξύ Ιουδαίων και ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας τελικά απέτυχε.

L.H. Feldman, "Flavius Josephus Revisited: The Man, His Writings and His Significance", στο: ANRW II 21,2 (1984) 763-862· K.-S. Krieger, *Geschichtsschreibung als Apologetik bei Flavius Josephus* (Tübingen 1994)· E. Nodet (εκδ.), *Flavius Josèphe, Les Antiquités Juives, vol. I-II* (Paris 21992/1995).

3.8 Ελληνόφωνη χριστιανική γραμματεία

Προκαταρκτική παρατήρηση: Η ακόλουθη (αναγκαστικά πολύ σύντομη) παρουσίαση βασίζεται στα έργα: B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter* (Wien 91981)· Η

Drobner, *Lehrbuch der Patrologie* (Freiburg i. Br. 1994)· C. Moreschini - E. Norelli, *Storia della letteratura christiana antica greca e latina I: Da Paolo all'età constantiniana* (Brescia 1995).

3.8.1 Απαρχές

Οι επιστολές του Απόστολου Παύλου που γράφτηκαν στην περίοδο 50-58 περιέχουν τις παλαιότερες λειτουργικές, υμνολογικές και δογματικές αρχές του χριστιανισμού και καταγράφουν τα πρώτα στάδια αποσύνδεσης της νέας πίστης από τον ιουδαϊσμό. Αναμφισβήτητα γνήσιες είναι μόνο οι επιστολές *Πρός Θεσσαλονικείς Α', Πρός Κορινθίους Α' και Β', Πρός Γαλάτας, Πρός Φιλιππησίους, Πρός Φιλήμονα και Πρός Ρωμαίους*, ενώ οι άλλες γράφτηκαν αργότερα. Οι τρεις επιστολές του Ιωάννη αναπτύσσουν ιδέες του Ευαγγελίου του Ιωάννη (3.8.2), οι υπόλοιπες επιστολές των Αποστόλων είναι πραγματείες που γράφτηκαν προς το τέλος του 1^{ου} αι. (το νεότερο τμήμα της *Καινής Διαθήκης* είναι η δεύτερη επιστολή του Πέτρου που γράφτηκε λίγο αργότερα). Η επιστολή του Βαρνάβα είναι μια σημαντική μαρτυρία για την αυξανόμενη απομάκρυνση του χριστιανισμού από τον ιουδαϊσμό.

Από το τέλος του 1^{ου} αι. και εξής εμφανίζονται οι πρώτες επιστολές που δεν συνδέονται με ονόματα Αποστόλων: η πρώτη επιστολή του Κλήμεντα (ονομάζεται έτσι από τον τρίτο μαθητή του Πέτρου), οι επτά επιστολές του Ιγνάτιου από την Αντιόχεια και η επιστολή *Πρός Φιλιππησίους* του επίσκοπου Πολύκαρπου. Την ίδια περίπου εποχή γράφονται και τα πρώτα διδακτικά κείμενα για την εσωτερική οργάνωση της εκκλησιαστικής κοινότητας (η *Διδαχή* που ως ανεξάρτητο χειρόγραφο ανακαλύφθηκε πρώτη φορά το 1873 κ.ά.). Η ρητορική του κηρύγματος *Περί Πάσχα* του Μελίτωνα από τις Σάρδεις (μέσα του 2^{ου} αι.), που ανακαλύφθηκε το 1936, σχετίζεται σαφώς με τη δεύτερη σοφιστική της εποχής (3.1.2). Από τον 2^ο αι. αρχίζουν να εμφανίζονται οι αρχαιότερες διηγήσεις για την περίπτωση καρτερικότητας χριστιανών μαρτύρων στα βασανιστήρια και τον θάνατο, τις οποίες χρησιμοποίησε σε μεγάλο βαθμό ο Ευσέβιος στην *Εκκλησιαστική ιστορία* του (IV 4.3.2).

3.8.2 Ευαγγέλια και αποκαλυπτική λογοτεχνία

Η συγγραφή και 'κανονικοποίηση' των τεσσάρων ευαγγελίων της *Καινής Διαθήκης* δεν έχει ακόμη εξηγηθεί με οριστικό τρόπο. Τα τρία λεγόμενα 'συνοπτικά' ευαγγέλια ίσως γράφτηκαν στην περίοδο 70-90 (απηχούν την καταστροφή της Ιερουσαλήμ). Το ευαγγέλιο του Μάρκου είναι το συντομότερο και το αρχαιότερο· τα ευαγγέλια του Ματθαίου και του Λουκά προφανώς άντλησαν από το ευαγγέλιο του Μάρκου και την 'πηγή των λογίων' (συλλογή ρητών του Ιησού), και η ελληνική γλώσσα τους (κυρίως του ευαγγελίου του Λουκά) είναι περισσότερο προσεγμένη· βλ. III 2.2.4. Το ευαγγέλιο του Λουκά και η συνέχειά του, οι *Πράξεις των Αποστόλων*, διαγράφουν καθαρά την απομάκρυνση του χριστιανισμού από τον ιουδαϊσμό και το άνοιγμα προς τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Το ευαγγέλιο του Ιωάννη στη σημερινή του μορφή διαμορφώθηκε οπωσδήποτε έως το τέλος του 1^{ου} αι. Γύρω στο 170 ο Τατιανός (3.8.4) ένωσε τα τέσσερα ευαγγέλια (ίσως και απόκρυφο υλικό) σε ένα κείμενο, το *Διατεσσάρων*, από το οποίο σώζονται σήμερα μόνο αποσπάσματα (καθώς και αποσπάσματα από πολλές μεταφράσεις).

λόγω της αποσκίρτησης του Τατιανού από την ορθοδοξία.

Εκτός από τα ευαγγέλια του κανόνα, από τα τέλη του 1^{ου} αι. και εξής εμφανίζονται άλλα κείμενα παρόμοια με τα ευαγγέλια (εν μέρει με γνωστικές τάσεις) που στο μεταξύ έγιναν καλύτερα γνωστά από ευρήματα στην Αίγυπτο (Nag Hammadi 1948): δίπλα στις *Πράξεις των Αποστόλων* εμφανίζονται και απόκρυφα συναφή κείμενα. Εξαιτίας αυτών των κειμένων γίνεται συνεχώς επιτακτικότερη η ανάγκη διαχωρισμού της 'γνήσιας' από την νόθη παράδοση. Στις αρχές του 2^{ου} αι. ο Παπίας Ιεραπόλεως (*Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις*, έργο γνωστό από αναφορές και παραθέματα σε μεταγενέστερους συγγραφείς) προσπαθεί να εξασφαλίσει μια παράδοση χωρίς χάσματα: τα *Υπομνήματα* του Ηγήσιππου (σημαντική πηγή για την *Εκκλησιαστική ιστορία* [IV 4.3.2]) επιδιώκουν να διαφυλάξουν στο 2^ο μισό του 2^{ου} αι. τις αυθεντικές παραδόσεις για τη διαδοχή των επισκόπων κυρίως στη Ρώμη και την Αθήνα.

Η χριστιανική αποκαλυπτική λογοτεχνία αρχίζει γύρω στα τέλη του 1^{ου} αι. με την *Αποκάλυψη* του Ιωάννη, ένα όραμα της συντέλειας του κόσμου και της τελικής κρίσης με φόντο τους επαπειλούμενους διαγμούς των Χριστιανών. Συναφές έργο είναι ο *Ποιμήν του Ερμά* που γράφτηκε γύρω στα μέσα του 2^{ου} αι. και αποτελείται από πέντε οράματα, των οποίων το πέμπτο περιέχει δώδεκα εντολές και δέκα παρομοιώσεις: ο 'ποιμήν' είναι ο άγγελος ο οποίος στην αρχή του πέμπτου οράματος εμφανίζεται στον Ερμά για να του μεταδώσει και να του ερμηνεύσει την αποκάλυψη.

3.8.3 Αιρετικοί και ορθόδοξοι αντίλογοι

Από το 2^ο αι. οι χριστιανοί συγγραφείς αναγκάζονται όλο και περισσότερο να υπερασπιστούν τον 'αυθεντικό' χριστιανισμό απέναντι σε 'ψευδείς' διδασκαλίες: πολεμούν τους Μοντανιστές ως ταραξίες που αμφισβητούν τις παραδόσεις, πολλά γράφτηκαν επίσης εναντίον του Μαρκίωνα, ο οποίος στις (χαμένες) *Αντιθέσεις* του αναγνώριζε ως γνήσια παράδοση μόνο τις επιστολές του Παύλου και το ευαγγέλιο του Λουκά, ενώ στα υπόλοιπα βιβλικά κείμενα έβλεπε την παρουσία ενός κατώτερου δημιουργού θεού (Ιουστίνος Μάρτυς, *Σύνταγμα κατά Μαρκίωνος και πασῶν τῶν αἱρέσεων*, Τερτυλλιανός, *Contra Marcionem*). Ακόμη ριζοσπαστικότερα είναι τα γνωστικά δόγματα, οι εκπρόσωποι των οποίων ήταν για μεγάλο διάστημα γνωστοί μόνο από τα έργα των αντιπάλων τους (Ιουστίνος, Ειρηναίος, Ιππόλυτος): χάρη όμως στα ευρήματα στο Nag Hammadi ήρθαν στο φως και (κοπτικά) ανώνυμα κείμενα από τον 2^ο και 3^ο αι. Το πρώτο μεγάλο έργο κατά των διδασκαλιών αυτών είναι ο *Έλεγχος και ανατροπή τῆς ψευδανύμου γνώσεως* (ολόκληρο σώζεται μόνο σε λατινική μετάφραση) του Ειρηναίου από τη Λυών που γράφτηκε την εποχή του Πάπα Ελεύθερου (174-189): το πρώτο βιβλίο παρουσιάζει τα διάφορα γνωστικά συστήματα (και τα δόγματα του Μαρκίωνα και του Τατιανού), τα οποία καταρρίπτονται στα υπόλοιπα τέσσερα βιβλία. Συγγραφέας ενός ακόμη διεξοδικότερου αντιαιρετικού έργου (*Κατά πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος*, σε 10 βιβλία) είναι ο Ιππόλυτος Ρώμης (αρχές του 3^{ου} αι.), που σύμφωνα με μαρτυρίες έγραψε πολλά πολεμικά, απολογητικά και εξηγητικά έργα. Στα τέσσερα πρώτα βιβλία του *Έλέγχου* (τα βιβλία 2-3 και μέρος του τέταρτου έχουν χαθεί) οι ειδωλολατρικές παραδόσεις (φιλοσοφικές θεωρίες, μυστηριακές λατρείες, αστρολογία και μαγεία) παρουσιάζονται

ζονται ως πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη διαφόρων αιρέσεων και καταρρίπτονται στα βιβλία 5-9· το βιβλίο 10 είναι μια ανακεφαλαίωση. Το απολογητικό έργο του Ιππόλυτου *Πρός Έλληνας και προς Πλάτωνα ή και περί του παντός* σώζεται μόνο σε αποσπάσματα και στη βυζαντινή περίληψη του Φώτιου· για τα χρονικά του Ιππόλυτου και του Ιούλιου Αφρικανού βλ. IV 4.3.2.

3.8.4 Η χριστιανική απολογητική γραμματεία

Από τις αρχές του 2^{ου} αι. οι χριστιανοί συγγραφείς προσπαθούν να υπερασπιστούν την πίστη τους απέναντι σε παρανοήσεις και στην ειδωλολατρική πολεμική. Τις πρώτες απολογίες αυτού του είδους απευθύνουν ο Κουαδράτος και ο Αριστείδης ο Αθηναίος στον Αδριανό· σώζονται μόνο σε αποσπάσματα ή σε μεταγενέστερες διασκευές και μεταφράσεις. Στα μέσα του 2^{ου} αι. ο Ιουστίνος ο Μάρτυς, που διέθετε σημαντική ελληνική παιδεία ως πρώην μαθητής διαφόρων φιλοσοφικών σχολών, έγραψε τα έργα *Πρώτη και Δεύτερη απολογία* και *Διάλογος προς Τρύφωνα Ίουδαϊον*. Ο Σύριος μαθητής του Τατιανός έγραψε εκτός από το *Διατεσσάρων* που προαναφέρθηκε (3.8.2) και το έργο *Λόγος προς Έλληνας* με σφοδρές επιθέσεις κατά του ελληνικού πολιτισμού. Στον Μάρκο Αυρηλίο και τον Κόμμοδο απευθύνεται η *Πρεσβεία περί Χριστιανών* του Αθηναγόρα. Λίγο αργότερα ο Θεόφιλος Αντιοχείας γράφει τρία βιβλία *Πρός Αυτόλυκον*, στα οποία επιχειρεί να παρουσιάσει σε έναν ειδωλολάτρη την ανωτερότητα της χριστιανικής θρησκείας και επιτίθεται με αυτή την ευκαιρία κατά του Φίλωνα και του Φλάβιου Ιώσηπου (3.7). Ο *Διασυρμός των έξω φιλοσόφων* του Ερμία συνδέει την απολογητική με τη σάτιρα· το ανώνυμο έργο *Πρός Διόγνητον* προβάλλει τα νέα δόγματα του χριστιανισμού και διακρίνεται ανάμεσα σε όλα τα απολογητικά κείμενα για τη λογοτεχνική γλώσσα του.

3.8.5 Κλήμης και Ωριγένης

Προς τα τέλη του 2^{ου} αι. η πνευματική αντιπαράθεση του χριστιανισμού με τον περίγυρό του αποκτά νέα ποιότητα με τον Κλήμεντα Αλεξανδρείας και τον Ωριγένη.

Ο Κλήμης (περ. 140/50-220;) είχε μεγάλη φιλοσοφική μόρφωση και πιθανόν είχε μνηθεί στα ελευσίνια μυστήρια πριν προσχωρήσει στον χριστιανισμό. Στα έργα του ακολουθεί ένα πολύπλευρο πρόγραμμα εκπαίδευσης: ο *Προτρεπτικός* του (ο τίτλος ανήκει στην παράδοση των φιλοσοφικών προτρεπτικών έργων που γράφονταν από την εποχή του Αριστοτέλη) επιδιώκει να αποδείξει ότι οι περί θείου αντιλήψεις των Ελλήνων φιλοσόφων αρτιώνονται από την αποκάλυψη που προσφέρει ο θείος λόγος (Χριστός). Ο *Παιδαγωγός* απευθύνεται σε ένα ήδη βαπτισμένο κοινό και περιέχει, σύμφωνα με τη θέση ότι όλοι οι άνθρωποι χρειάζονται τον θείο λόγο ως 'παιδαγωγό' (βιβλίο 1)· λεπτομερείς οδηγίες για την ορθή χριστιανική συμπεριφορά σε όλες τις περιστάσεις της ζωής (βιβλία 2 και 3). Οι *Στρωματεῖς* θυμίζουν με τον τίτλο και το περιεχόμενό τους τη σύγχρονη ποιμιολογία (3.3.3,

το έργο δεν ολοκληρώθηκε: ύστερα από επτά βιβλία ακολουθεί ένα όγδοο που περιέχει μόνο σχεδιάσματα). Εδώ ο Κλήμης στρέφεται εναντίον της ελληνικής φιλοσοφίας και του γνωστικισμού· το ιδανικό του είναι ο 'χριστιανός οπαδός της γνώσης' που συνενώνει στο πρόσωπό του ιουδαϊκές, ειδωλολατρικές-ελληνικές και χριστιανικές παραδόσεις και μπορεί έτσι να φτάσει στην τελειότερη γνώση του θεού που είναι δυνατή για τον άνθρωπο.

Ο Ωριγένης (185-253/4), διάδοχος του Κλήμεντα στη διεύθυνση της αλεξανδρινής σχολής κατηχητών, έδρασε αρχικά στην Αλεξάνδρεια και αργότερα στην Ιερουσαλήμ και στην Καισάρεια όπου εγκαταστάθηκε οριστικά το 232· εκεί δίδαξε και έγραψε έως τον διωγμό του αυτοκράτορα Δεκίου (250). Είναι ο πρώτος χριστιανός συγγραφέας που επιχειρεί αναλυτικό υπομνηματισμό της Βίβλου, και μάλιστα σε τρεις μορφές: σύντομα *σχόλια*, ογκώδη *υπομνήματα* σε μεμονωμένα βιβλία της Βίβλου και πολυάριθμες *ομιλίες* (κηρύγματα). Από το τεράστιο εξηγητικό έργο του Ωριγένη σώθηκε μόνο ένα τμήμα (π.χ. από τα 32 βιβλία για το Ευαγγέλιο του Ιωάννη σώζονται τα βιβλία 1, 2, 6, 10, 13, 19, 20, 28, 32), και συχνά μόνο σε λατινική μετάφραση, επειδή ο Ωριγένης θεωρήθηκε όλο και περισσότερο αιρετικός (στον 5^ο και τον 6^ο αι. ορισμένα από τα δόγματά του καταδικάστηκαν επίσημα). Ο Ωριγένης επιδιώκει συνεχώς να αποκαλύψει ένα σημασιολογικό επίπεδο πέρα από το κυριολεκτικό νόημα του κειμένου. Αυτή η ουσιαστικά αλληγορική μέθοδος ερμηνείας ανάγεται στον Φίλωνα (3.7)· ο Ωριγένης είναι ο πρώτος μεγάλος εκπρόσωπος της συστηματικής εφαρμογής της στη χριστιανική θεολογία.

Ως φιλόλογος (II 1.3.3) ο Ωριγένης προσπαθεί να εξασφαλίσει μια αξιόπιστη μορφή του ελληνικού κειμένου της Βίβλου αντιβάλλοντας το εβραϊκό κείμενο μεταγγραμμένο με ελληνικούς χαρακτήρες, τους *Εβδομήκοντα* και άλλες ελληνικές μεταφράσεις της Βίβλου· έτσι δημιουργήθηκε μια σύνοψη με δύο προφανώς διαφορετικές μορφές (βλ. *Εκκλ. ιστ.* 6,16,4), που ονομάστηκε *Τετραπλά* ή *Εξαπλά* ανάλογα με τον αριθμό των στηλών που τοποθετήθηκαν δίπλα στο κείμενο των *Εβδομήκοντα*.

Από τις μη εξηγητικές πραγματείες του Ωριγένη ξεχωρίζουν κυρίως δύο: στα τέσσερα βιβλία *Περί αρχών* που αναζητούν τις αρχές (θεός, ύλη, άνθρωπος, ανώτατα όντα, ελευθερία) ο Ωριγένης αναπτύσσει δόγματα που δεν συμβιβάζονται με τη μεταγενέστερη χριστιανική ορθοδοξία· για τον λόγο αυτόν το έργο στο σύνολό του σώζεται μόνο σε μια ελάχιστα επεξεργασμένη λατινική μετάφραση του Ρουφίνου. Στα οκτώ βιβλία *Πρός Κέλσον* ο Ωριγένης αντιπαραθέτει στις θέσεις του Κέλσου, συγγραφέα της πρώτης μεγάλης αντιχριστιανικής πραγματείας (3.5), την αλληγορική ερμηνεία της Βίβλου, τα θαύματα που εξακολουθούν να συμβαίνουν και στους Χριστιανούς της εποχής του και τον αυστηρό τρόπο ζωής των Χριστιανών. Άλλες πραγματείες αυτού του συγγραφέα που ήταν ίσως ο πιο παραγωγικός της αρχαιότητας (σύμφωνα με τον Ιερώνυμο *Adv. Ruf.* 2.22 έγραψε 2000 βιβλία) είναι το *Περί εύχης* (μεταξύ άλλων ο πρώτος συστηματικός υπομνηματισμός του *Πάτερ ημών*), ο *Εἰς μαρτύριον προτρεπτικός* και η *Διάλεκτος πρὸς Ἡρακλείδην* (ένας διάλογος σε μορφή σημειώσεων που ήρθε στο φως το 1941 στην Τούρα [I 4.2.1]).

3.8.6 Συνεχιστές και αντίπαλοι του Ωριγένη

Η επίδραση του Ωριγένη είναι αισθητή σε όλους τους μεταγενέστερους Έλληνες χριστιανούς συγγραφείς. Ο Ιούλιος Αφρικανός (IV 4.3.2) αμφισβητεί σε μια επιστολή προς τον Ωριγένη τη γνησιότητα της ιστορίας της Σωσάννης που επισημαίνεται στο *Βιβλίο του Δανιήλ*: οι *Κεστοί* του ('κεντήματα', σε 24 βιβλία) ήταν μια συλλογή ποικίλου περιεχομένου (σημαντική θέση είχαν η μαγγανεία και η μαγεία) με τον τρόπο της ειδωλολατρικής ποικιλογραφίας (3.3.3). Από τα έργα του μαθητή του Ωριγένη Διονυσίου Αλεξανδρείας σώθηκε μόνο ένα μικρό τμήμα (2 βιβλία *Ἐπαγγελιῶν* δείχνουν με οξυδέρκεια ότι η *Αποκάλυψη* δεν είναι έργο του Απόστολου Ιωάννη). Ένας *Ἐὐχαριστήριος λόγος* προς τον Ωριγένη αποδίδεται στον Γρηγόριο Θαυματουργό· ο λόγος διασώζει σημαντικές πληροφορίες για τη σχολή του Ωριγένη στην Καισάρεια. Ο μεταγενέστερος (περί τα τέλη του 3^{ου} αι.) σχολάρχης της Πάμφιλος, δάσκαλος του Ευσέβιου (IV 4.3.2), έγραψε μια *᾽Ωριγένους ἀπολογία* σε πέντε βιβλία (σώζεται μόνο το πρώτο στη λατινική μετάφραση του Ρουφίνου). Τα περισσότερα έργα του αντίπαλου του Ωριγένη Μεθοδίου Ολύμπου (*Ἀγλαοφῶν ἢ Περί ἀναστάσεως, Περί αὐτεξουσίου*) σώθηκαν μόνο σε παλαιοσλαβική μετάφραση, το μοναδικό έργο του που σώζεται στα ελληνικά (*Συμπόσιον ἢ Περί ἀγνείας*) είναι ο αντίποδας του πλατωνικού *Συμποσίου*: αντί για τον έρωτα οι λόγοι εδώ έχουν ως θέμα την αγνότητα.

3.8.7 Χριστιανική ποίηση

Ύμνοι περιλαμβάνονται ήδη στις επιστολές του Παύλου και στο Ευαγγέλιο του Λουκά. Από τα μέσα του 2^{ου} αι. γράφονται ανεξάρτητα χριστιανικά ποιήματα: οι 42 *Ωδές του Σολομώντα* (σε ρυθμικό πεζό λόγο, παρόμοιες με τους ψαλμούς όσον αφορά τον παραλληλισμό των μελών τους) και τα χριστιανικά τμήματα των *Σιβυλλικών χρησμών*, στον ειδωλολατρικό πυρήνα των οποίων είχαν προστεθεί ήδη από τον 2^ο αι. π.Χ. ιουδαϊκά τμήματα· στο 1^ο και 2^ο βιβλίο, όπως και στα βιβλία 6-8, υπάρχουν τώρα σημαντικές χριστιανικές προσθήκες.

Σιβυλλικοί χρησμοί: D.S. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire* (Oxford 1990).

3.9 Τελικές βιβλιογραφικές αναφορές

Νεότερες συνοπτικές παρουσιάσεις της ελληνικής λογοτεχνίας που εξετάστηκε στο κεφάλαιο αυτό στους A. Dihlé, *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit von Augustus bis Justinian* (München 1989) 62-441 και J. Sirinelli, *Les enfants d'Alexandre: La littérature et la pensée grecques 334 av. J.-C. - 519 ap. J.-C.* (Paris 1993) 203-446. Αξιανάγνωστο (και πρωτοποριακό από την άποψη ότι πραγματεύεται μαζί τη μη χριστιανική και τη χριστιανική ελληνική λογοτεχνία) είναι το έργο του U. von Wilamowitz-Moellendorf, *Die griechische Literatur des Altertums*, ανατύπωση Stuttgart-Leipzig 1995 (αρχικά στο: P. Hinneberg, *Die Kultur der Gegenwart* I 8, Leipzig ³1912, 218-275).

Οι εκδόσεις των έργων της περιόδου σημειώνονται κατά κανόνα στη βιβλιογραφία που παρατίθεται για το καθένα: εδώ μνημονεύονται μόνο πολύ πρόσφατες εκδόσεις· βλ. επίσης IV 4.6.